ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 63
2012
1–2

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN"

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L., P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787; Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, e-mail: office@orionpress.ro

S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L., Piaţa presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021 314 63 39, fax: 4021 314 63 39
E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro

Redactor: Adrian Mircea DOBRE
Tehnoredactor: Luiza STAN

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Comitetului de redacţie pe adresa: str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, tel./fax: 4021-212 88 62.
E-mail: m.m.adamesteanu@gmail.com; redactie_iab@yahoo.com

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOME 63 – 2012 **1–2**

SUMAR

SCIVA, tome 63, no. 1–2, Bucarest, 2012, p. 1–196

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 63 – 2012 **1–2**

SOMMAIRE

ÉTUDES

NOTES ET DISCUSSIONS

THÈSES DE DOCTORAT

COMPTES RENDUS

SCIVA, tomul 63, nr. 1–2, Bucureşti, 2012, p. 1–196

ASPECTUL BRĂTEŞTI:
FILIAŢIE GUMELNIŢEANĂ SAU GRUP INTRUZIV?

CRISTIAN EDUARD ŞTEFAN*

Motto: „A reieşit, credem, din cele spuse până acum, cât de dificilă, şi de contestată în parte, este încă interpretarea în sens evolutiv – cultural şi istoric – a faptelor arheologice discutate în cele de mai sus."[1]

Rezumat: În această contribuţie este reanalizat aspectul cultural Brăteşti, după 35 de ani de la definirea acestuia, din punct de vedere al ariei de răspândire şi al tipului de habitat, al tipului de economie, al cronologiei şi a elementelor de cultură materială, cu privire specială asupra ceramicii. S-a avut în vedere şi un studiu ceramologic, pentru a compara ceramica de tip Brăteşti cu cea aparţinând fazei B1 a culturii Gumelniţa, în scopul remarcării unei diferenţe radicale sau a unei continuităţi în tehnica de producţie.

Cuvinte cheie: Brăteşti, Gumelniţa B1, tip de aşezare, ceramică, cronologie, tip de economie.

Au trecut mai bine de 30 de ani de la definirea aspectului Brăteşti prin cercetările arheologice de la Brăteştii de Sus-„Coasta bisericii"[2]. Numărul staţiunilor aparţinând acestui aspect cultural, cunoscute până acum, a crescut de la şase[3] la sfârşitul anilor '70 la 17 (vezi lista descoperirilor), fără ca acest lucru să însemne neapărat un progres în cunoaşterea problemei în discuţie. Deşi informaţiile privind acest aspect cultural sunt în continuare lacunare, ne propunem să le reanalizăm în speranţa clarificării măcar a unora dintre aserţiunile diverşilor cercetători care s-au ocupat de aspectul Brăteşti.

I. ARIA DE RĂSPÂNDIRE ŞI TIPUL DE HABITAT

Aspectul Brăteşti este documentat în partea de vest a Munteniei, din piemontul argeşean (cel mai nordic punct atestat fiind la Câmpulung – „Apa Sărată") până în sud la aşezările de la Buftea şi Mironeşti (Fig. 1).

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, Bucureşti, cristarh_1978@yahoo.com.

[1] Nestor 1959, 258.

[2] Tudor 1977, 37-53; Tudor, Chicideanu 1977, 119-152.

[3] Tudor 1978, 74 şi fig. 1.

SCIVA, tomul 63, nr. 1-2, Bucureşti, 2012, p. 5-17

Aşezări de tip Brăteşti au fost descoperite în apropierea marginilor de terase ale râurilor (Brăteşti, Tigveni, Valea Calului), pe boturi de terase (Retevoieşti), pe terase (Buftea, Câmpulung, Cazaci) sau pe *tell*-uri gumelniţene (Fierbinţi, Corbii Mari, Geangoeşti, Morteni, Racoviţa). Din nefericire, locuirile de pe *tell*-uri au fost distruse complet de lucrările agricole, fără excepţie, aşa că nu avem niciun fel de date despre complexele de locuire sau ariile de activitate aferente.

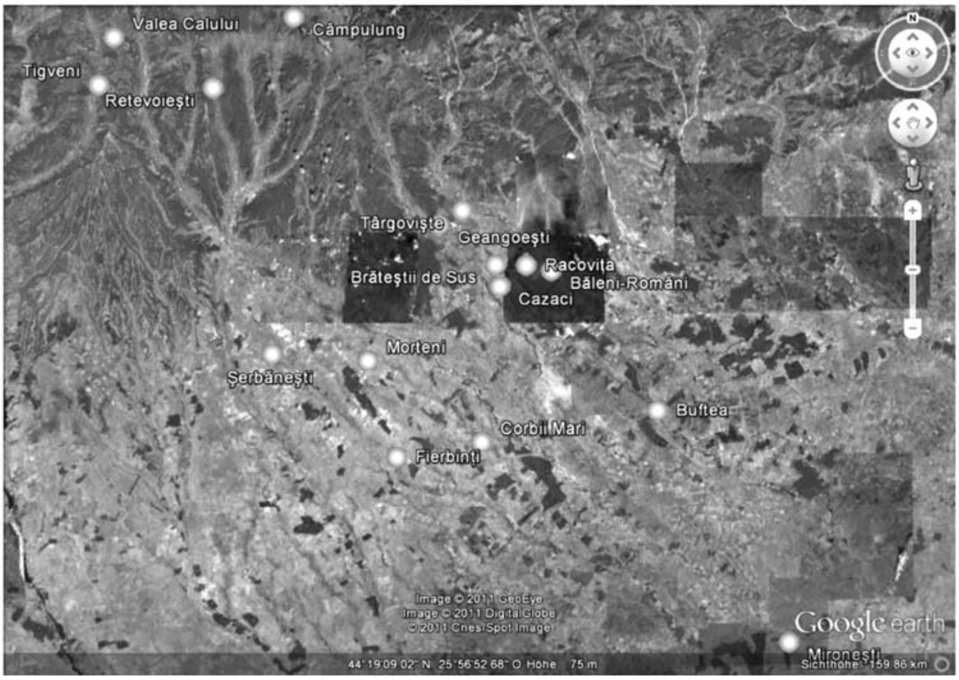

Fig. 1. Aria de răspândire a aspectului Brăneşti.

Urme de locuire au fost documentate în aşezarea eponimă, aici fiind cercetate trei locuinţe, de formă aproximativ rectangulară (colibe), două având dimensiunile de 3 x 4 m şi deci o suprafaţă aproximativă de 12 metri pătraţi, iar cea de-a treia de 4 x 6 m (24 de metri pătraţi). Colibele erau destul de sărăcăcioase în inventar, nu au fost descoperite vetre în interiorul lor şi nici gropi de par care să le delimiteze mai exact ariile[4]. Din articolul de sinteză despre aspectul Brăteşti, reiese că la Tigveni – „Pietroasa" au fost documentate cel puţin o colibă şi două gropi: prima conţinea fragmente de chirpici, cenuşă, fragmente ceramice, oase de pasăre (?), o greutate de lut şi o fusaiolă, ambele fragmentare, iar cea de-a doua foarte puţine fragmente de chirpici şi ceramică[5].

[4] Tudor 1977, 38-39 şi fig. 1.
[5] Tudor 1978, 74.

O colibă a fost cercetată şi în nivelul I de la Valea Calului – „Dealul Iordanului”[6], iar la Băleni-Români, punctul „Plantaţie”, a fost dezvelită parţial o locuinţă rectangulară[7]. Cercetările de aici s-au concentrat pe o aşezare medievală timpurie, astfel că locuirea de tip Brăteşti a fost tratată superficial. Dovezi indirecte de locuire aparţinând aspectului Brăteşti au fost documentate în cartierul Apa Sărată din Câmpulung, jud. Argeş, cu ocazia unei alunecări de teren. Au fost recoltate cu această ocazie numeroase fragmente ceramice, chirpici şi greutăţi de lut[8]; aceeaşi situaţie o întâlnim şi la Buftea – „La gropi”, pe terasa stângă a Colentinei, unde au fost observate urme de locuire de tip Brăteşti la suprafaţa solului şi în ruptura malului[9].

Nicio aşezare de tip Brăteşti nu a fost dezvelită în întregime, astfel că nu avem nicio idee despre plasamentul locuinţelor în spaţiu, dacă erau dispuse în şiruri sau neregulat sau dispuse radial în jurul altora. Lipsa amenajărilor interioare şi suprafaţa redusă a locuinţelor par să documenteze comunităţi de tip pastoral, cum sunt cele documentate în Spania, de exemplu, din zona La Pornacal (Fig. 2). În lipsa unor cercetări arheologice de amploare, această aserţiune rămâne însă la stadiul unei simple ipoteze de lucru.

Fig. 2. Exemplu de habitat de tip pastoral din zona La Pornacal, Spania (după Gonzáles Álvarez, 2009).

[6] Tudor 1982, 91; Tudor 1987, 3-4.
[7] Muscă 1986, 55.
[8] Măndescu 2003, 65.
[9] Tudor 1984, 184.

II. TIPUL DE ECONOMIE

Tipul de economie presupus pentru comunităţile de tip Brăteşti este unul „mixt, agricol-păstoresc”. Râşniţele, lamele de silex cu urme de folosire şi pleava din chirpici ar dovedi caracterul agricol, iar dovezile pentru creşterea animalelor ar fi mai degrabă indirecte: durata scurtă a aşezării, existenţa răzuitoarelor din silex şi figurinele zoomorfe[10]. Un lucru straniu este absenţa cvasitotală a oaselor de animale din aşezările investigate[11], lucru care îngreunează mult stabilirea tipului de economie predominant pentru aceste comunităţi. Una dintre explicaţii a fost sugerată indirect şi s-ar lega de anumite proprietăţi ale solului, impropriu pentru păstrarea oaselor[12]. O explicaţie mai plauzibilă, după părerea mea, ar fi aceea că animalele erau sacrificate şi procesate în afara aşezărilor, cel mai probabil şi prepararea hranei având loc undeva în afara locuinţelor, din moment ce în acestea din urmă nu au fost descoperite instalaţii de foc[13].

Descoperirea vârfurilor de săgeţi din silex de mai multe tipuri ne arată că vânătoarea ocupa un rol important în cadrul comunităţilor de tip Brăteşti[14], însă această afirmaţie poate fi consolidată numai prin descoperirea oaselor de animale vânate în perioada respectivă.

Detectarea şi prelevarea oaselor de animale din aşezările de tip Brăteşti rămâne o sarcină de maximă importanţă a viitoarelor cercetări întreprinse în arealul acestui aspect cultural. La fel de importantă s-ar dovedi şi analizarea unui lot cât mai numeros de unelte din silex, dar şi a altor tipuri de unelte descoperite în săpăturile arheologice.

Aşezările de mică întindere, subţirimea nivelurilor culturale, precum şi relativa „sărăcie” a materialului arheologic recoltat sugerează locuiri de scurtă durată şi o mobilitate accentuată a comunităţilor de tip Brăteşti, mobilitate legată cel mai probabil de modalităţile de procurare a hranei[15]. Datorită acestui fapt a fost postulată o preponderenţă a păstoritului în cadrul economiei comunităţilor de tip Brăteşti, însă aceasta a rămas deocamdată la stadiu de ipoteză, nefiind confirmată pe deplin de cercetările ulterioare[16].

Cercetările etnografice efectuate asupra unor comunităţi pastorale au relevat faptul că dihotomia păstori-agricultori este destul de rigidă. De exemplu, în cazul

[10] Tudor 1977, 48.
[11] Muscă 1986, 63.
[12] Tudor 1977, 48 şi nota 3.
[13] Instalaţii de foc au fost descoperite în exteriorul Locuinţei 1/1972 de la Brăteştii de Sus (Tudor 1977, 39).
[14] Tudor 1977, 48 şi fig. 8/14-15; Tudor 1978, 82 şi fig. 7/14-15.
[15] Morintz 2007, 51.
[16] Din bogata literatură, arheologică şi etnografică, referitoare la tipul de economie pastorală cităm câteva titluri: Nandriş 1985, 256-268; Frachetti 2008, 366-397; Miracle, Forenbaher 2005, 255-281; González Álvarez 2009, 147-156; Kienlin, Walde-Nowak 2004, 29-44; Chang 1993, 687-703; Halstead 1996, 20-42; Robertshaw, Collett 1983, 67-78.

comunităţilor Yomut din Turkmenia, există două sub-grupuri: *chomur*, care sunt preponderent agricultori, şi *charwa*, preponderent implicaţi în activităţi de tip pastoralist. Cele două grupuri aderă la aceeaşi organizaţie tribală şi se susţin economic reciproc (Frachetti 2008, 369).

Pe de altă parte, în România nu există studii complexe, palinologice sau de altă natură (compoziţia solurilor, de exemplu), care să susţină o schimbare majoră a modului de viaţă în perioada post-Gumelniţa, în vestul Munteniei. O asemenea analiză, întreprinsă în Bulgaria (regiunea Nova Zagora), a dus la rezultate foarte importante. Astfel, la sfârşitul eneoliticului, potenţialul agricol al regiunii Nova Zagora era exploatat la maxim, aria pământului arabil disponibil fiind sever restrânsă. Pe de altă parte, păşunatul intensiv din aria deluroasă a regiunii în discuţie şi despădurirea masivă din nevoia de combustibil pentru activităţile metalurgice au dus la erodarea relativ rapidă a solului şi la o depunere a altui tip de sol în văi şi în zonele mai joase, fapt ce a condus la schimbări economice şi sociale drastice[17]. Un posibil răspuns la acest nou tip de sol, care, deşi fertil, era potrivit numai pentru păstorit, şi nu pentru agricultură, ar fi putut fi creşterea dependenţei comunităţilor respective de produsele animale (domestice şi sălbatice) şi trecerea în plan secund a cerealelor după 4000 BC. E posibil ca acest fenomen să se fi petrecut pe o scară mai largă în Balcani[18], deci şi la nord de Dunăre în aria analizată de noi, conducând la dispariţia modului de viaţă centrat pe aşezări de tip *tell* şi la apariţia altuia care să se fi bazat în mod esenţial pe exploatarea animalelor.

III. CRONOLOGIE RELATIVĂ ŞI ABSOLUTĂ

Pentru aspectul Brăteşti nu există până în acest moment date radiocarbon, aşa că vom încerca să stabilim un interval probabil de existenţă a acestuia pe baza culturilor care l-au precedat şi, respectiv, îl succed.

Aşa cum am arătat mai sus, în cel puţin cinci cazuri locuirile de tip Brăteşti suprapun *tell*-uri gumelniţene (Fierbinţi, Corbii Mari, Geangoeşti, Morteni, Racoviţa). La Morteni, Corbii Mari şi Geangoeşti ştim sigur că aspectul Brăteşti suprapune ultima fază (B1) a culturii Gumelniţa, probabilitatea ca aceeaşi situaţie să o regăsim şi în cazul celorlalte două aşezări menţionate fiind foarte mare.

Deşi datele sunt întru totul insuficiente, putem afirma că cea mai clară situaţie o întâlnim în aşezarea de la Morteni, jud. Dâmboviţa. Cercetările de aici au pus în evidenţă clar, din punct de vedere al stratigrafiei, succesiunea Gumelniţa B1 – aspectul Brăteşti; din păcate, nivelul Brăteşti a fost în întregime distrus de lucrările agricole, nefiind documentate structuri de locuire[19]. În cazul celorlalte aşezări menţionate, fragmente ceramice aparţinând aspectului Brăteşti au fost recoltate din

[17] Dennell 1978, 141.
[18] Bailey 2000, 256-257.
[19] Diaconescu 1980, 97-113 şi fig. 10.

arătură, fiind amestecate cu materiale tipice pentru ultima fază (B1) a culturii Gumelniţa[20]. Pentru această ultimă fază a culturii Gumelniţa s-a propus un interval de existenţă aproximativ între 4250 – 3950/3900 BC[21].

Stabilirea limitei cronologice superioare pentru aspectul Brăteşti pune probleme şi mai mari, deoarece nu avem situaţii numeroase şi clare în care acesta să fie suprapus stratigrafic de niveluri aparţinând unor alte culturi. În două situaţii (Valea Calului şi Şerbăneşti), aspectul Brăteşti este suprapus stratigrafic de niveluri aparţinând culturii Glina, ceea a dus iniţial la presupunerea că cele două manifestări culturale ar putea fi apropiate cronologic[22]; dacă de la început această ipoteză a fost propusă cu mari rezerve, astăzi o putem exclude cu totul, între cele două culturi existând o distanţă de cel puţin 1000 de ani[23]. De asemenea, în aşezarea de la Retevoieşti-„Cotul Mătuşii" a fost observată succesiunea stratigrafică aspectul Brăteşti – cultura Coţofeni (aceasta din urmă cu totul anterioară culturii Glina[24]).

Pe de altă parte, în sudul ariei de răspândire a aspectului Brăteşti avem documentată cultura Cernavoda III, pe care o putem considera *terminus ante quem* pentru acesta, în stadiul actual al cercetărilor. În judeţul Argeş avem o aşezare Cernavoda III documentată la Mozacu[25]; de asemenea, succesiunea Cernavoda I/ aspectul Brăteşti – Cernavoda III pare să fie documentată la Mironeşti, jud. Giurgiu[26]. Pentru fenomenul cultural Cernavoda III – Boleráz, datele radiocarbon ar indica un interval de existenţă aproximativ între 3550/3530 şi 3400/3370 BC[27]; pe de altă parte, culturile Cernavoda I şi Sălcuţa IV-Hunyadihalom, parţial contemporane cu aspectul Brăteşti[28], evoluează în intervalele 4000-3400/3300 BC[29], respectiv 3900-3500 BC[30].

Însumând toate aceste date expuse mai sus, putem presupune, cu rezervele de rigoare, intervalul 3900-3600 BC pentru existenţa aspectului Brăteşti în vestul Munteniei[31]. Această ipoteză va putea fi confirmată sau infirmată printr-o serie de

[20] Pentru *tell*-ul de la Fierbinţi-„Măgura", vezi Ştefan 2010, 91 şi Pl. VIII, Pl. IX/11, iar pentru *tell*-ul de la Corbii Mari vezi Ilie 2005, 63.

[21] Bem 2000-2001, 43.

[22] Tudor 1978, 86 ; Tudor 1987, 91-100.

[23] Pentru cronologia culturii Glina, cea mai importantă contribuţie mi se pare Băjenaru 1998, 3-22.

[24] Băjenaru 1998, 4-5.

[25] Măndescu 2003, 63-64 şi fig. 5/1-4.

[26] Morintz 2007, 87.

[27] Garašanin 2001, 373.

[28] În aşezarea de la Mironeşti, jud. Giurgiu, au fost descoperite fragmente ceramice de tip Cernavoda I asociate cu altele de tip Brăteşti: vezi Schuster, Popa 2008, 49 şi Pl. XCIII; de asemenea, printre materialele recoltate de la Buftea-„La gropi" a fost descoperit un fragment ceramic decorat cu şnurul răsucit, cu analogii certe în cultura Cernavoda I (Tudor 1984, 187 şi fig. 2/4, 3/2). Vezi şi Roman 1994, 207 (vocea „Brăteşti").

[29] Bem 2000-2001, 50.

[30] Garašanin 2001, 373; Sălceanu 2008, 145.

[31] Acest lucru nu înseamnă neapărat că aspectul Brăteşti a durat 300 de ani, ci doar faptul că a existat *cândva* în acest interval de timp.

date radiocarbon, serie imperios necesară pentru a putea stabili cadrul cronologic al acestui interesant aspect cultural post-gumelnițean[32].

IV. ELEMENTE DE CULTURĂ MATERIALĂ

A. Ceramica

Repertoriul de forme ceramice specifice aspectului Brăteşti este destul de restrâns, lucru grevat în bună măsură şi de stadiul cercetărilor[33]. După tipul pastei au fost stabilite trei categorii ceramice: bună, intermediară şi grosieră, iar ca forme au fost identificate castroane bitronconice de diverse dimensiuni, mai multe variante de străchini, vase pântecoase, vase cu picior şi capace. Specifice acestui aspect cultural sunt şi toartele laterale tronconice perforate vertical, dar şi cele cu capăt unghiular. Decorul este destul de rar întâlnit şi constă în şiruri paralele de împunsături sau brâuri alveolare, uneori crestături neregulate pe corpul vasului, foarte rar apare şi barbotina. Într-un singur caz (la Brăteştii de Sus) este menționată pictura cu roşu înainte de ardere[34].

Stimulat de unele studii ceramologice mai vechi şi mai noi[35], am încercat să aplic această metodă (analiza de pastă în special) pe fragmente ceramice aparținând ultimei faze (B1) a culturii Gumelnița şi aspectului Brăteşti. În două cazuri, fragmentele ceramice provin din aşezări de tip *tell* din vestul Munteniei (Corbii Mari-„Măgură şi Fierbinți-„Măgură”, ambele în jud. Dâmbovița), iar în al treilea caz a fost trimisă spre analiză ceramică din stațiunea eponimă, Brăteştii de Sus-„Coasta Bisericii”, jud. Dâmbovița. Scopul urmărit a fost de a stabili eventuale similitudini sau diferențe majore în tehnica de producție a ceramicii dintre olarii comunităților Gumelnița B1 şi cei ai aspectului Brăteşti. Concluziile analizei (vezi studiul Corneliei Cărpuş din prezentul volum) nu relevă diferențe majore între ceramica Gumelnița B1 şi cea de tip Brăteşti, ceea ce poate fi un indiciu serios în favoarea unei continuități de populație în vestul Munteniei după 4000 BC.

B. Unelte şi diferite alte obiecte

În afara ceramicii, în aşezările aspectului Brăteşti au mai fost descoperite o serie de alte obiecte, confecționate din diverse materii prime. Deşi mult mai puțin

---

32 Vezi şi Nikolova 1999, 71-174.

33 Pe de altă parte, un repertoriu ceramic restrâns este specific unor societăți nomad-pastorale, vezi de exemplu cazul comunităților din Munții Kunlun, China (Wagner et alii 2011, 15733-15738 şi fig. 3) sau al celor din Israelul bizantin şi islamic timpuriu (Saidel 2002-2004, 437-445 şi fig. 3).

34 Tudor 1978, 74-80 şi fig. 2-5.

35 Gâță, Mateescu 1992, 135-142; Gâță, Dragoman 2004-2005 (2007), 5-31; Cărpuş, Cărpuş 2006, 35-63; Cărpuş, Cărpuş 2007, 533-540; Cărpuş, Cărpuş 2009, 539-552; Cărpuş 2010, 533-544.

numeroase în comparaţie cu cele din perioada gumelniţeană, avem atestate unelte din silex în aşezările de la Brăteşti[36], Băleni[37] şi Valea Calului[38]. Greutăţi de lut au fost identificate la Câmpulung-„Apa Sărată”[39], Tigveni, Retevoieşti[40], iar linguri de lut la Brăteşti şi Retevoieşti[41]. La Brăteşti au fost descoperite două râşniţe fragmentare din gresie şi două percutoare din piatră, iar la Retevoieşti sunt pomenite de asemenea numeroase râşniţe, percutoare, topoare cu gaură de fixare a cozii, dar şi alte toporaşe[42].

În aria de răspândire a aspectului Brăteşti sunt documentate şi câteva obiecte de metal, în speţă topoare grele de cupru, care sunt sigur posterioare fazei B1 a culturii Gumelniţa şi în acelaşi timp nu au nicio legătură cu Cernavoda III[43]. Este vorba de toporul de tip Târgu-Ocna descoperit la Brăteşti-„La Arman/La stână”, jud. Dâmboviţa, plasat încă de la început în cadrul schimburilor dintre „aşezările de tip Cucuteni B şi cele de tip Gumelniţa B2 întârziate”[44]. Ar mai fi de menţionat toporul de tip Jászladány de la Retevoieşti(?)[45] şi pe cel de tip Ariuşd de la Berevoeşti[46], ambele în jud. Argeş. De asemenea, încă un topor de tip Jászladány (varianta Petreşti cel mai probabil) a fost descoperit întâmplător la Mozăceni, jud. Argeş[47]. Deşi nu au fost găsite în asociere cu contexte de tip Brăteşti, putem plasa aceste piese într-un orizont cronologic contemporan cu acestea.

C. Plastica antropomorfă şi zoomorfă

La Brăteşti au fost descoperite un picior de figurină antropomorfă şi un fragment de figurină zoomorfă, ambele din lut[48]. De asemenea, fragmente de figurine antropomorfe din lut au apărut şi la Retevoieşti, dar şi zoomorfe[49].

V. CONCLUZII

Principala concluzie referitoare la stadiul cercetării acestui interesant aspect cultural post-gumelniţean ar fi că datele sunt cu totul insuficiente pentru a-i schiţa

---

36 Tudor 1977, 47 şi fig. 8/3-13.
37 Muscă 1986, 55 şi Pl. IV/6.
38 Tudor 1982, 95 şi fig. 1/3.
39 Măndescu 2003, 65 şi fig. 5/5-6.
40 Tudor 1978, 80 şi fig. 6/7; 4/17.
41 Tudor 1978, 80 şi fig. 5/12-13.
42 Tudor 1978, 80.
43 Tudor 1978, 85-86.
44 Chicideanu 1973, 521-522 şi fig. 1/a; 2a. Vezi, de asemenea, şi Vulpe 1975, 50 şi Pl. 30/232.
45 Vulpe 1975, 40 şi Pl. 16/127.
46 Mârţu 1962, 101-103 şi fig. 1 ; Vulpe 1975, 36 şi Pl. 11/88.
47 Nania 2000, 16 şi fig. de la pagina 17; Măndescu 2003, 65.
48 Tudor 1977, 46 şi fig. 8/1, 2; Tudor 1978, 80 şi fig. 7/1, 2.
49 Popescu, Rosetti 1959, 708 şi fig. 5/10, 11, 13, 15; Tudor 1978, 80 şi fig. 5/9-11.

trăsăturile caracteristice. Prin urmare, se impun noi săpături arheologice într-unul sau mai multe situri mai bine prezervate ale acestui aspect cultural, cu următoarele obiective minimale:

1) prelevarea de probe din contexte clare de tip Brăteşti pentru obţinerea unei serii viabile de date radiocarbon.
2) depistarea şi prelevarea oaselor de animale din aşezări sau din punctele de procesare pentru a avea indicii mai clare asupra tipului de economie al comunităţilor de tip Brăteşti.
3) săpături arheologice în suprafeţe extinse pentru a pune în evidenţă mai clar structurile de locuire şi eventualele anexe ale acestora şi pentru a completa repertoriul ceramic caracteristic aspectului Brăteşti.
4) depistarea unor morminte sau necropole de factură Brăteşti pentru punerea în evidenţă a obiceiurilor funerare specifice acestor comunităţi.

LISTA DESCOPERIRILOR

1. **Băleni, jud. Dâmboviţa**, o locuinţă cercetată parţial în punctul „Plantaţie", în cadrul unor săpături arheologice care vizau o aşezare medievală[50].
2. **Bălteni, jud. Argeş**, cercetări de suprafaţă[51].
3. **Brăteştii de Sus, jud. Dâmboviţa**, aşezare cercetată în punctul „Coasta bisericii", în anii 1972 şi 1973-1975, parţial distrusă; au fost degajate trei locuinţe de suprafaţă, rectangulare, de tipul colibelor[52].
4. **Buftea, jud. Ilfov**, locuire de tip Brăteşti pe terasa stângă a Colentinei, în punctul „La gropi"; au fost observate resturi de locuire în ruptura malului Colentinei şi la suprafaţa solului[53].
5. **Cazaci, jud. Dâmboviţa**, cercetare de suprafaţă efectuată de P. Diaconescu în anul 1977, în punctul „Izlaz III"[54]; aşezare de tip Brăteşti sondată de G. Mihăescu (1978?) în punctul „Islaz II"[55].
6. **Câmpulung, jud. Argeş**, materiale arheologice de tip Brăteşti apărute în urma unei alunecări de teren în cartierul Apa Sărată din Câmpulung, pe terasa înaltă din dreapta Râului Târgului[56].
7. **Corbii Mari, jud. Dâmboviţa**, fragmente ceramice de tip Brăteşti descoperite pe *tell*-ul gumelniţean din punctul „Măgura"[57].
8. **Fierbinţi, jud. Dâmboviţa**, cercetare de suprafaţă în punctul „Măgura"; posibilă locuire de tip Brăteşti care suprapune o aşezare gumelniţeană de tip *tell*[58].
9. **Geangoeşti, jud. Dâmboviţa**, fragmente ceramice de tip Brăteşti descoperite cu ocazia săpăturilor arheologice întreprinse pe *tell*-ului gumelniţean din punctul „La Hulă"[59].
10. **Mironeşti, jud. Giurgiu**, fragmente ceramice de tip Brăteşti găsite în asociere cu ceramică de tip Cernavoda I[60].

---

[50] Muscă 1986, 55-65.
[51] Cioflan, Antipa 1992, 11-13.
[52] Tudor 1977, 37-53; Tudor, Chicideanu 1977, 119-152.
[53] Tudor 1984, 184-188.
[54] Diaconescu, Mihăescu 1977, 169-170 şi punctul 3; Diaconescu 1980, 101 şi nota 5.
[55] Olteanu, Cârstina, Căprăroiu 2003, 10.
[56] Măndescu 2003, 65-66 şi fig. 6.
[57] Ilie 2005, 63; Frânculeasa 2008, 21-22.
[58] Ştefan 2010, 91 şi Pl. IX/11.
[59] Tudor 1978, 73 şi fig. 3/25.
[60] Schuster, Popa 2008, 49 şi Pl. XCIII.

11. **Morteni, jud. Dâmboviţa**, locuire de tip Brăteşti, distrusă de lucrările agricole, aflată deasupra unei aşezări gumelniţene de tip *tell*, fazele A2 şi B1[61].
12. **Racoviţa, jud. Dâmboviţa**, cercetare de suprafaţă în punctul „Valea Grecului"; se pare că este vorba de o locuire Brăteşti care suprapune o aşezare gumelniţeană de tip *tell*[62].
13. **Retevoieşti, jud. Argeş**, sondaj întreprins în punctul „Cotul Mătuşii", care a relevat o locuire „Sălcuţa IV" (de fapt, aparţinând aspectului Brăteşti), suprapusă de un nivel Coţofeni[63].
14. **Şerbăneşti, jud. Argeş**, locuire de tip Brăteşti suprapusă de niveluri aparţinând culturii Glina[64].
15. **Târgovişte, jud. Dâmboviţa**, descoperire întâmplătoare pe raza municipiului Târgovişte[65].
16. **Tigveni, jud. Argeş**, sondaj întreprins în 1976, pe marginea terasei Topologului, în punctul „Pietroasa"; locuinţe rectangulare de tipul colibelor şi gropi[66].
17. **Valea Calului, jud. Argeş**, aşezare de tip Brăteşti cercetată sistematic în punctul „Dealul Iordanului", suprapusă de două niveluri aparţinând culturii Glina; a fost surprinsă o locuinţă de suprafaţă (colibă)[67].

BRĂTEŞTI CULTURAL ASPECT: GUMELNIŢA CONTINUITY OR INTRUSIVE GROUP?

ABSTRACT

In this contribution, the Brăteşti cultural aspect is now being reanalized, 35 years after the moment it was defined from the point of view of his spreading area and the type of habitat, economy, chronology and the elements of material culture with a special view on pottery. A ceramics study has also been taken into cosideration, for comparing the Brăteşti pottery type with the one belonging to Gumelniţa B1 phase, for the purpose of pointing out radical differences or a possible continuity in production technique.

Key words: Brăteşti, Gumelniţa B1, settlement type, pottery, chronology, economy type.

BIBLIOGRAFIE

Bailey 2000 — Bailey, D. W., *Balkan Prehistory. Exclusion, Incorporation and Identity*, London and New York.

Băjenaru 1998 — Băjenaru, R., *Discuţii privind cronologia absolută a culturii Glina*, SCIVA 49, 1, 3-22.

Bem 2000-2001 — Bem, C., *Noi propuneri pentru o schiţă cronologică a eneoliticului românesc*, Pontica 33-34, 25-121.

Cărpuş 2010 — Cărpuş, C., *Analiza unui lot de ceramică din zona Ripiceni, pe Prut*, Pontica 43, 533-544.

Cărpuş, Cărpuş 2009 — Cărpuş, C., Cărpuş, L., *Analiza comparativă a unor fragmente ceramice Boian din aşezările eneolitice de la Cheia şi Atmăgeaua Tătărască*, Pontica 42, 539-552.

[61] Diaconescu 1980, 97-113.
[62] Muscă 1986, 64-65 şi fig. 1; Olteanu 2002, 64.
[63] Popescu, Rosetti 1959, 703-708.
[64] Cioflan, Maschio 2000, 7-14.
[65] Muscă 1986, 55 şi Pl. V/2.
[66] Tudor 1978, 73-86.
[67] Tudor 1982, 94-100; Tudor 1987, 3-9.

Cărpuş, Cărpuş 2007	Cărpuş, C., Cărpuş, L., *Analiza ceramologică a unor fragmente aparţinând culturilor Hamangia şi Boian din situl eneolitic de la Cheia – jud. Constanţa*, Pontica 40, 533-540.
Cărpuş, Cărpuş 2006	Cărpuş, C., Cărpuş, L., *Aşezarea eneolitică de la Cheia – studiu ceramologic*, Pontica 39, 35-63.
Chang 1993	Chang, C., *Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as social Ideology: Ethnoarchaeological Research in Northern Greece*, American Anthropologist 95, 3, 687-703.
Chicideanu 1973	Chicideanu, I., *Două topoare de aramă descoperite la Brăteşti (jud. Dâmboviţa)*, SCIV 24, 3, 521-525.
Cioflan, Antipa 1992	Cioflan, T., Antipa, V., *Cercetările de suprafaţă de la Bălteni, comuna Tigveni, jud. Argeş*, Studii şi Comunicări. Curtea de Argeş 4, 11-13.
Cioflan, Maschio 2000	Cioflan, T., Maschio, R., *Săpăturile arheologice de salvare de la Şerbăneşti, jud. Argeş*, Argessis IX, 7-14.
Dennell 1978	Dennell, R., *Early Farming in South Bulgaria from the VI to the III Millennia BC*, BAR International Series (Supplementary) 45, Oxford.
Diaconescu 1980	Diaconescu, P., *Cercetări arheologice în bazinul mijlociu al Argeşului. Aşezarea eneolitică de la Morteni, jud. Dâmboviţa*, Valachica 10-11, 97-113.
Diaconescu, Mihăescu 1977	Diaconescu, P., Mihăescu, Gh., *Cercetări arheologice de teren în bazinul mijlociu al râului Dâmboviţa*, 1977, *Valachica* 9, 167- 178.
Frachetti 2008	Frachetti, D. M., *Variabilty and Dynamic Landscapes of Mobile Pastoralism in Ethnography and Prehistory*, în Barnard, H., Wendrich, W. (eds.), The Archaeology of Mobility. Old World and New World Nomadism, Los Angeles.
Frânculeasa 2008	Frânculeasa, A., *Epoca eneolitică în nordul Munteniei. O evaluare cultural-istorică*, Mousaios XIII, 7-39.
Garašanin 2001	Garašanin, M., *Cernavoda III-Boleráz und der Blakan*, în Cernavoda III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unterem Donau, Mangalia/Neptun (18.-24. Oktober 1999), 369-384.
Gâţă, Mateescu 1992	Gâţă, Gh., Mateescu, C. N., *Étude technologique des vases d'argile d'usage commun du site de Măgura Fetelor et Dealul Cişmelei (Néolithique Moyen)*, Zbornik Narodnog Muzeja 14, 1, 135-142.
Gâţă, Dragoman 2004-2005 (2007)	Gâţă, Gh., Dragoman, Al., *The Neolithic Pottery from Vădastra: A Technological Study*, Acta Musei Napocensis 41-42, I, 5-31.
González Álvarez 2009	González Álvarez, D., *Movilidad ganadera de las comunidades castreñas del occidente cantábrico: La cuenca del Pigüeña (Asturias) como caso de estudio*, în Moya Maleno, P. R. et alii (eds.), Actas de las II Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica, Madrid, 147-156.
Halstead 1996	Halstead, P., *Pastoralism or Household Herding? Problems of Scale and Specialization in Early Greek Animal Husbandry*, World Archaeology 28, 1, 20-42.
Ilie 2005	Ilie, A., *Contribuţii la repertoriul arheologic al judeţului Dâmboviţa. Situri preistorice pe valea Neajlovului*, Valachica 18, 61-71.

Kienlin, Walde-Nowak 2004 — Kienlin, T. L., Walde-Nowak, P., *Neolithic Transhumance in the Black Forest Mountains, SW Germany*, Journal of Field Archaeology 29, 1-2, 29-44.

Măndescu 2003 — Măndescu, D., *Sfârşitul epocii pietrei şi începutul epocii metalelor în zona Argeş*, Argesis XII, 59-72.

Mârţu 1962 — Mârţu, F., *Un topor de luptă din cupru, descoperit la Berevoeşti-Muscel*, SCIV 13, 1, 101-103.

Miracle, Forenbaher 2005 — Miracle, P. T., Forenbaher, S., *Neolithic and Bronze-Age Herders of Pupićina Cave, Croatia*, Journal of Field Archaeology 30, 3, 255-281.

Morintz 2007 — Morintz, Al., *Forme de habitat ale eneoliticului final şi perioadei de tranziţie la Dunărea de Jos*, Târgovişte.

Muscă 1986 — Muscă, T., *Aşezarea post-gumelniţeană de la Băleni-Români (jud. Dâmboviţa)*, Apulum XXIII, 55-65.

Nandriş 1985 — Nandriş, J. G., *The Stina and the Katun: Foundations of a Reserach Design in European Highlind Zone Ethnoarchaeology*, World Archaeology 17, 2, 256-268.

Nania 2000 — Nania, I., *Prima unealtă pomiviticolă folosită în ţara noastră*, Argessis IX, 15-17.

Nestor 1959 — Nestor, I., *Cu privire la periodizarea etapelor târzii ale neoliticului din R.P.R.*, SCIV 10, 2, 247-264.

Nikolova 1999 — Nikolova, L., *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC)*, BAR International Series 791, Oxford.

Olteanu 2002 — Olteanu, Gh., *Repertoriul arheologic al judeţului Dâmboviţa*, vol. I, A-M, Târgovişte.

Olteanu, Cârstina, Căprăroiu 2003 — Olteanu, Gh., Cârstina, O., Căprăroiu, D., *Repertoriul arheologic al judeţului Dâmboviţa*, vol. II, N-V, Târgovişte.

Popescu, Rosetti 1959 — Popescu, D., Rosetti, D. V., *Săpăturile arheologice de la Retevoeşti*, MCA VI, 703-717.

Robertshaw, Collett 1983 — Robertshaw, P. T., Collett, D. P., *The Identification of Pastoral People in the Archaeologica Record: An Example from East Africa*, World Archaeology 15, 1, 67-78.

Roman 1994 — Roman, P., EAIVR, vol. I, A-C.

Saidel 2002-2004 — Saidel, B. A., *Vessel Functions in Agricultural and Pastoral Societies of Byzantine and Early Islamic Israel*, Journal of Field Archaeology 29, 3-4, 437-445.

Sălceanu 2008 — Sălceanu, I., *Sălcuţa IV – Herculane II-III*, Satu Mare.

Schuster, Popa 2008 — Schuster, C., Popa, T., *Mironeşti. I. Locuri, cercetări arheologice, monumente şi personaje istorice*, Giurgiu.

Ştefan 2010 — Ştefan, C. E., *Settlement types and enclosures in the Gumelniţa culture*, Târgovişte.

Tudor 1987 — Tudor, E., *Cercetările arheologice făcute la Valea Calului, judeţul Argeş*, Studii şi Comunicări. Curtea de Argeş 2, 3-9.

Tudor 1984 — Tudor, E., *O descoperire de tip Brăteşti în zona Bucureştilor*, SCIVA 35, 2, 184-188.

Tudor 1982 — Tudor, E., *Cu privire la unele sincronisme culturale în perioada timpurie a Bronzului românesc*, TD III, 94-100.

Tudor 1978 — Tudor, E., *Die Gruppe Brăteşti*, Dacia N.S. 22, 73-86.

Tudor 1977 — Tudor, E., *Un aspect cultural post-gumelniţean descoperit în zona de dealuri a Munteniei (săpăturile de la Brăteşti „Coasta bisericii”, jud. Dâmboviţa)*, SCIVA 28, 1, 37-53.

Tudor, Chicideanu 1977 Tudor, E., Chicideanu, I., *Săpăturile arheologice de la Brăteştii de Sus, judeţul Dâmboviţa*, Valachica 9, 119-152.

Vulpe 1975 Vulpe, Al., *Die Äxte und Beile in Rumänien II*, München.

Wagner et alii 2011 Wagner, M., Wu, X., Tarasov, P., Aisha, A., Bronk Ramsey, C., Schultz, M., Schmidt-Scultz, M., Gresky, J., *Radiocarbon-dated archaeological record of early first millennium B.C. mounted pastoralists in the Kunlun Mountains, China*, PNAS 108, 38, 15733-15738.

ANALIZA CERAMOLOGICĂ A UNOR FRAGMENTE APARȚINÂND CULTURII GUMELNIȚA ŞI ASPECTULUI BRĂTEŞTI DIN JUDEȚUL DÂMBOVIȚA

CORNELIA CĂRPUŞ*

Au fost luate în studiu cinci loturi de ceramică provenind din trei situri: Fierbinți-„Măgura”, Corbii Mari-„Măgura” şi Brăteştii de Sus-„Coasta Bisericii”, județul Dâmbovița.

Lotul I conține trei fragmente etichetate astfel:
Localitatea Fierbinți-„Măgura”, jud. Dâmbovița, tell gumelnițean.
De aici s-au prelevat trei fragmente pentru analiză; ele au fost notate cu numerele: 10, 11, 12.
10 = fund de vas; 11= perete vas; 12 = fund de vas, cu margine în relief şi o porțiune din perete.

Fig. 1. Fragmentele ceramice: 10, 11, 12, de la stânga la dreapta.

* Biolog principal, Biochimie clinică, Laboratorul de analize medicale al Spitalului de Pneumoftiziologie, Constanța, carpuscornelia@yahoo.com.

SCIVA, tomul 63, nr. 1-2, Bucureşti, 2012, p. 19-26

Toate fragmentele au *grosimi* variabile pe aceeaşi piesă, variind între: 10, 3-12,14 mm.
Culoarea lor este cărămizie.
Aspectul pieselor este: rugos, aspru la atingere pe ambele suprafeţe (10); rugos la exterior, finisat pe interior, nisipul fiind „mascat" prin netezire (11); finisat pe ambele suprafeţe, aspect de slip (12).
Decor: şanţ adâncit pe fundul fragmentului, încadrat de altele două mai mici, paralele (10); barbotină, în „vârci" (11).
Ardere: oxidantă, uniformă (10, 12); ardere insuficientă[1], miezul fiind cenuşiu în spărtură, cu o pojghiţă cărămizie la exterior şi interior (11).
Compoziţie argilă: toate piesele prezintă în compoziţie o argilă cu mult nisip cuarţos, nesortat, angular şi subangular, de dimensiuni şi culori diferite: translucid[2], alb lăptos, alb opac, cenuşiu; în cantitate mai mare (10, 11), nisip în cantitate mai mică (12). Particule albe necarbonatice, ce nu fac efervescenţă la adăugarea unui acid diluat (11). Mica albă, tip muscovit este prezentă în particule lamelare şi în cantitate relativ mare, la toate piesele.
Aspecte particulare: la toate, prin spălare cu apă de robinet, iese culoarea.
Concluzii: este o ceramică cu grosimi variabile ale pereţilor (10-12.5 mm) datorită modelării manuale, cu un conţinut mare de nisip cuarţos, uneori mascat prin netezire, alteori lăsat neglijent „la vedere"; una dintre piese este net diferenţiată faţă de celelalte, fiind bine finisată pe ambele suprafeţe şi cu aspect de slip la exterior. Singurul decor observat la un fragment este dintre modelarea barbotinei în şanţuri paralele trase manual pe suprafaţa vasului. De asemenea, fundul şănţuit de la primul fragment pare a fi determinat de un dispozitiv rotativ pe care a fost aşezat vasul.

Lotul II cuprinde şase fragmente etichetate astfel:
Localitatea Corbii Mari-„Măgura", jud. Dâmboviţa, ceramică Gumelniţa.

Au fost analizate şase fragmente, notate cu numere de la 1-6.
1= fragment din peretele unui castron cu o porţiune din fundul vasului;
2 = fragment de perete vas, decorat cu barbotină în „vârci" orizontale;
3 = fragment de perete vas, decorat cu barbotină în „vârci" verticale;
4 = fragment de perete vas, decorat cu un desen incizat artistic în formă de „nervură de frunză";
5 = fragment de perete vas cu o porţiune din buză, decor din barbotină în „vârci" orizontale;
6 = fragment de vas tip „sită" cu o mică porţiune din buză.
Toate fragmentele au *grosimi* variabile pe aceeaşi piesă, variind între:
5-9 mm(1); 11,6-14,5 mm (2); 7,62-11,85 mm (3); 6,42-8,40 mm (4); 8,60-10,50 mm (5); 7,90-10,12 mm (6).

[1] George 2000, 171-173.
[2] Farndon 2008, 202-203.

Fig. 2. Fragmentele ceramice 1-6: 1 şi 2 pe rândul de sus, de la stânga la dreapta; 3, 4, 5, 6 pe rândul de jos, de la stânga la dreapta.

Culoarea lor este variabilă: gălbuie-cărămizie, neuniformă, cu urme de ardere secundară (1); gălbuie-cărămizie, uniformă (2); gălbuie-cenuşie (3); cenuşie-gălbuie, uniformă (4) şi neuniformă (5); cenuşie deschis, uniformă (6).
Aspectul pieselor este : netezită la exterior, dar nefinisată (1); aspră, cu mult nisip cuarţos „la vedere”, încercare de mascare a nisipului prin netezire, la interior, vizibilă prin striuri trase orizontal (2); aspră la atingere la exterior, uşor mai netezită pe interior (3); bine netezită şi fină la atingere, ambele suprafeţe (4); aspră la exterior, netezită bine, chiar lucioasă pe anumite porţiuni la interior (5); netezită pe ambele suprafeţe (6); acest fragment de sită are perforaţiile făcute din exterior spre interior cu un instrument ascuţit, fără textură vegetală, probabil dintr-un os prelucrat.
Decor: fără decor (1); „vârci” paralele sau intercalate (2) din argilă barbotinată, dispuse orizontal (2,5) sau vertical (3); un decor incizat artistic în formă de „arborizaţii” (4).
Ardere variabilă: oxidantă, neuniformă (1), unele prezintă urme de ardere secundară (1, 3), dar şi reducătoare (4, 5, 6).
Compoziţie argilă: toate piesele prezintă în compoziţie o argilă cu mult nisip cuarţos, nesortat, angular şi subangular, de dimensiuni şi culori diferite: translucid, alb lăptos, alb opac, cenuşiu; de la foarte mult (2) până la abia perceptibil (4) şi la

celelalte în cantități variabile. Mica este pulverulentă, albă, tip muscovite, dar şi rare particule brun aurii. Un fragment prezintă urme (mulaj) de rumeguş (1); rare puncte de oxizi de fier (1).

Fig. 3. Fragment nr. 4, cu desen „arborescent”.

Aspecte particulare: la unele, prin spălare cu apă de robinet, iese culoarea (1, 3), şi tot aceste fragmente prezintă şi fisuri fine, de obicei în jurul unor particule dure, de nisip cuarţos, dar prezente şi în porţiuni fără incluziuni dure. Fisurile mici, neregulate, pornesc dintr-un punct şi se bifurcă în altele două. Ele sunt vizibile astfel:

– pe suprafaţa interioară şi în grosime/secţiune (1).

– pe suprafaţa exterioară şi în grosime/secţiune (3).

Concluzii: este o ceramică grosieră, cu grosimi variabile ale pereţilor datorită modelării manuale, cu un conţinut mare de nisip cuarţos, particule care în loc să preia o parte din tensiunea vasului la ardere împiedicând fisurarea, din cauza cantităţii excesive a acestui degresant sau a consistenţei naturale a unei argile nisipoase a determinat crăparea fină a pereţilor vasului. Prin aceste fisuri fine în prezenţa apei, la spălare, culoarea iese mai uşor decât la cele la care nu s-au evidenţiat prezenţa unor fisuri în pereţii vasului.

Lotul III conține un singur fragment, etichetat astfel:
Fierbinți-„Măgura”, jud. Dâmbovița, aspectul Brătești

Fig. 4. Fragment ceramic de tip Brătești.

Fragmentul de la Fig. 4 reprezintă o toartă cu capătul drept, perforată, desprinsă de pe vas. Deşi nivelată pe ambele suprafețe, este totuşi aspră la atingere. Este arsă oxidant, cu urme de ardere secundară; aceeaşi argilă nisipoasă, cu mică în compoziție. Nu prezintă urme de scoică în pastă.

Lotul IV conține un singur fragment, etichetat astfel:
Corbii Mari-„Măgura”, jud. Dâmbovița, aspectul Brătești

Fig. 5. Fragment ceramic de tip Brătești.

Fragmentul de la Fig. 5 reprezintă o porţiune din peretele unui vas, cu urmele sparte ale unei toarte fine sau a unor „urechiuşe" trase din argilă. Este ars preponderent reducător, întrucât tot interiorul fragmentului, cât şi în grosimea sa este cenuşiu-închis. Posibil vasul a fost aşezat cu gura în jos în cuptor, cu deschiderea spre final a gurii cuptorului care a reoxidat uşor suprafaţa externă. Argila este aceeaşi fără nicio deosebire de celelalte fragmente. Nu prezintă urme de scoică în pastă.
Aspect particular: iese o culoare neagră la spălat.

Lotul V, care conţine cinci fragmente, este etichetat astfel:
Brăteştii de Sus, jud. Dâmboviţa, aspectul Brăteşti

Au fost analizate cinci fragmente, notate cu numere de la 1-5.
1= fragment de toartă rotundă;
2 = fragment de toartă, spartă, cu un capăt rotund şi celălalt în formă de „cioc";
3 = fragment de perete vas, cu o porţiune din buză, cu orientare interioară;
4 = fragment de castron, cu o porţiune din fundul vasului şi o parte din perete;
5 = fragment de castron cu jumătate din suprafaţa fundului şi pereţii vasului; marginea de la nivelul buzei, mult subţiată este spartă.

Am să descriu doar câteva aspecte, întrucât şi piesele din acest lot au multe similitudini cu cele descrise anterior.
Toate fragmentele au *grosimi* variabile pe aceeaşi piesă, variind, în ordinea analizării lor, între: 6,6/10,2 ; 9,42/10,4; 8,8/9,8; 6,85/9,8; 4,81/7,73 mm.

Fig. 6. Fragmentele: 1, 2, 3 rândul de sus, de la stânga la dreapta; 4, 5 rândul de jos.

Culoarea lor este variabilă: cărămizie (2, 5), gălbuie-cenuşie, cu pete cărămizii (1) gălbuie-cenuşie (3), cenuşie-gălbuie (4).
Aspectul pieselor este următorul: doar netezită la exterior şi interior (1, 3); rugoasă, cu mult nisip cuarţos, aspect ca de „griş” pe ambele suprafeţe (2, 4); una dintre ele prezintă un strat de angobă galbenă-cărămizie, care s-a „decojit” pe anumite porţiuni la exterior şi pe fundul vasului (5). Şi aici întâlnim câteva fisuri, la una dintre piese (1) la toarta rotundă. La baza ei, o fisură fină porneşte din două direcţii ca să se adune într-una singură ce străbate de la bază, toarta pe lungime, spre centrul său; mai apar fisuri la fragmentele 2, 3.
Decor: niciuna dintre piese nu prezintă vreun decor.
Arderea este preponderent oxidantă, neuniformă, cu pete şi miezul nepătruns, cenuşiu, la toate fragmentele.

CONCLUZII FINALE

Concluziile finale privesc toate piesele din cele cinci loturi analizate împreună, primele două aparţinând culturii Gumelniţa, faza B1, iar celelalte trei aspectului cultural Brăteşti, întrucât acestea prezintă multe similitudini.

Aspect: sunt vase de uz comun, prelucrate manual, cu pereţii având grosimi variabile, între 5-14.5 mm, mai subţiri în zona buzei şi mai groase la nivelul pereţilor. Majoritatea cioburilor sunt grosiere, inestetice, pur funcţionale, doar rare fragmente fiind mai finisate. În general, suprafeţele exterioare sunt mai neglijate, piesele fiind aspre la atingere, asemenea unei gresii naturale, cu nisipul vizibil, dar pe interior vasele sunt mai îngrijit netezite, lăsând uneori urme de la un instrument de lemn. S-a încercat astfel prin netezirea lor o mascare a asperităţilor nisipului, lăsând suprafaţa internă mai netedă şi deci mai compactă. Prezenţa unor *microfisuri* în pereţi şi în grosimea fragmentelor arată fie vicii de uscare, fie de ardere. Rare fisuri apar pe o singură direcţie, pe lungimea vasului, pornind de la nivelul buzei în jos, atunci când buza este mai subţire decât restul pereţilor vasului, dar cele mai frecvente sunt fisurile care pornesc dintr-un punct şi ajung să se bifurce la unghiuri de peste 90 de grade, fie pornind de la o particulă dură, fie din alte cauze. Prezenţa lor este remarcată şi la loturile aparţinând culturii Gumelniţa, precum şi la cele din loturile aspectului Brăteşti.
Culoarea pieselor variază de la cărămizie, galbenă-cărămizie, gălbuie-cenuşie, la cenuşie, în general în acord cu arderea primară sau secundară. La spălarea vaselor cu apă de robinet, la câteva fragmente am observat că „iese” culoarea din pereţii vasului, aspect remarcat mai mult la cele la care am sesizat şi prezenţa fisurilor, dar şi la cele la care s-au desprins porţiuni din stratul exterior al fragmentului.
Decor: majoritatea pieselor sunt lipsite de decor, în special cele din ultimile trei loturi, aparţinând aspectului Brăteşti. La cele din primele două loturi, unele dintre ele sunt decorate cu barbotină, modelată cu mâna în „vârci” paralele sau intercalate. Cel mai interesant fragment din punct de vedere al decorului este nr. 4 din lotul II Gumelniţa (Fig. 3), care prezintă pe o suprafaţă bine finisată şi acoperită

cu o angobă cenuşie-alburie, un frumos desen incizat, artistic, cu aspect de arborizații, imitând fie crengile unui copac, fie nervurile unei frunze.
Compoziție: absolut la toate piesele analizate avem o argilă cu mult nisip cuarţos în compoziție; acesta este fie adăugat ca degresant, fie sursa a fost o argilă nisipoasă. Nisipul nu este sortat având mărimi şi forme variabile, în forme moderat rulate. Acesta este evident pe suprafaţa vaselor şi mai puţin pe interiorul lor. Singura excepție o face piesa nr. 12 din primul lot Gumelniţa, la care nisipul nu se distinge decât în grosimea ciobului şi în cantitate foarte mică. Uneori, nisipul este mai bine ascuns privirii printr-o barbotinare a vasului, sau chiar o încercare de angobare. Din cauza conținutului ridicat în acest nisip, vasele au fost mai greu de modelat, plasticitatea fiind mai redusă. De aceea, ele sunt destul de grosolane, inegale ca grosime şi mai greu de fasonat. De asemenea, mica prezentă în compoziție, preponderent albă, cu aspect pulverulent macroscopic şi cu aspect lamelar, stratificat la lupă, întâlnită la toate piesele, arată prezenţa sa în mod natural în argila de bază. Rar apar puncte de oxizi de fier sau puncte albe, necarbonatice, precum şi foarte rar mulaje de rumeguş, poate chiar accidental căzute în masa pastei. Deci, nu este evidentă o grijă în alegerea unei argile de calitate, ci doar a unui material aflat în apropiere, o sursă identică sau apropiată de prelevare a argilei aflată „la îndemână”.
Culoarea este variabilă, determinată de arderea diferită, fie oxidantă, uniformă sau neuniformă, fie reducătoare; uneori, miezul este nepătruns din cauza timpului insuficient de menţinere a temperaturii. În general, nu s-a atins o temperatură prea ridicată, evidentă prin miezul nepătruns, dar şi din cauză că unele fragmente pot fi zgâriate cu unghia, în special cele aparţinând aspectului Brăteşti, neavând duritatea obişnuită a pieselor arse la temperaturi ridicate.
Arderea este preponderent oxidantă, uniformă sau neuniformă, cu pete, cu miezul nepătruns, cenuşiu, la multe dintre fragmente. Ea s-a petrecut la o temperatură ce nu a depăşit cu mult peste 575 de grade, când are loc inversiunea siliciului, cel mult între 600-700, ceea ce a determinat apariția unor microfisuri în procesul răcirii, unele pornind de la cantitatea mare de nisip cuarţos prezent în masa argilei.

Este o ceramică de uz comun, cu pereţii relativ groşi, neuniformi, care foloseşte ca materie primă o argilă dintr-o sursă unică sau asemănătoare, cu mult nisip cuarţos, ce nu implică preocupări din punct de vedere estetic, și care aparţine unei faze târzii a culturii Gumelniţa. La cele atribuite aspectului Brăteşti, remarcăm lipsa scoicilor din pastă, precum şi a oricărei forme de decor; şi ele au aceeaşi pastă grosieră, nisipoasă, piesele analizate din toate cele cinci loturi prezentând similitudini privind textura ceramicii, tehnica de prelucrare, ardere, finisaj, cu mici diferențe între ele.

BIBLIOGRAFIE

George 2000 — George, A. D., *Influența condițiilor de ardere asupra ceramicii*, în BCŞS 6, 171-173.

Farndon 2000 — Farndon, J., *Enciclopedia ilustrată a rocilor şi mineralelor*, Oradea.

SCIȚI ŞI AGATHYRSI ÎN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREAN*

ALEXANDRU VULPE**

Rezumat: În stadiul actual al cercetărilor, atât cel al textelor literare antice, cât şi al materialului arheologic, se impune, mai înainte de a avansa orice teorie cu implicații istorice, o (re)examinare a tuturor datelor obiective disponibile pe baza cărora s-au construit ipotezele cât de cât plauzibile formulate până în prezent. Conştienți fiind că toate ipotezele respective conțin, oricât ne-am strădui, un grad de subiectivism, orice ierarhie a clasificării lor rămâne o opțiune a cercetătorului. O dispută constructivă nu se poate face decât respectând aceste condiții. În articolul de față, tema este *problema sciților* sau (şi) a *agathyrsilor* în spațiul carpato-dunărean, temă ce a iscat mereu, dar mai ales în ultimii 50 de ani, numeroase controverse. Această situație creată este, pe de o parte, rezultatul opiniilor exprimate de critica de text despre credibilitatea izvorului, în primul rând Herodot, pe de altă parte, de aportul pe care, în urma unei analize critice, materialul arheologic l-ar putea aduce în completarea sursei literare. Problema este în ce măsură descoperirile arheologice, sensibil înmulțite în toată România şi în zonele adiacente, ar mai putea contribui la o valorificare credibilă a informației literare. Nu urmăresc deci demolarea „mitului" prezenței sciților în zona României actuale, ca fenomen istoric înfățişat sub forma unei „invazii" din partea unei puteri răsăritene, ci să arăt că acesta este în prezent doar una dintre opțiunile posibile şi, după părerea mea, cea mai puțin probabilă. Cred că în prezent nu mai este cu putință a pleda cu convingere, uneori chiar cu patimă, atât în favoarea, cât şi în defavoarea acestui scenariu istoric. Este un punct de vedere, aş îndrăzni să-l denumesc *modern*, din ce în ce mai des prezent în reuniunile şi publicațiile de specialitate din ultima vreme. Scopul este de a ne clarifica pe noi înşine asupra posibilităților de interpretare a unor evenimente cu caracter istoric, nu şi a le găsi neapărat soluția.

Cuvinte cheie: sciți, agathyrsi, Herodot, tatuaj, Ciumbrud, odrysi, Dareios, osseți, balc.

Tema de față este, prin natura ei, în primul rând istorică, bazată deci pe izvoarele literare. Implicarea arheologiei depinde, pe de o parte, de credibilitatea sursei literare respective, iar pe de alta, de interpretarea dată acesteia. Altminteri, cercetările arheologice, ele singure, ne oferă, ce-i drept, un tablou obiectiv al descoperirilor, repartizate însă în grupuri culturale create subiectiv de cercetători. Un grad mai mare de subiectivism este evident atunci când ipotezele construite pe temeiul unor izvoare literare, supuse ele însele unor critici severe, traduc în termeni istorici natura şi dinamica descoperirilor arheologice. Dar primejdia poate apărea şi în sens invers: a conferi o credibilitate sporită unor date istorice ipotetice pe baza interpretării materialului arheologic. Se creează astfel un cerc vicios în care o

---

* Acest articol este versiunea românească a studiului publicat în engleză sub titlul *Herodotus and the Scythian problem in Romania*, apărut în „Dacia" NS 56, 2012.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; email: mavulpe@yahoo.com.

SCIVA, tomul 63, nr. 1-2, Bucureşti, 2012, p. 27-66

ipoteză are pretenția de a confirma o altă ipoteză construită însă pe metodele specifice unei alte discipline şi tot aşa mai departe. Este ceea ce Rolf Hachmann numea *die gemischte Argumentation*[1], a amestecării informației arheologice cu datele istorice sub formă de premisă pentru înțelegerea uneia prin metoda specifică celeilalte. Problema scitică, inclusiv cea a agathyrsilor[2], este, după părerea mea, un caz tipic în care metodele specifice celor două discipline au fost amestecate, deseori fără un discernământ critic aplicat fiecăreia dintre ele, pentru a se ajunge în final la construcția unui tablou istoric ce riscă să devină o pură ficțiune.

Trebuie de la început spus că asemenea imputări îşi găsesc o motivație în istoricul cercetării şi ar fi total greşit să acuzăm cercetători din generațiile trecute fără a înțelege criteriile, pe care aceştia s-au bazat în formularea concluziilor. În general, istoricii, conştienți de critica, uneori aparent exagerată, la care fusese, încă din secolul al XIX-lea, supus textul lui Herodot, mai ales în ceea ce priveşte *credibilitatea* informației sale[3], s-au lăsat prea repede entuziasmați de descoperirile arheologice ce deveniseră destul de numeroase spre începutul secolului XX şi care păreau a veni în ajutorul interpretărilor unor pasaje din *Istoriile* celui ce a fost denumit, pe drept sau nu (Cicero, *De leg.* 5), *pater historiae*. Astăzi, când materialul documentar disponibil, înmulțit în urma săpăturilor arheologice, a început să fie sistematizat şi studiat critic din diferite perspective, relația cu izvorul literar capătă alte dimensiuni, favorizând din nou punctele de vedere critice asupra acestuia din urmă[4]. În cele ce urmează, voi începe cu analiza critică a sărăcăcioasei şi şubredei informații literare despre ceea ce se consideră a fi *sciții* în spațiul carpato-dunărean, în care se cuprinde şi teritoriul actual al României. Mă grăbesc să precizez că nu voi discuta, în articolul de față, problema sciților lui Atheas, care au pătruns în Dobrogea în prima jumătate a secolului al IV-lea a. Chr., ci *numai* problema sciților herodoteici, cea mai controversată în stadiul actual al cercetărilor.

Deşi în niciun loc din *Istoriile* lui Herodot, practic principalul, dacă nu şi singurul izvor, pe care se bazează istoria secolelor VII–V a. Chr. a ariei carpato-dunărene, nu se menționează explicit o pătrundere a sciților în aceste ținuturi, o serie de aluzii au fost totuşi interpretate ca justificând un asemenea eveniment. În fapt sunt două astfel de situații[5]:

1. Pasajul din cap. IV, 100, după discuția despre limita Traciei cu Sciția (IV, 99), de unde ar rezulta că „de la Istru în sus se întinde țara scitică iar primii vecini,

---

[1] Hachmann 1970, 11.

[2] Acest etnonim ᾿Αγάθυρσοι/*Agathyrsi* este uneori greşit transliterat în româna: *agatârşi*; de aceea am preferat aici forma originală: *agathyrsii.*

[3] Între alții, Panofsky 1885; conținutul şi principalele idei al acestei lucrări sunt prezentate şi la Fehling 1971, 1 urm, nota 5 şi *passim*. Contra: în special F. Jacoby, v. *Herodotos*, în RE Suppl. 2, col. 403: „es sind leere Behauptungen...” (sunt afirmații lipsite de conținut).

[4] Am abodat această temă şi în articolul meu despre interpretarea critică a pasajului din Herodot IV, 93-96, despre religia geților: Vulpe 2009, 117-127.

[5] Abordarea problemei agathyrsilor este prezentată în general de toți autorii în mod similar în literatură: între alții, Patsch 1925, 61-77; Ščerbakivskij 1934; Vulpe 2003, 113-134; Vulpe 2004, 473-484.

(se deduce de apus), ai Sciţiei, în spre interiorul ţării, sunt agathyrsii" (῎Ηδη ὦν ἀπὸ μὲν ῎Ιστρου τὰ κατύπερθε ἐς τὴν μεσόγαιαν φέροντα ἀποκληίεται ἡ Σκυθικὴ ὑπὸ πρώτον᾽Αγαθύρσων alături de precizarea din IV, 48, că „de la agathyrsi curge rîul *Maris*" (ἐκ δὲ ᾽Αγαθύρσων Μάρις ποταμὸς ῥέων, coroborat tot de un loc din IV, 48, în care se prezintă cele cinci rîuri ce-şi au obârşia în „ţinut scitic" (αὐθιγενέες Σκυθικοὶ ποταμοί), din care Prutul (Πυρετός/Πόρατα) poate fi identificat cu certitudine; celelalte, situate oricum mai la vest de acesta, pot fi supuse discuţiei[6].

2. Rudenia agathyrsilor cu sciţii pe temeiul mitului celor trei fraţi: Agathyrsos, Gelonos şi Skythes (Hdt, IV, 10), întărită aparent şi pe criterii de omofonie antropo- şi etnonimică: Spargapeithes, regele agathyrsilor (IV, 78) şi, cu acelaşi nume, un mai vechi rege al sciţilor (IV, 76); Aga*thyrsos* şi Idant*hyrsos*, acesta din urmă regele sciţilor din vremea expediţiei lui Darius.

Dacă acceptăm *Maris* ca fiind Mureşul, şi, la prima vedere, n–avem niciun temei de a pune la îndoială această identificare[7], iar după o altă ipoteză,᾽Ορδησσός ar fi Argeşul[8], atunci înţelegem motivele pe care s-a sprijinit Vasile Pârvan când socotea cea mai mare parte a României că va fi fost, într-o anumită perioadă, ţară scitică. La vremea lui, cele câteva descoperiri arheologice din Muntenia şi din Transilvania păreau a confirma datele din izvorul literar. Plecând de la supoziţia că majoritatea populaţiei locale trebuie să fi fost de sorginte nord-tracică, prezenţa unor neamuri scitice implica ideea unei „pătrunderi" dinspre răsărit; vezi expresii de tipul (agathyrsii), foştii stăpâni scitici ai Ardealului erau, pe vremea lui Herodot, complet tracizaţi"[9]. De atunci încoace se tot caută să se identifice arheologic acea populaţie autohtonă, tracică, care ar fi trebuit să-i tracizeze pe agathyrsi, dar, în ciuda diverselor soluţii propuse, nu s-a ajuns la nici un rezultat convingător[10]. De fapt, populaţia *locală* a Hallstattului târziu în Ardeal este reprezentată de ceea ce din punct de vedere obiectiv arheologic, deci al formelor culturii materiale, am ales să denumim, printr-un termen neutru, *grupul cultural Ciumbrud*. Aceştia sunt

---

[6] Vulpe 1986a, 33-44.

[7] Vezi şi alte ipoteze asupra localizării acestui rîu, mai jos.

[8] De exemplu, Minns 1913, 28: „The Pyretos-Porata is evidently the Prut, the suvival of this name justifies us in calling the Ordessos-Argeş"); cf. discuţia ipotezelor plauzibile la Vulpe 1986a, 33 urm. Robu 2008, 183, nota 719 mi-a atras atenţia asupra unui fragment din Charon din Lampsakos (FgrHist 262, F 6:῎Οστακος ἐκτίσθη ὑπὸ Χαλκεδονίων), din care rezultă că cetatea megariană Astakos se numea, în dialect ionian, *Ostakos*. Va fi fost oare tot aşa în cazul denumirii rîului Ordessos la Herodot IV. 48, care n-ar fi decât pronunţarea ionică a unui Ardessos? Cazul merită o atenţie specială deoarece asemănarea cu Argeş nu mai este întâmplătoare, iar argumentele lui Pârvan 1923, 12 urm., deşi, după părerea mea, neconvingătoare în respectivul articol, ar căpăta consistenţă prin prisma acestei relatări, ce-i scăpase din vedere marelui nostru predecesor.

[9] Pârvan 1926, 37.

[10] Vezi între alţii Crişan 1965, 133-145. Acelaşi autor scria: „Taking into account Herodotus' description of Transylvania (sic!), which agrees with the archaeological discoveries, we can suppose that the inhumed interments along the Mureş valley belong to the Agathyrsi population, about whom, however, we do not know in what degree they were ethnically Scythians", cf. Crişan 1965, 145.

localnicii. Problema de faţă este dacă ei erau şi autohtoni). Tot prin cele spuse mai sus, se explică şi ipoteza lui Pârvan despre cele trei valuri de sciţi care ar fi pătruns în ţara noastră[11]. Este o imagine istorico-arheologică ce a persistat în perioada interbelică şi mai dăinuie şi astăzi, în pofida unei documentaţii arheologice considerabil îmbogăţite prin cercetări sistematice.

Pentru a înţelege mai bine relaţiile posibile între arheologie şi informaţia literară în ceea ce priveşte „prezenţa“ sciţilor în aria carpato-dunăreană, trebuie de la început pusă întrebarea: ce a înţeles Herodot şi, totodată, grecii din vremea lui, prin termenul „sciţi”? Este o întrebare firească, mult dezbătută în literatură, mai cu seamă în lucrările de natura criticii de text şi de istorie, dar, din păcate, trecută cu vederea de mulţi arheologi, inclusiv de cei din România, care nu i-au acordat importanţa cuvenită. De aceea, cred că îşi găseşte rostul de a fi amintită şi aici[12]. Aşadar, în primul rând, şi arheologii ar trebui să ţină cont mai serios de ce reprezenta în imaginarul grec etnonimul Σκύθαι chiar de la începuturile istoriografiei până la Herodot. Cum s-a ajuns ca istoricii şi arheologii, fără să facă diferenţa între o imagine modernă şi imaginarul epocii herodoteice, să atribuie acest etnonim unei populaţii, pe care au considerat-o ca fiind omogenă şi care, în consecinţă, ar fi stăpânit un imens teritoriu în stepele nord-pontice? Sunt perfect conştient că nu pot fi original în expunerea acestei teme, care, deşi a fost mult dezbătută în literatură, consider totuşi absolut necesar s-o reiau pe scurt şi aici, pentru a înţelege cum „sciţii“ au devenit o problemă în România.

Chiar dacă termenul „sciţi“ nu apare ca atare în poemele homerice, dar, aşa cum se consideră aproape unanim, aceştia erau prefiguraţi în primele versuri ale cântului al XIII-lea al *Iliadei*:

....αὐτὸς (Zeus) δὲ πάλιν τρέπεν ὄσσε φαεινώ,
νόσφιν ἐφ᾽ ἱπποπόλων Θρῃκῶν καθορώμενος αἶαν,
Μυσῶν τ᾽ ἀγχεμάχων καὶ *ἀγαυῶν ἱππημολγῶν*
γλακτοφάγων, ἀβίων τε δικαιοτάτων ἀνθρώπων,

(Zeus, întorcându-şi [astăzi putem înţelege „spre nord“] ochii străluciţi asupra tracilor bogaţi în cai, a Mysilor [Moesii] ce luptă de aproape şi <*asupra nobililor hippemolgi [„mulgători de iepe“], galaktofagi [„mâncători/băutori de lapte”] şi a Abilor, cei mai drepţi dintre oameni*>). Aceştia, mă refer la ultimile rânduri pe care le-am selectat şi în traducere, au fost apreciaţi ulterior, în literatura greacă şi ca popoare ale naturii, ce se disting prin evlavie şi conformism moral. Acest mod de a prezenta pe sciţi persistă în literatura greacă – ἱππημολγοί-ii şi γαλακτοφάγοι-ii lui Hesiod (PsHes, F.150, 15 Merkelbach-West, unde, în F. 151, sunt pomeniţi nominal *sciţii*, precum şi obiceiul lor de a-şi duce viaţa în căruţe, fapt reluat apoi în toate textele, inclusiv la Herodot) – stă şi la baza unei imagini, pe care grecii şi-au însuşit-o despre populaţiile cu care au venit în contact, probabil chiar înainte de colonizarea ţărmurilor nordice ale Mării Negre.

[11] Pârvan 1926, 1-40.

[12] Nu văd rostul de a încărca notele de subsol cu titluri, chiar şi selectiv alese, ale bogatei literaturi pe această temă.

Se cuvine atrasă atenţia asupra faptului că respectiva reprezentare a grecilor despre modul de viaţă al neamurilor nord-pontice s-a dezvoltat cu siguranţă şi prin filieră tracică, cum de altfel lasă să se înţeleagă şi versurile din *Iliada* amintite aici, deci pe relaţia nord/sud[13]. O astfel de imagine este în concordanţă şi cu concepţia antropologică hellenocentristă, ce răzbate pe deplin şi la Herodot: în centrul *oikoumene*-i se situează lumea greacă; în imediata apropiere trăiesc popoare, ce se îndeletnicesc cu agricultura, urmează, sub forma unor cercuri concentrice, crescătorii de vite şi, apoi, nomazii (păstori); în aceste două ultime noţiuni se încadrează şi ceea ce la Herodot sunt sciţii: cei regali şi cei nomazi; următorul cerc este cel al culegătorilor, iar totul este înconjurat de neamuri mitice (în nord hyperboreii)[14]. Priviţi astfel, sciţii au devenit, în primul rând, o noţiune generică pentru a desemna popoarele din aria ponto-caspică, extinsă şi mai spre răsărit, până în Asia centrală. Deja Hekataios din Milet (sfârşitul secolului al VI-lea a.Chr.) îi menţiona pe sciţi atât în cele scrise despre Europa, cât şi în cele despre Asia[15]. Ceea ce în vreme homerică era o zonă locuită de neamuri, dintre care, unele, au devenit ulterior mai mult mitice, zonă ce a fost „mutată”, mai târziu, mai spre nord, atributele din *Iliada* au rămas pentru a desemna crescătorii de animale şi pe nomazi, atribute conferite sciţilor, în sensul generic al acestui etnonim.

Semnificativă este relatarea lui Herodot, chiar la începutul *logos*-ului scitic, despre modul cum sciţii mulg iepele (IV, 2). Lăsând de o parte caracterul aparent anecdotic al prezentării acestui procedeu (care, aşa cum au arătat constatările etnografice moderne, descrie o situaţie reală, specifică crescătorilor de vite)[16], paragraful respectiv se încheie cu precizarea „căci ei [sciţii] nu sunt plugari, ci păstori (οὐ γὰρ ἀρόται εἰσὶ ἀλλὰ νομάδες), referinţă ce se regăseşte apoi şi în IV, 46: „…[ei sciţii] trăind nu din arat, ci din creşterea vitelor (ζῶντες μὴ ἀπ' ἀρότου ἀλλ' ἀπὸ κτηνέων). Se cuvine remarcat că *logos*-ul scitic propriu-zis, respectiv etnografia sciţilor, începe exact în capitolul al II-lea al cărţii a IV-a, amintind caracteristicile din *Iliada* – *hippemolgoi* şi *galaktophagi* – şi, prin urmare, definiţia modului de viaţă scit şi al economiei sciţilor capătă asfel o semnificaţie specială, prin generalizare. Autorul tratatului hippocratic *De aere, aquis et locis* (18) atribuie aceste caracteristici sciţilor „nomazi”; în cazul de faţă termenul νομάδες

---

[13] Cf. şi Ivantschik 2005, 66.

[14] Cf. Harmatta 1990, 117, care citează pe Müller 1972 (*non uidi*).

[15] FgrHist, 1: F. 185, 190, 191; cf. Hartog 1980, 48.

[16] Cf. Ghica 1902, 3, nota 1 şi, mai nou, Corcella 1993, 231. Nu mă refer aici la relatarea aparent ciudată despre orbirea sclavilor şi a relaţiei cauzale a acestei practici cu modul de mulgere al iepelor, despre care s-au formulat ipoteze contradictorii: cf. Stein 1857, 155; Ghica 1902, 2, nota 4 şi Vanţ-Stef 1961, 498, nota 9. Dintre explcaţiile propuse, singurele ceva mai plauzibile mi se par a fi cele oferite de interpretările date de scholiile la Aristofan (între care, *Hippes*, v. 963: μολγὸν αντὶ τοῦ τυφλόν, pare cea mai plauzibilă) cu privire la posibila relaţie dintre noţiunile de μολγός („burduf de piele“)/τυφλός („orb“), cu aluzie chiar la pasajul din Herodot IV, 2 (cf. Stein, *loc. cit.*). Însă spre deosebire de ipoteza lui Stein, care presupunea existenţa unui cuvânt scitic, redat cu înţeles greşit în text, aş îndrăzni să sugerez ca fiind posibil, mai degrabă, o aluzie la sensul secundar de „depravat“ pe care îl avea μολγός, în relaţie cu orbirea sclavilor. Dar despre aceasta voi reveni, poate, cu alt prilej.

poate avea un înțeles ambiguu: *păstori* în sens generic sau sugerând un anume grup etnic sau chiar social. Faptul că, în acelaşi tratat, ceva mai sus, se descrie modul de viață al respectivilor „sciți nomazi", lasă să se înțeleagă că se referă la toți cei ce practică nomadismul, adică crescătorii de vite în general. Tot acolo, este descris peisajul tipic al stepei bogate în păşuni şi mişcarea continuă a populației în căutare de hrană („băutorii de lapte", preluat din termenii homerici şi hesiodici).

Încă din vechime (PsHesiod, F. 54, Rzach; F. 151, Merkelbach-West) versul ...γαλακτοφάγων ἐς γαῖαν ἀπήνας οἰκί' ἐχόντων („glaktophagii în țara celor ce-şi au locuințele în atelaje"), desemna pe sciți, o caracteristică preluată apoi şi în susmenționatul tratat hippocratic (18): „sciții... nu au case, ci locuiesc în care (οὐκ ἔστιν οἰκήματα, αλλ'ἐν ἁμάζησιν οἰκεῦσιν (...) ce sunt acoperite cu pâslă, fiind construite în felul caselor, unele cu o încăpere, altele cu trei", de asemenea şi de Herodot (IV, 46): οἰκήματὰ τέ σφι ᾖ ἐπὶ ζευγέων „locuințele lor sunt în căruțe") şi de Ephoros (apud Strabo, VII, 3, 7: ἁμάξοικοι). Toate aceste atribute apar apoi descrise rezumativ în poemul *Ad Nicomedem regem* (v. 851-865), redactat de un necunoscut pe la 200 a. Chr., citat sub numele de PseudoSkymnos, a cărui sursă, în cazul de față cel puțin, a fost Demetrios din Kallatis. Mai târziu, în sec. I p. Chr., Pomponius Mela (II, 1) atribuie acelaşi mod de locuințe şi agathyrsilor (*Agathyrsi...quia pro sedibus plaustra habent, dicti Hamaxobiae* (agathyrsii..., care au ca locuințe căruțe, fiind numiți hamaxobii [din grec. ἅμαξα (căruță) şi βίος (viață)]"). Această descriere s-a aplicat în spațiul nordpontic, în sens generic, tuturor celor ce practicau o economie bazată pe creşterea vitelor, accentuându-se opoziția față de cei ce lucrează pământul. În măsura în care poziția agathyrsilor în imaginarul grec corespunde descrierii modului de viață al sciților, atributele de mai sus ar putea fi înțelese şi ca o includere a acestora în conceptul de practicanți ai unei economii pastorale. Luându-se drept argument această imagine şi dat fiind că în Transilvania intracarpatică nu s-au identificat încă, în mod clar, situri de genul *aşezare, cu locuințe stabile*, databile cu certitudine în perioada atribuită grupului de descoperiri funerare de tip Ciumbrud, s-a considerat că acest fapt ar putea veni în sprijinul unui presupus caracter nomad, deci de sorginte „scitică", a respectivei populații[17].

Potrivit imaginarului grec, propriu şi lui Herodot, obiceiurile populațiilor negreceşti, cu cât neamurile respective sunt mai depărtate de lumea greacă, cu atât moravurile lor sunt mai contrarii celor elene. Acest lucru se reflectă şi în modul de viață social şi economic. Ingenioasa idee a lui François Hartog de a vedea în modul de prezentare a sciților la Herodot inversul celui grecesc, respectiv modul de viață grecesc văzut în oglindă[18], este atractivă şi, în mare măsură, justificată. Dacă acestui punct de vedere, care face din *logos*-ul scitic mai degrabă o ficțiune literară, chiar dacă în umbra ei se ascund fapte reale, îi alăturăm concepția unui Detlev

[17] Vasiliev 1980, 32.

[18] Tot potrivit lui Hartog 1980, 31, pentru Herodot Sciția era: „terre d`*eremia* et d`*eschatià*, terre déserte et zone de confins: elle est un bout du monde", un pustiu ce se întindea dincolo de ceea ce oamenii puteau cunoaşte, o viziune care devenise deja un loc comun; vezi şi Eschil, *Pr. vinct.*, 2.

Fehling, pentru care opera părintelui istoriei este văzută ca un roman cu pretenţie de „cercetare” (*ein Forschungsroman*), construit intenţionat după o schemă premeditată pentru a ne oferi o atare imagine, atunci suntem îndreptăţiţi a ne întreba ce a mai rămas din etnonimul „sciţi“, văzut ca desemnând un anume popor, etnic omogen[19]. Ca să-l urmăm pe Hartog, ne-am putea închipui sub denumirea de „sciţi” un fel de cod (*un simple signifiant*), care, urmărindu-l în cadrul *logos*-ului şi adunând laolaltă toate formele prin care Herodot îi prezintă pe toţi sciţii, vom obţine, prin însumarea acestor descrieri, o imagine a ceea ce am putea denumi *sciţii herodoteici*, nu un popor anume[20].

Tezele lui Fehling şi Hartog, la care se alătură şi altele, unele expuse, cum aminteam mai sus, încă din sec. XIX, au contribuit esenţial la studiul artei de povestitor al lui Herodot, ceea ce a implicat însă şi punerea unui semn de întrebare asupra spiritului său critic de geograf, etnograf şi istoric, dar nu şi asupra veridicităţii datelor şi faptelor ce se ascund în spatele acestei tehnici de povestitor. Indiferent cum şi-a dobândit informaţia – prin observare personală (ὄψις) sau prin preluare de la martori direcţi sau indirecţi (de exemplu, de la călătorii – mai ales corăbierii – cu care s-a întreţinut cu siguranţă în pieţele publice), sau le-a obţinut din literatură (singurul autor istoric pe care îl citează nominal este Hekataios din Milet)[21] – este evident că Herodot n-a inventat nimic, ci a preluat o informaţie pe care a tratat-o în modul său original, pentru noi cei de astăzi (nu şi în antichitatea contemporană), unic în literatura greacă ajunsă până la noi. Oricum i-am judeca opera, ea este şi un izvor istoric.

Hartog îşi mărturiseşte dezinteresul pentru confruntarea textului herodoteic cu datele arheologice sau cu cele ale mitologiei, socotindu-le ca „*tournés vers l'extérieur*”, ele departajându-se de sensul şi scopul *logos*-lui scitic (loc. cit. *supra*). De fapt, aici este miezul controversei. Cei care-i critică pe Fehling sau pe Hartog, invocând valoarea documentului arheologic în favoarea credibilităţii textului herodoteic[22], ar trebui să ţină seama că descoperirile arheologice nici nu infirmă, dar nici nu confirmă calitatea de „observator” a autorului *Istoriilor*. Aceste descoperiri, văzute prin prisma povestirilor lui Herodot, ne arată, în formă selectivă, doar ceea ce grecii puteau să cunoască, dar mai ales ceea ce erau

[19] Amintesc că acest autor (Fehling 1971, 176) pune sub semnul întrebării chiar şi existenţa reală a călătoriei pontice a lui Herodot. Cf. şi opinia lui Armayor 1978, 62: „Either he did go and remained content to tell his readers what they wanted and expected to hear, or he did not go at all”. Cf. de asemenea West 2002, 437-456, studiu pe care l-am citit recent şi în care am găsit o serie de idei exprimate independent şi de mine în ultimii ani, în articole evident practic inaccesibile publicului larg (de ex. Vulpe 2003, 113-134). Totuşi, hypercritica lui Fehling, deşi, după părerea mea de neevitat de toţi cei ce vor să-l înţeleagă pe Herodot, nu poate fi recepţionată fără rezerve. Mi se pare binevenită şi de bun simţ aprecierea cărţii lui Fehling la Lendle 1992, 291: „...viele scharfsinnige Beobachtungen in eine inakzeptable These überführt....” (multe observaţii pătrunzătoare transpuse într-o teză inacceptabilă).

[20] Hartog 1980, 23.

[21] Demnă de reţinut este obsevaţia lui F. Jacoby, v. *Herodotos*, în RE Suppl. 2, col. 250: ”Es ist vielfach nicht möglich festzustellen, ob wir es mit einem ‘Präsens der Autopsie’ oder mit einem ‘Präsens der Beschreibung’ zu tun haben“, ceea ce ar putea pune sub semnul îndoielei chiar şi ceea ce în text ar părea a fi rezultatul unei presupuse examinări la faţa locului.

[22] Cf. în special Pritchett 1993, *passim*.

interesați să înțeleagă din cele aflate despre neamurile din preajma Pontului Euxin. De aici imaginea unei lumi pline de date şi de informații ce reflectă în parte o anume realitate, prezentată însă într-un mod confuz, din care cu greu se poate discerne ce a fost totuşi adevărat, în sensul pe care ni l-am dori de înțeles astăzi.

Iată câteva exemple: cursul Dunării este, în viziunea lui Herodot sau a surselor sale, linear, răsucindu-se spre sud-est doar la vărsare, un detaliu geografic real, explicabil, deoarece tocmai acolo grecii istrieni călcaseră cu piciorul (IV, 99); Tibisis şi Atlas [de presupus o metateză de la *Altas* (?)], după nume desigur Timişul (sau Tisa) şi Oltul care curg dinspre Haimos (Balcani) spre nord[23]; Alpis şi Carpis sunt rîuri ce se varsă în Dunăre, curgând de la sud spre nord, deşi numele lor sugerează evident cele două mari masive muntoase, Alpii şi Carpații (IV, 49); Pyrene (II, 33) este oraşul situat la izvoarele Dunării (posibil Heuneburg), dar toponimul este identic cu oronimul Pyrene desemnând Pirineii la Aristotel (*Meteorologica* I, 13). Se pot cita multe alte exemple ilustrând această imensă confuzie de date reale, aşezate ca într-un joc *puzzle* pe care Herodot sau sursele lui n-au fost în măsură sau nici nu s-au ostenit să-l dezlege. Ce să mai spunem despre afirmația (V, 10: „după cum spun tracii") că dincolo de Dunăre se întinde un pustiu nesfârşit (V, 9: ἔρημος χώρη φαίνεται ἐοῦσα καὶ ἄπειρος), un ținut ocupat de albine în care nu se poate pătrunde. Herodot nu crede povestea aceasta, explicând că albinele nu îndură frigul nordic! Aş cita aici pe David Asheri „for him (Herodotus) the true *terra incognita*, was the limitless area extending beyond the Istros to the north and west..."[24].

Într-un alt loc am pledat totuşi pentru seriozitatea cu care Herodot încearcă să aprecieze informația dobândită, expunând-o prin tehnica versiunilor alternative[25], mod prin care îşi dă uneori părerea în favoarea uneia dintre versiuni[26]. În cazul de față sunt tipice cele patru versiuni despre originea sciților. Despre interpretarea acestor versiuni există deja o bogată literatură din care voi selecta câte ceva în notele următoare. Aici ne interesează mai ales motivația alegerii de către Herodot a unei anumite versiuni şi a respingerii alteia, pe baza unui presupus spirit critic al autorului. Amintesc pe scurt cele patru versiuni: 1. Originea locală (IV, 5–7), pe care Herodot o respinge: „nu pot da crezare" (ἐμοὶ οὐ πιστὰ λέγοντες), introdusă prin „spun sciții" (Σκύθαι λέγουσι). Recent, Askold Ivantschik demonstra că denumirile personajelor şi populațiilor mitice scitice din acest pasaj au fost surprinzător de exact transcrise în textul grec, cele mai multe găsindu-şi o explicație prin limbile iranice[27]. 2. Tradiția greco-scită despre cei trei fii ai lui

[23] Cum s-a mai observat, se pare că în vremea lui Herodot sursa lui includea în oronimul *Haimos* şi Carpații meridionali, fără să-i distingă de lanțul Nordic al Balcanilor (Stara Planina). Aşa s-ar explica, poate, şi amplasarea agathyrsilor în *Haimos*, de către Stephanos din Bizanț (*Ethnika*, ed. H.-G. Beck, A. Kambylis, R. Keidell, Berlin, 2006, A, 24: Ἀγάθυρσοι ἔθνος ἐνδοτέρω τοῦ Αἵμου).

[24] Asheri 1990, 166.

[25] Cf. Lateiner 1989, 76 urm.

[26] Vulpe 2009, 122 urm.

[27] Ivantchik 1999, 141-192, cu bibliografie. Vezi şi comentariile lui Aldo Corcella referitoare la pasajele aici discutate, însoțite de o bogată bibliografie, în ultima ediție critică, Corcella 1993, *passim*.

Herakles cu Echidna: Agathyrsos, Gelonos şi Skythes (IV, 8–10). Hazanov[28] a interpretat-o ca oglindind pretențiile teritoriale ale sciților (care sciți, mă întreb?) de stăpânire asupra agathyrsilor şi gelonilor. O tradiție asemănătoare relatează Diodor (II, 43): Skythes, fiul lui Zeus cu Echidna, a avut doi feciori – Palos şi Napes – ai căror urmaşi au extins stăpânirea scitică spre est, până la Tanais (Don) şi spre vest, până în Tracia; astfel de povestiri au devenit apoi *topoi* în literatura greacă (vezi o istorioară analoagă despre celți: Parthenios, *Narrationes amatoriae*, 30). Pe de altă parte, întreaga povestire pare a fi mai degrabă, după cum remarcă în mod convingător Ivantschik[29], o *interpretatio graeca* a unui mit local, pur scitic. 3. Versiunea introdusă prin „de când mi s-a spus, la aceasta ader" (IV, 11. 12: τῷ μάλιστα λεγομένῳ αὐτὸς πρόσκειμαι), şi care istoriseşte migrația succesivă a sciților nomazi din Asia, împinşi de massageți, ajungând în nordul Mării Negre de unde i-au izgonit pe cimmerieni. 4. Versiunea poetului elegiac Aristeas din Proconnesos (probabil sec. VII a. Chr.[30]), care nu este decât o variantă nuanțată a povestirii precedente: issedonii, goniți de arimaspi, sciții de issedoni iar cimmerienii de către sciți. Este evident că ultimile două versiuni au o sursă comună, aceea a imaginii pe care grecii şi-au creat-o despre popoarele ce trăiesc în vastul spațiu desfăşurat în hinterlandul celor mai depărtate colonii greceşti din această parte a *oikoumene*-i, imagine ce corespunde celei cântate în *Arimaspeia* lui Aristeas[31].

Fiecare din versiunile de mai sus ascunde însă un sâmbure de realitate. Avem, pe de o parte, imaginea unor sciți ce se consideră autohtoni cu o veche tradiție, care se numeau pe sine Σκόλοτοι şi pe care i-am putea denumi „Sciții de pe Borysthenes" (Nipru)[32], iar, pe de altă parte, cea a unor venetici migratori. Este clar că pe Herodot nu l-a interesat care dintre aceste două reprezentări se referă sau nu la poporul pe care grecii îl numeau generic Σκύθαι. Totuşi, informațiile pe care le-a obținut, indiferent pe ce cale, ne prezintă o imagine pestriță a ceea ce el şi sursele lui îşi închipuiau a fi Sciția (Σκυθικὴ χώρη). În această „țară scitică" trăiesc, pe lângă alții, patru feluri de sciți: regali, nomazi (în sensul de păstori), agricultori (ἀροτῆρες) şi țărani (γεωργοί)[33]. Care dintre aceştia corespund versiunilor citate mai sus? Din care dintre cele patru feluri de sciți provin regii amintiți în arborele genealogic din IV, 76

[28] Hazanov 1975, 38 urm.

[29] Ivantschik 2005, 100 urm, cu întreaga literatură despre acest subiect.

[30] Datarea poemului *Arimaspeia* este controversată: Ivantchik 1993, 35-67, pledează pentru a doua jumătate a secolului al VI-lea, iar argumentele lui au fost bine apreciate de filologi. Totuşi, deşi nu cred că problema poate avea soluție, argumentele pentru o datare sensibil mai timpurie (vezi şi recenzia făcută cărții lui Ivantchik la Vulpe 2010b, 366) nu pot fi ignorate.

[31] Despre Aristeas la Bolton 1962 *passim* (recenzat de W. Burkert, în Gnomon, 35, 3, 1963, 235 urm); recent:Alemany i Vilamajó 1999, 45-55.

[32] Vinogradov publică un graffito, dedicație către Apollo în sanctuarul lui Apollo Ietros de la Olbia, a unui anume Anaperres fiul lui Anachyrsos, *Skolotes*, foarte probabil un băştinaş, cf. Vinogradov, Rusjaeva 2001, 136, cat. 8.

[33] Cf. şi Hartog 1980, 38 urm. Cred că însuşi aparentul pleonasm dintre ἀροτῆρες şi γεωργοί vine în sprijinul celor susținute aici.

şi al căror descendent era Ariapeithes, la vremea când Herodot poposea la Olbia în casa lui Tymnes, „însărcinatul de afaceri" (επίτροπος) al amintitului rege scit? Şi dacă aceştia din urmă vor fi fost sciţii „regali", în ce relaţie vor fi fost ei cu acei sciţi, presupus că i-ar fi izgonit pe cimmerieni?

De fapt, în termeni socio-antropologici, ne aflăm în faţa a numeroase *şeferii* (*chiefdoms*), unele organizate militar, (şefi de triburi, clanuri, subclanuri etc., aşa numiţi *enclosed nomads*), din preajma zonelor cu structuri stabile (de ex.: coloniile greceşti), altele, stăpânind largi zone de păşunat, mai depărtate de centrele stabile, organizate tradiţional, pe relaţii de loialitate, de rudenie (aşa numiţii *excluded nomads*, după terminologia etnologului Lattimore: Parzinger, 2006.). În cei din prima categorie se cuprind, în mod evident, cei conduşi de o căpetenie (şef), precum ne este prezentat Ariapeithes, cel al cărui „om de încredere", Tymnes, va fi fost informatorul lui Herodot la Olbia.

Sensul modern al termenului *nomad*, neţinând totdeauna seama de caracteristicile cultural-antropologice ale populaţiilor cu o economie pastorală, a dus la noţiunea de „călăreţi nomazi", „ai stepelor", imaginea unor grupuri de războinici nomazi, ai căror conducători sunt cuprinşi în noţiunea de „elite ale stepelor", având toţi un comportament şi un echipament similar, reflectat ca atare în descoperirile arheologice.

Studiul aproape obsesiv al elitelor războinice, care ocupă un loc de frunte în cercetările arheologice din ultima jumătate de veac, mai ales în arheologia germană, este motivat în primul rând de faptul că cele mai multe vestigii, provenind din situri mai spectaculoase (mai ales din tumuli) sau din descoperiri întâmplătoare, au constituit şi constituie încă baza documentară a culturilor din stepele eurasiatice. Ele sunt cu precădere piese de excepţie (arme, piese şi podoabe de harnaşament, piese decorate într-un stil specific spaţiului dintre Marea Neagră şi Munţii Altai, în care predomină preferinţa pentru o artă cu motive animaliere). Este ceea ce se înţelege şi prin aşa-numita "triadă scitică" ce se reflectă în componenţa inventarului funerar al mormintelor căpeteniilor, noţiune care a contribuit în mod esenţial la formarea imaginii de „călăreţi nomazi", ai stepelor (*Nomadenreiter*). Această imagine păcătuieşte însă prin prezentarea unilaterală, doar a conducătorilor/resp. războinicilor unor comunităţi, desigur etnic diferite, care însă aveau structuri economice şi sociale asemănătoare, deşi nu totdeauna similare, chiar dacă economia lor era predominant – niciodată exclusiv – pastorală. Se ţinea prea puţin, sau deloc, seama de componenţa sub formă de sistem, compus din diferite subsisteme, a modului de viaţă (a societăţii) respectivelor comunităţi şi care ar alcătui ceea ce am putea numi caracteristicile structurii lor culturale, totodată a relaţiilor cu grupuri ce practicau un alt tip de economie. Prin aceasta aş înţelege şi regulile stricte de delimitare a teritoriului de păşunat, cel de asigurare a mijloacelor de subzistenţă, a structurilor de rang social etc.

Se ajunge astfel la un paradox: deşi în textul herodoteic se află o considerabilă informaţie etnografică, care ar putea susţine interpretări pe plan

cultural-antropologic (Herodot ar putea fi numit tot aşa de bine „părintele antropologiei culturale”), descoperirile arheologice au contribuit mai de grabă la crearea imaginii unor structuri politico-militare, pentru istorici sursă a unor acțiuni agresive, cu tendințe de cucerire, inclusiv a unei permanente tendințe de extindere teritorială, mai cu seamă spre apus. De aici şi construcția imaginii „sciților invadatori”, care ar fi amenințat mari părți ale Europei, inclusiv ar fi pătruns în spațiul carpato-dunărean.

Deşi nu formează obiectul lucrării de față, este normal să ne întrebăm ce se ascunde în spatele acestor *Sciți*, reprezentați de Herodot şi în imaginarul grec, încă de la începuturi, ca popor relativ unitar etnic şi, mai ales, ce a determinat pe mulți cercetători moderni să se alăture acestui punct de vedere. Cred că principalul motiv stă în aparenta unitate lingvistică oferită de interpretarea unei mari părți a etno- şi antroponimelor citate în cartea a IV-a a *Istoriilor* ca fiind de etimologie iranică[34]. Acest fapt a dus la imaginea aparentei predominanțe, în largul spațiu eurasiatic, a unor populații nomade de sorginte iranică. Se cuvine însă atras atenția că majoritatea acestor denumiri provin prin filieră grecească – în primul rând chiar din relatarea herodoteică – şi că sursa lor nu putea depăşi mult hinterlandul coloniilor greceşti nord-pontice, unde au fost atestate populații iranice, precum „sciții“ de pe Nipru. Cu alte cuvinte, respectivele etnonime nu vor fi fost neapărat iranice, ci „iranizate“ de cei care le-au raportat grecilor[35]. Ar fi mult mai veridic să întrevedem în acest amalgam de neamuri, nu toate neapărat nomade, pe lângă grupuri iranice, multe altele: proto-ugro-finice, proto-turcice, mongole etc.

Nu încape îndoială că între sciții herodoteici – ca de altfel şi *cimmerienii herodoteici* – şi populațiile şi evenimentele reale din lumea pe care grecii şi-o imaginau ca fiind locuită de sciți nu se poate face o legătură, care să ducă atât la amplasarea pe hartă a neamurilor menționate de Herodot, cât şi la identificarea lor istorică şi arheologică. În pofida numeroaselor ipoteze propuse[36], niciuna nu este pe deplin convingătoare. Tot aşa, niciun argument nu poate fi serios luat în considerație pentru a urmări, pe calea descoperirilor arheologice, presupusele itinerarii migratorii ale populațiilor cunoscute generic sub denumirea de *sciți*[37].

Cred însă că preferința lui Herodot pentru versiunea sciților migratori se explică prin concepția grecească despre ceea ce se poate întâmpla în acest vast spațiu necunoscut de la marginea *oikoumene*-i de care pomeneam mai sus, în care totul este în continuă mişcare, modul de viață, cel nomad, respectiv structurat în

---

[34] Cf. mai recent Pinault 2008, *passim*, în special 106 , cu literatură.

[35] Despre etimologia etnonimului Γέται, Sluşanschi 2001, 65-72; acesta citând pe Kretschmer 1936, 1-56 şi literatura mai veche, conchide că *getai* apare mai degrabă a fi un sufix de origine iranică, preluat de greci: vezi Thyssa*getai*, Tyra*getai*, Massa*getai*, Maty*ketai*, chiar şi Dino*geteia*, deci *nu* un etnonim.

[36] Corcella 1993, pl. 64, 65, reproduce hărți cu reconstrucții după Iilinska/Terenožkin 1971, 8 urm.; Rybakov 1979; Grakow 1980, 12.

[37] O ultimă încercare de a identifica, pe baza descoperirilor arheologice, presupusele migrații cimmeriene şi scitice, făcută ultima oară de Chochorowski 1998, 487, fig. 6; 488, fig. 7, urmează aceleaşi procedee de abordare istoricizantă a materialului arheologic, atribuit ipotetic acestor populații.

principal pe o economie pastorală, ce sugera în primul rând mişcarea/migraţia. De asemenea, el îşi construise o schemă în cuprinsul căreia aşa-numiţii cimmerieni, alungaţi de sciţi, au ajuns în Asia Mică, singurul loc unde acest neam enigmatic a fost atestat în mod cert nominal şi unde trebuia găsită o explicaţie a prezenţei lui[38] . Totuşi, faptul că Herodot a ţinut să prezinte originea sciţilor sub forma a patru versiuni ar putea, şi în acest caz, să reprezinte o formă de spirit critic în judecarea informaţiei istorice, originală pentru noi modernii, dar proprie ideologiei greceşti din acea epocă. În fond, ceea ce lui Herodot i s-a părut demn de a fi expus în cele patru versiuni este o înşiruire de întâmplări reale între care nu este neapărat o contradicţie, dar pe care el nu s-a ostenit să o aprecieze ca atare, de altfel nici nu putea s-o facă, mulţumindu-se doar cu un simplu „nu cred" în cazul versiunii întâia. Aceasta din urmă, ca şi versiunea a treia în care el îşi afirmă credinţa, sunt ecoul unor fenomene veridice[39].

Încă de la începuturile analizării critice a textului herodoteic, imaginea migraţiilor succesive din Asia spre Europa a produs o puternică impresie, datorită similitudinii cu fenomene din epoci mai târzii. Dacă, în principiu, descrierea acestui fenomen pleacă cu siguranţă de la o bază reală, demonstrarea cu ajutorul arheologiei a unor astfel de migraţii, care sunt desigur de crezut să se fi produs şi în epoci preistorice, este deocamdată practic imposibilă. În stadiul actual al cunoştinţelor nu putem distinge între circulaţia elementelor culturale sub formă de influenţe sau împrumuturi şi a celor sub formă de migraţii, fie produse în decurs de o generaţie (fenomen de tip Genghis-Han), fie lente, prin presiuni demografice succesive. Pe de altă parte însă, genealogia originii sciţilor, pusă de Herodot pe seama sciţilor înşişi sau a grecilor din Pont, deşi ambele prezentate sub forma unor genealogii mitice greceşti, conţine elemente provenind evident dintr-o mitologie locală nord-pontică.

*

Cum se situează în cadrul acestui mod personal de gândire agathyrsii?

Orice încercare de a situa pe agathyrsi în altă parte a spaţiului de la vest de Sciţia trebuie să găsească, fie o altă explicaţie pentru afirmaţia lui Herodot, potrivit

[38] Vulpe 2002, 123-146; Vulpe 2010b, 363-368.

[39] Sunt din ce în ce mai convins că acest procedeu al versiunilor alternative corespunde spiritului doctrinelor sofiste ale secolului al V-lea a. Chr. Astfel, Protagoras, contemporanul şi posibil chiar cunoscutul lui Herodot (se pare că au fost împreună la Thourioi), a devenit celebru prin afirmaţia λέγειν/ἀντιλέγειν, respectiv, oricărei teze i se opune o antiteză, nimic nu este sigur. Totuşi, ar trebui să dea de gândit preferinţa lui Herodot doar pentru versiunea a treia şi motivul pentru care a respins primele două versiuni. Dacă a fost, cum o afirmă explicit, realmente la Olbia – şi mi-e greu să-mi imaginez că episodul Tymnes n-ar fi decât o poveste fictivă – este de presupus ca primele versiuni să le fi auzit de la martori autohtoni, în care se putea avea deplină încredere. De ce a preferat totuşi varianta livrească ? Această observaţie ar trebui să joace un rol important în problema modului cum au fost folosite informaţiile la vremea când şi-a scris *Istoriile*. Ar putea constitui un argument demn de luat în consideraţie în favoarea celor care susţin teza redactării unitare, la sfârşitul vieţii, la Thourioi, dar şi ai aşa-zişilor „denigratori" ai textului herodoteic. Dar această temă nu face obiectul rândurilor de faţă.

căreia ei sunt primii vecini apuseni ai Sciţiei, fie să demonstreze că Μάρις nu este *Mureşul* transilvănean, ci un alt rîu cu un nume asemănător, fie, în sfârşit, să considere întregul pasaj ca aparţinând categoriei de relatări confuze la care părintele istoriei se referă atunci când face menţiuni geografice despre zonele de la vest de Olbia (vezi exemplele citate mai sus).

Deşi majoritatea cercetătorilor au identificat Μάρις cu Mureşul, toate variantele menţionate mai sus şi-au găsit sprijin de-a lungul timpului. Astfel, Tocilescu[40] citează părerile expuse de autorii din vremea sa, la care adaug aici pe Tomaschek[41], şi care, cei mai mulţi, nu pun la îndoială respectiva identificare. Tocilescu combate, cu argumente convingătoare, ipoteza formulată de Bogdan Petriceicu Hasdeu[42], potrivit căreia Maris ar fi Oltul, iar Mariscus „un Maris mic", respectiv, Argeşul (de la *Transmarisca*, situată *vis à vis* de vărsarea lui). Ulterior, Carl Patsch[43], deşi afirmă identificarea Maris-ului herodoteic cu Mureşul – „wo die Marosch unverkennbar ist"[44] – reia, fără să o citeze, ideea lui Hasdeu despre Mariscus.

Existenţa unui *Mariscus*, altul decât rîul *Marisia* – acesta din urmă nefiind altceva decât Μάρις-ul herodoteic, devenit Μαρίσος la Strabo (VII, 3, 13), *Marisia* la Iordanes (*Get.* 113. 114), Μορήσης, la Constantin Porphyrogenetul (*De administrando imperio*, 40) – a fost dedus din textul geografului din Ravenna[45], unde citim:

Et desuper ipsum fluuium Danapri(n) per longum interuallum est superius nominatus fluuius maximus Tanais, item fluuius Tiram, item Bagossolam. De quibus fluminibus testatur mihi supra scriptus Iordanis sapientissimus cosmographus, item fluuius ***Mariscus*** („...şi deasupra fluviul Danapris însuşi, printr-o vastă întindere, se situează cel mai sus denumit, Tanais, cel mai mare fluviu, de asemenea, fluviul Tyras, la fel Bagossola. Despre aceste rîuri a mărturisit mai sus pomenitul, mult renumitul cosmograf, Iordanes, de asemenea şi fluviul *Mariscus*"). Acelaş autor însă relatează mai jos (IV, 14, p. 54), citându-l iarăşi pe Iordanes: *Per quas Dacorum patrias transeunt plurima flumina, inter cetera quae dicuntur Tisia, Tibisia, Drica,* ***Marisia****, Arine, Gilpit, Gresia. Que omnia flumina in Danubio merguntur: nam fluuius Flautasis finit patriam. Tamen ipsas patrias praefatus Iordanis chronographus subtilius exposuit* („prin aceste părţi ale dacilor, trec foarte multe rîuri, printre care cele ce sunt numite Tisia, Tibisia, Drica, *Marisia*, Arine, Gilpit, Gresia. Toate aceste rîuri se varsă în Dunăre: căci fluviul Flautasis limitează ţara. Totuşi, aceste regiuni le-a descris mai amănunţit mai sus amintitul Iordanes").

Din textul anonimului ravennat rezultă deci în mod evident că, pentru el, *Mariscus* şi *Marisia* sunt două rîuri diferite. Dacă, în ceea ce priveşte contextul,

---

[40] Tocilescu 1880, 406 urm.
[41] Tomaschek 1980, 95.
[42] Hasdeu 1873, 185-193.
[43] Patsch 1928, 3 urm.
[44] Patsch 1925, 69.
[45] Ed. Ioseph Schnertz 1940, IV. 5.

prin *Marisia* s-a avut în vedere Mureşul şi foarte probabil, cele trei Crişuri (cel puţin *Gilpit* şi *Gresia*; cf. şi Iordanes, *Getica*, 113. 114 – *Grisia*), „fluviul" *Mariscus* pare rupt din contextul în care sunt pomenite Niprul, Donul, Bugul şi Nistrul (şi...„de asemenea, fluviul Mariscus"). Prin urmare, ce caută, alături de rîurile mari menţionate, toate, în Ucraina, vărsându-se în Marea Neagră, un *Mariscus*? Dacă nu este tot o confuzie cu *Marisia* lui Iordanes, atunci poate ar fi fost mai corect un sincer *non liquet*. Totuşi, Patsch, analizând textul de mai sus, a făcut şi el relaţia cu situl roman târziu *Transmarisca*, situat în dreptul Olteniţei, pe malul drept al Dunării, comparând denumiri de situri asemănător construite: *Trans*-Aquincum, *Trans*-Dierna, *Trans*-Drobeta etc. Prin urmare, *Trans*-Marisca ar fi „vis à vis" de rîul *Mariscus*, precum *Trans*-Dierna este localizată în faţa vărsării Diernei (Cernei), prin urmare, Mariscus, numele Argeşului.

Ipoteza Hasdeu/Patsch a fost, în timpul din urmă, reluată de Nicolae Gostar[46], care, fără a nega identificarea *Maris*-ului transilvănean cu Mureşul, presupune şi el că numele vechi al Argeşului va fi fost *Mariscus*; hidronimul Argeş n-ar deriva din *Ordessos*-ul lui Herodot (IV, 48), ci, citându-l pe N. Drăganu[47], îl consideră hidronim de origine cumană (*sic*!) (despre interpretarea relaţiei *Argeş* – Ὀρδησσός, vezi supra).

Mă surprinde că nimeni, după ştiinţa mea, n-a pus accentul pe denumirea *Transmarisca*, ca semnificând „dincolo de stufărişuri", de la lat. *mariscus* sau *mariscum* (gr. μαρίσκος), însemnând „stuf de mari dimensiuni", prezent şi astăzi din belşug pe malul stâng al Dunării. În timpul unei vizite în 1975, în Bulgaria, pe malul drept al fluviului, am putut să mă conving în mod direct de această imagine frapantă[48].

Căutând să elimine posibilitatea amplasării agathyrsilor în Transilvania, István Ferenczi[49], susţinător al scitismului grupului Ciumbrud, credea şi el că „nu este absolut sigur ca denumirea antică *Maris* să corespundă Mureşului", iar pe agathyrsi îi vedea reprezentaţi de grupul de necropole de tip Bârseşti şi Ferigile. Astfel, el discută ipoteza formulată pe vremuri de mine[50], potrivit căreia cele mai multe grupuri culturale (constituite în principal din necropole) din spaţiul carpato-dunărean sunt vestigii arheologice ale unui presupus „cerc cultural traco-agathyrs", o „uniune tribală" ce s-ar fi dezvoltat sub ameninţarea unui pericol dinspre răsărit, expansiunea spre vest a sciţilor în secolul al VI-lea a. Chr. Dar, tot atunci, eu credeam a distinge în textul lui Herodot două straturi de informaţii: unul împănat cu fapte, de multe ori prezentate anecdotic, despre campania lui Dareios împotriva

[46] Gostar 1970, 62, nota 31.

[47] Drăganu 1933, 530 urm.

[48] Printre cei care continuă să susţină ipoteza Hasdeu/Patsch se numără, recent, Madgearu 2011, 139-146, care consideră ridiculă ipoteza *mariscus* propusă de mine. Desigur, şi mie mi-e greu să-mi închipui, ca numele unei fortăreţe romane să provină de la „stufăriş“, dar, chiar şi aşa, şi mai greu îmi este să mă las convins, că numele Argeşului va fi fost *marisca* sau ar fi avut o origine turcică. Totuşi, cred că între diversele ipoteze posibile ar trebui să existe o anume ierarhie a probabilităţii.

[49] Ferenczi 1971, 27 urm.

[50] Vulpe 1967, 102; Vulpe 1970, 170 urm.; Vulpe 1971, 884.

sciţilor, culese din tradiţia locală sau din izvoare literare (respectiv IV, 100. 125), celălalt, referitor la întâmplări de pe la mijlocul secolului al V-lea, obţinute în vremea sejurului la Olbia (IV, 48. 104, localizarea şi descrierea agathyrsilor). Urmând acestui fel de a vedea lucrurile, am presupus că, într-o primă fază, prin agathyrsi s-a înţeles uniunea tribală sus amintită, care cuprindea şi Moldova, în timp ce, în a doua fază, agathyrsii, socotiţi ca etnie aparte, erau limitaţi la bazinul Mureşului transilvănean[51]. Acest punct de vedere a fost preluat în parte de B. A. Rybakov[52], poate şi de alţii. Oricum, faptul că agathyrsii sunt, potrivit lui Herodot, cei dintâi vecini menţionaţi ai Sciţiei, motivase deja toate încercările de a-i plasa altundeva în spaţiul de la est de Carpaţi[53]. De asemenea, precizarea părintelui istoriei (IV, 100) că „de la Istru în sus, în interiorul ţării (μεσόγαιαν), Sciţia este mărginită mai întâi de agathyrsi...", lasă liberă orice interpretare a locului de unde începe ţara agathyrsilor. Ţinând însă seama că în reprezentarea lui Herodot cursul Dunării era linear, desfăşurându-se de la vest spre est, doar spre vărsare răsucindu-se spre sud-est (IV, 99), termenul μεσόγαια putea tot atât de bine fi înţeles ca sugerând Moldova sau Câmpia Română; a se vedea totuşi aparenta contradicţie cu cele afirmate în cap. V, 9 despre peisajul de „dincolo de Istru" (vezi supra). Ion Horaţiu Crişan[54], combătând ipoteza mea despre „cercul cultural traco-agathyrs", încerca să împace cele două păreri despre localizarea agathyrsilor; aceştia, o etnie iranică, alta decât sciţii, ar fi locuit pe Niprul mijlociu, iar un grup al lor ar fi migrat în Transilvania, unde a constituit o enclavă[55]. Tot aşa Ian Chochorowski, deşi nu împărtăşeşte ipoteza mea despre cele două straturi de informaţii la Herodot, consideră că amplasarea agathyrsilor pe Mureş nu reprezintă singura lor patrie, ba chiar aceasta ar fi situată în principal la răsărit de Carpaţii orientali. Prin urmare, menţionarea *Maris*-ului ar trebui înţeleasă ca sugerând doar o direcţie a cursului: „*Maris*, curgând dela Agathyrsi, ca opoziţie la cele cinci rîuri scitice", menţionate anterior în acelaş cap. IV, 48, de către Herodot[56]. Mai recent, Constantin Preda[57] reia, cu unele nuanţări, ipoteza lui Ferenczi despre grupul arheologic Ciumbrud ca fiind „scitic", iar pe agathyrsi îi situează însă în spaţiul de la răsărit de Carpaţi, utilizând necritic, în sprijinul opiniei sale, izvoare din antichitatea post-herodoteică, despre a căror valoare istorică va fi vorba mai jos.

Ce mai rămâne astăzi însă din supoziţiile mele formulate *illo tempore!*

---

[51] Vulpe 1970, 170.

[52] Rybakov 1979, 173.

[53] Mai de mult, Ščerbakivskij 1934, 209 urm; Meljukova 1958, 102; ulterior aceasta acceptă însă şi situarea lor în Transilvania, cf. Meljukova 1969, 61-80.

[54] Crişan 1967, 439-443.

[55] Crişan se sprijină în special pe descoperirile arheologice, inclusiv ale practicilor funerare, care, după opinia sa, ar dovedi analogii strânse între grupul transilvănean şi cel al mormintelor de pe Nipru, idee dezvoltată mai târziu de Vasiliev 1980, *passim*. Punctul meu de vedere despre aceste aşa zise *apropiate* analogii l-am exprimat mai ales în recenzia la cartea lui Vasiliev, vezi Vulpe 1981-1983, 398-404, respectiv Vulpe 1981-1983, 119-136.

[56] Chochorowski 1987, 143 urm.

[57] Preda 2001, 5-14.

În primul rând cred că orice încercare de a verifica pe hartă afirmațiile lui Herodot ar trebui abordate cu prezumția de neîncredere în putința părintelui istoriei de a relata, în *logos*-ul scitic, ceva care să corespundă şi topografiei reale. Cum spuneam mai sus, în această *puzzle* de poziționare a datelor, care reflectă totuşi, fiecare în parte, o realitate, este cu totul imprudent a da un verdict. Prin urmare, toate ipotezele formulate pot găsi, până la un punct, o justificare. Pe de altă parte, precizarea relației rîu/etnonim, în cazul de față agathyrsi/Μάρις, ar părea că oferă un plus de veridicitate textului respectiv. Într-adevăr, dacă prin *Maris* nu se are în vedere numele Mureşului, atunci este total lipsit de sens a-l căuta în altă parte.

Este evidentă, şi a fost mult discutată, varietatea surselor de informație la Herodot. Ipotezei mele despre cele două straturi de informație, despre care aminteam mai sus, îi putem adăuga şi ceea ce a fost preluat din spusele grecilor din Hellespont (mai precis, la Perinth), conținute în *logos*-ul tracic (în special, V, 3-10). Este desigur dificil a alege ce anume din această informație stratificată poate fi valorificat pe plan geografic sau istoric. Este, de asemenea, greu de precizat ce a preluat Herodot din *Înconjurul lumii* al lui Hekataios din Milet. Presupunerea lui Felix Jacoby[58], după care datele despre cursul Dunării şi al afluenților ei ar fi fost preluate de la Hekataios, se sprijină în principal pe autoritatea deosebită de care se bucură acest mare cercetător al istoriografiei greceşti. Se ştie desigur că opera lui Hekataios nu era doar o înşiruire de locuri, situate mai ales de-a lungul coastelor mării, cum ar părea să rezulte din cele aproape 350 de fragmente, cele mai multe din lexiconul *Ethnika* al lui Stephanos din Bizanț; câteva dintre acestea oferă însă şi succinte descrieri ale interiorului zonelor respective[59]. Dar cât din informația adunată de Hekataios a servit lui Herodot în alcătuirea *logos*-ului scitic este o chestiune mereu supusă discuției, însă fără sorți de rezolvare.

Încercarea mea de a defini un „cerc cultural traco-agathyrs” reprezintă un concept modern ce se baza, pe de o parte, pe aparenta unitate de forme arheologice, mai ales ceramică, dar şi pe analiza inventarelor funerare şi a varietății de rit practicate în răstimpul cca 650-450 a. Chr. în întreg spațiul carpato-dunărean, pe de altă parte pe interpretarea social-istorică ca o „uniune de triburi”, asemănătoare conceptului de uniune tribală în cazul sciților. Sunt concepte care, la acea dată, erau curent vehiculate în literatură. Astăzi, din punctul meu de vedere, toate acestea sunt de domeniul istoricului cercetării. Nici aşa zisa unitate de forme a culturii materiale nu a fost dovedită, – dimpotrivă, ceea ce izbeşte este tocmai varietatea de aspecte locale în manifestările culturale ale diferitelor comunități – nici pentru existența unei uniuni de şeferii nu s-au putut aduce dovezi în stadiul actual al informației. Toate acestea rămân în domeniul ipotezelor de lucru.

Din cele expuse până aici, rezultă că nu avem, în stadiul de față, în pofida presupunerilor formulate, nicio certitudine cu privire la localizarea patriei agathyrsilor, nici dacă etnonimul respectiv reprezintă sau nu o etnie aparte. Prin

---

[58] F. Jacoby, v. *Herodotos*, în RE Suppl. 2, col. 258.10.

[59] De ex., FrgHist, 291, despre munții din zona Mării Caspice; alte exemple: F. 154, 287, 119, 129.

urmare, singura soluţie, tot ipotetică, dar plauzibilă, se reduce doar la relaţia *Maris/*Mureş=agathyrsi şi, în consecinţă, la posibila identificare a grupului de necropole de tip *Ciumbrud* ca purtători ai respectivei etnii. Restul este speculaţie. Amplasarea agathyrsilor undeva în vastul spaţiu eurasiatic, întâlnită la autori de epocă mai târzie, o voi discuta mai jos, în paragraful despre tradiţia literară a acestui etnonim.

*

Scitismul agathyrsilor a mai fost presupus, pe lângă omofoniile amintite mai sus cu denumiri din lumea scitică, şi pe baza caracteristicilor atribuite acestui *ethnos* de către Herodot în cap. IV, 104, unde, în primul rând, îi descrie pe agathyrsi ca fiind ἁβρότατοι. Termenul poate desemna o constituţie fizică slabă sau gracilă, dar totodată poate sugera şi o efeminare. În continuare, îi numeşte χρυσοφόροι τὰ μάλιστα (purtători de podoabe de aur cu precădere). Ar fi, cred, hazardat să înţelegem această denumire ca „deţinători de aur”, respectiv o aluzie la stăpânirea zăcămintelor de aur din Carpaţii Apuseni; ideea a fost totuşi sugerată de Patsch[60]. Apoi relatează că au femeile în devălmăşie, pentru ca să fie toţi înrudiţi şi, fiind toţi legaţi intim, între ei să nu mai existe pizmă şi duşmănie (ἐπίκοινον τῶν γυναικῶν τὴν μεῖξιν ποιεῦται ἵνα κασίγνητοί τε ἀλλήλων ἔωσι καὶ οἰκήιοι ἐόντες πάντες μήτε φθόνω, μήτ' ἔχθεϊ χρέωνται ἐσ ἀλλήλους). Paragraful se încheie cu precizarea că „celelate obiceiuri îi aproprie de traci” (τὰ δὲ ἄλλα νόμαια Θρήιξι προσκεχωρήκασι). Dacă ultima menţiune implică sau nu o aluzie la etnicul lor tracic rămâne, cred, în domeniul ipotezelor, multe controversate, o chestiune ce nu poate fi soluţionată satisfăcător, nici prin critica de text, nici prin analiza critică a datelor arheologice din prezent. Celelalte caracteristici însă îi situează pe agathyrsi în cadrul imaginarului grec despre sciţi, în sensul generic dat acestui etnonim (vezi şi comunitatea femeilor la sciţi, massageţi [Hdt. I, 216; Strabo, XI, 8, 6] etc.[61]).

Izvoare literare mai târzii, de epocă romană şi de limbă latină – cel mai de vreme din timpul lui Augustus – relatează despre *tatuajul* agathyrsilor. Această problemă am discutat-o mai pe larg într-un articol recent[62]. O prezint succinct şi aici. Primul care menţionează acest obicei este Vergilius (*Aeneis*, IV, I46): „*pictique Agathyrsi*", urmat de Plinius (*Hist. Nat*., IV, 88): „*et caeruleo capillo Agathyrsi*”, desemnând ca specific culoarea albastră a părului. Aceste atribute apar apoi amplificate şi diversificate la Pomponius Mela (II, 1,10): *Agathyrsi ora artusque pingunt, ut quique maioribus praestant, ita magis aut minus: ceterum isdem omnes notis et sic ut ablui nequeant* („agathyrsii îşi vopsesc faţa şi

[60] Patsch 1925, 71.

[61] Concept idealizat în imaginarul grec din sec. V-IV a. Chr. la Platon, *Leg.*, sau ironizat la Aristofan, *Eccl.*, ulterior exprimând şi idealizarea modului de trai al popoarelor naturii.

[62] Vulpe 2011, 139-144.

membrele, mai mult sau mai puțin, după prestigiul strămoşilor fiecăruia, în rest au aceleaşi semne toți, astfel imprimate ca să nu poată fi şterse”). Solinus, care a compilat pe Plinius şi pe Mela, oferă mai multe detalii (15, 3): *(Agathyrsi) caeruleo picti, fucatis in caerulum crinibus, nec hoc sine differentia: nam quanto quis anteit, tanto propensiore nota tinguitur, ut sit indicium humilitatis minus pingi* (“agathyrsii vopsiți albastru, cu cozile părului fardate albăstrui, nu însă fără deosebire: căci cu cât cineva este mai în frunte, cu atât semnele sunt mai cu precădere colorate, ca să fie un semn al umilinței pentru cel mai puțin pictat”); tot aşa Ammianus Marcellinus (XXXI, 2, 14): “*...interstincti colore caerulea corpora simul et crines*”.

Sursa despre tatuajul agathyrsilor, pe care au utilizat-o autorii mai sus citați, nu ne este cunoscută. Este însă curios că un geo-istoric precum Strabon, în a sa operă „colosală“ (κολοσσουργία), în care au fost preluate date de la o mulțime de autori, incl. de la Herodot, nu aminteşte nicăieri de agathyrsi. Nici Trogus care, de asemenea, îşi alcătuise *Istoriile Philippice* pe izvoare greceşti, nu-i pomeneşte (cel puțin pe cât ne-a rămas din compendiul lui Iustinus). Trebuie deci să bănuim o altă cale de informație. Ne putem gândi, fie la Ephoros, fie, cred eu, mai probabil, la Poseidonios din Apamea (sec. II – cca 51 a. Chr.). Acesta din urmă, strălucit reprezentant al stoicismului mediu, a adunat date despre obiceiurile neamurilor barbare cu scopul de a susține ideologia stoică a „conlucrării” (συνεργία) şi „înrudirii” (συγγένεια) tuturor etniilor, în pofida diferențelor dintre ele, pentru a da socoteală unității divine, a binelui absolut, a λόγος-ului. Poseidonios ar putea aşadar fi considerat ca fiind o placă turnantă de transmitere a datelor de la autori ale căror opere nu mai erau la îndemâna oricui în sec. I a. Chr. Astfel, prin el s-au putut vehicula informații provenite de la autori, alții decât Herodot, despre etnografia unor populații negreceşti, care au fost apoi utilizate ulterior în antichitate. Este plauzibil să ne gândim, în primul rând la opera Βαρβαρικὰ νόμιμα (obiceiurile barbarilor) a lui Hellanikos din Mytilene (Lesbos), autor aproximativ contemporan lui Herodot[63], în care erau conținute numeroase descrieri pe care părintele istoriei sau le-a omis, sau nu le-a cunoscut. Desigur, mi se poate reproşa că fac afirmații gratuite, neavând nicio dovadă directă în acest sens, dar, deocamdată, Hellanikos este singurul autor căruia i se atribuie un comportament într-o anumită măsură asemănător lui Herodot; mă refer la maniera de „conferențiar ambulant”, însă, spre deosebire de cea a părintelui istoriei, Hellanikos îşi alcătuia *logoi*-i pe o tematică compusă, cum se presupune, mai ales din compilații[64].

[63] Data scrierilor acestui autor era controversată încă din antichitate. Puțin anterior lui Herodot, la Pamphila, filosoafa din vremea lui Nero [Aul. Gel., XV, 23, 10], care relatează că, la începutul războiului peloponesiac, Hellanikos avea 65 de ani, iar Herodot 53; tot aşa la Eusebius, Dionysios din Halikarnas şi Apollodoros. Puțin ulterior la Porphirios [*apud* Eusebius, *Praep. Ev.* X, 3, 16] scrie că Hellanikos a plagiat pe Herodot în *Obiceiurile barbarilor*. Critica modernă înclină să dateze, cel puțin o parte a operei lui Hellanikos, ca urmând cronologic lui Herodot (vezi Fritz 1967, 479; Lendle 1992, 63 urm).

[64] F. Jacoby, v. *Hellanikos*, în RE VIII, col. 107; v. Fritz 1967, 479; Lendle 1992, 63.

Tot în legătură cu tatuajul ar fi de amintit în articolul de faţă o posibilă relaţie între agathyrsi şi daci. Plinius (*Nat. Hist.*, XXII, 1, 2) relatează că la daci şi sarmaţi bărbaţii îşi tatuează trupul (*"maresque etiam apud Dacos et Sarmatos corpora sua inscribunt"*), iar în alt capitol (VII, 11) scrie că acest semn (*nota*) pe braţul dacilor (?) (în cod. B se scrie *aliquorum* în loc de *Dacorum*) se perpetuează timp de patru generaţii. Această informaţie este de luat în seamă mai ales datorită posibilităţii ca teritoriile agathyrsilor herodoteici să se acopere parţial cu ale dacilor. Interesant de amintit în acest context este şi curioasa relatare a lui Cassius Dio (LI, 22, 6) că „aceştia (dacii) sunt într-un anume fel sciţi" (ἐκεῖνοι [Daci] δὲ δὴ Σκύθαι τρόπον τινά). Este posibil ca aceste relatări să fi avut drept origine pasajul din Herodot cu privire la amplasarea agathyrsilor pe *Maris*, reinterpretat într-o vreme când se ştia bine că dacii locuiau în bazinul Mureşului şi deci puteau fi socotiţi ca „urmaşi" ai acelora. Dar, totodată, este şi o aluzie la scitismul agathyrsilor, aşa cum a fost perceput de autorii antici post-herodoteici, în sensul pe care l-am discutat mai sus.

Evocările agathyrsilor la autorii mai târzii merg mână în mână cu amplasarea lor, într-o vreme când acest ethnos nu mai era decât o amintire, undeva în întinsul spaţiu eurasiatic, în virtutea unei anume inerţii a istoriografiei antice de a nu şterge din memorie etnonime ce au căpătat prestigiu, datorită autorităţii celor care le-au consemnat cândva. Valoarea istorică şi geografică a acestor informaţii este nulă[65]. În acest fenomen se reia totodată vechea imagine confuză, homerică şi herodoteică, a imensităţii spaţiului periferic *oikoumene*-ei, imagine mutată treptat spre nord şi est, odată cu extinderea Imperiului Roman în Europa de sud-est şi, implicit, a cunoştinţelor geografice. Aşa se explică situarea agathyrsilor împreună cu gelonii (fraţi, potrivit mitului relatat de Herodot IV, 10) la PsSkymnus (863-865, ed. Diller), apoi la Plinius (loc. cit. *supra*) şi la Solinus (loc.cit. *supra*): *Gelonis Agathyrsii conlimitantur* ("agathyrsii sunt învecinaţi cu gelonii"); la fel şi Ammianus Marcellinus citat *supra*. În acelaşi context sunt cele scrise de Pomponius Mela (II, 1): *ab eis (Arimaspae) Essedones usque ad Maeotida, huius flexum Buce amnis secat: Agathyrsi et Sauromatae ambiunt; quia pro sedibus plaustra habent, dicti Hamaxobiae* („de la arimaspi sunt essedonii până la Meotida [Marea Azov]; în jurul acesteia, al cărei contur este tăiat de rîul Buces, locuiesc agathyrsii şi sauromaţii, care au ca locuinţe căruţe, fiind numiţi hamaxobii [din gr. ἅμαξα (căruţă) şi βίος (viaţă)]").

Claudius Ptolemaeus (*Geographia*, III, 5, 10) şi Dionysius Periegetes (310-319), urmând acelaşi punct de vedere confuz ca şi autorii citaţi mai sus, moştenit din vechime, strămută pe agathyrsi, împreună cu alte neamuri, incl. cu gelonii, în ţinuturile de la nord de Istru şi de Marea Neagră, până în preajma legendarilor munţi Rhipaei (identificarea acestui lanţ muntos cu Uralii n-are nici un temei serios). Evident, aceste informaţii n-au nicio valoare geo-istorică reală; în aceeaşi ordine de idei se situează şi prezenţa în antichitatea romană a antroponimului

[65] Vezi totuşi Bodor 1964, 153 urm, care mai susţinea că resturi ale agathyrsilor ar fi supravieţuit în epocă romană.

Agathyrsus, dat unor liberți, poate ca amintire a locului de unde proveneau, din Dacia sau din nordul Pontului[66].

Agathyrsii, odată deveniți popor nordic, capătă alte atribute: în descrierea lui Dionysius Periegetes (319) erau numiți „cei reci” (ψυχροί), locuind în munții Rhipaei, unde strălucesc diamantele (ἀδάμαντά τε παμφανόωντα). Să fie aceste imagini o explicație pentru tatuajul de culoare albastră? Diamantul, recele și albastrul sunt atribute ale imaginei ținuturilor nordului, cum ar apărea la Servius, în comentariile la *Aeneis* IV, 146, după care: „*Pictique Agathyrsi populi sunt Scythae, colentes Apollinem hyperboreum..., picti autem, non stigmata habentes, sicut gens in Britannia, sed pulchri, hoc est cyanea coma placentes*” (și agathyrsii cei vopsiți sunt din Sciția, se închină lui Apollo hyperboreul..., sunt vopsiți, dar neavând semne pe trup precum neamul din Britania [se referă la picții din nordul Scoției], dar sunt frumoși, adică plac datorită părului vopsit albastru). Potrivit concepției hippocratice, oamenii Nordului trebuie, datorită climatului aspru, să fie puternici, deci și cruzi. Gingașii agathyrsi herodoteici deveniseră deja la Juvenal (XV, 125) brutali (*immanes*), iar în traducerea latină a Periegesei lui Dionysius de către Priscianus (311), *fortes*.

Cele de mai sus reprezintă istoria imaginei agathyrsilor pe parcursul antichității. Stephan Borszak[67] discută pe larg și cu o bogată documentație soarta literară a agathyrsilor până în Evul Mediu; unele date au fost culese în mod asemănător celor scrise în rândurile de mai sus[68]. În ceea ce privește tatuajul la agathyrsi și la geți, nu cred că se poate distinge ce anume ar putea fi un sâmbure de realitate din acest șir de relatări, rezultat al unei desfășurări succesiv amplificate, mai mult poetic, al unor atribute descrise inițial în sursa primară de care pomeneam mai sus.

*

Cum rămâne dar cu „invazia” scitică în spațiul carpato-dunărean? Din păcate, arheologii zilelor noastre au încă de multe ori tendința de a explica transformările pe plan cultural – mai ales pe planul culturii materiale, dar și pe cel al aspectului spiritual, de natură ideologică – prin pătrunderi și mișcări de populații, fără a căuta și o explicație antropologică a acestor fenomene culturale. Acestea din urmă sunt judecate, ca și în cazul de față, doar printr-o acordare preferențială izvorului literar, oricât de confuz ar fi el.

Din succinta discuție de mai sus, cred că rezultă destul de clar caracterul extrem de ambiguu al informației herodoteice referitor la chestiunile tratate aici. Cred că putem considera cât de cât sigure doar datele geografice care pot fi controlabile în teren. În rest, ar trebui să privim cu multe rezerve interpretările date

---

[66] Bodor 1964, 153-156.

[67] Borszak 1985, 169-176.

[68] Am citit articolul lui Borszak abia în 1995, așa încât unele asemănări între textul de față și cele scrise de respectivul autor sunt pure coincidențe, ca rezultat al prelucrării aceleiași informații literare antice.

de Herodot datelor etnografice sau istorice. Procedând astfel, nu vom afla nimic despre o invazie dinspre răsărit în spaţiul nostru şi nici despre o extindere spre vest a unei populaţii, care s-ar putea cuprinde în ceea ce Herodot înţelegea prin „sciţi”.

Trecând în revistă părerile principalilor cercetători din secolul al XIX-lea şi începutul celui următor, respectiv ale celor ce dispuneau *numai* de sursele scrise, vom constata o cu totul altă viziune asupra problemei scitice în Transilvania, privită prin prisma agathyrsilor. Astfel, B. G. Niebuhr îi considera pe agathyrsi ca predecesori ai dacilor[69]; pentru W. Tomaschek[70] sau K. Müllenhoff[71]aceştia erau traci sau rude ale tracilor; F. Lindner[72] îi vedea ca fiind traci sub stăpânirea sciţilor; G. Kazarow[73] era de părere că ar fi fost traci amestecaţi cu sciţi. Pe de altă parte, Grigore Tocilescu înclina pentru scitismul agathyrsilor, dar cu oarece ezitare: „un popor despre care istoria are puţine de zis, iar etnografia şi filologia nu pot să-şi dea cuvintele lor”[74].

Este semnificativă creşterea credibilităţii în teoria migraţionistă şi, implicit, în „scitismul“ agathyrsilor, aşa cum spuneam la începutul articolului, odată cu înmulţirea descoperirilor arheologice spre sfârşitul secolului al XIX-lea. Într-o primă fază, aceste descoperiri erau făcute în mod întâmplător. Ici şi colo erau aduse la cunoştinţa muzeelor sau colecţionarilor descoperiri provenind din inventare funerare, din care descoperitorii, în majoritate ţărani, alegeau piesele de excepţie, mai ales de metal – arme sau podoabe de dimensiuni mai mari –, aruncând de obicei obiecte ce păreau a fi neinteresante, precum ceramica. Aşa s-a ajuns să se dea precădere unor piese cum ar fi spadele scurte sau pumnalele de tip akinakes, vârfurilor de săgeţi, oglinzilor de bronz etc. Toate acestea, privite fiecare în parte, erau considerate ca fiind de factură răsăriteană şi păreau a da credibilitate ideii unei pătrunderi în Transilvania a unui popor scitic, cel al agathyrsilor. Această teorie era considerată convingătoare şi pe baza ei şi-au consolidat modelul unui proces istoric cercetătorii vremii respective, printre care Rostovtzeff[75], Fettich[76], Sulimirski[77] şi alţii, inclusiv Pârvan. Semnificative mi se par observaţiile arheologului clujan István Kovács, care, săpând în mod sistematic, în 1910, la Târgu Mureş (Marosvásárhely), o mică necropolă de inhumaţie, prima de acest tip pe care astăzi îl numim „de tip Ciumbrud”, scria: „Les objets trouvées... prouvent que les éléments du peuple qui s’en servaient pour leurs sépultures ne se sont pas beaucoup ressentis de l’influence scythique qui a apportée en Hongrie les objets caractéristiques, de type oriental, sutout les poignards, la masse de points de flèche, de grelots, de miroirs etc. Notre cimetière devait donc être localement isolé des

[69] Niebuhr 1828, *passim*.
[70] Tomaschek 1980, 99 urm.
[71] Müllenhoff 1882, *passim*.
[72] Lindner 1841, *passim.*
[73] Kazarow 1916, 16.
[74] Tocilescu 1880, 506.
[75] Rostovtzeff 1922, 107.
[76] anexă la Rostowzew 1931, *passim*.
[77] Sulimirski 1961, 793-799.

nouvelles influences orientales"[78]. Totuşi Márton Roska, publica, în 1937, după modelul lui Fettich, catalogul antichităţilor scitice din Ardeal[79].

Cu toate acestea, acest din urmă punct de vedere a dăinuit şi dăinuie încă în zilele noastre. Aşa îşi întitula Valentin Vasiliev, în 1980, monografia descoperirilor hallstattiene târzii din Transilvania: *Sciţii agatîrşi în România*. István Ferenczi, care şi-a publicat în mod exemplar săpăturile din necropola de la Ciumbrud, jud. Alba, era de părere că înhumaţii respectivi aparţineau unui grup pur scitic, iar cele mai apropiate analogii credea a le găsi într-o necropolă din nordul Caucazului (la Isti-su). Pentru Ferenczi[80], agathyrsii herodoteici ar fi fost cei înmormântaţi în necropola tumulară de incineraţie de la Ferigile, jud. Vâlcea. Dispute aprinse s-au iscat odată cu publicarea, în 1955, a unui articol scris de A. I. Meljukova, în care elementele considerate a fi de sorginte scitică erau văzute ca rezultate ale influenţei culturii scitice asupra zonelor periferice acesteia[81].

Se cuvine reamintit că toate aceste teorii pornesc de la concepţia potrivit căreia descoperirile arheologice, care fuseseră iniţial sărăcăcioase, constituie în continuare un argument solid pentru interpretarea, doar într-o anumită direcţie, a unor pasaje literare. Abia dacă s-a gândit cineva că un astfel de amestec al surselor ar putea duce la concluzii false, iar despre o analiză critică a izvorului arheologic a fost rareori vorba, deşi descoperirile din acest domeniu, multe rezultate prin cercetări sistematice, s-au îmbogăţit între timp sensibil.

Cum discutam mai sus, unele caracteristici atribuite de Herodot agathyrsilor au fost comparate cu cele ale sciţilor. Dar este mult mai veridic să le considerăm ca făcând parte din imaginarul sciţilor herodoteici. Este inutil să căutăm o confirmare arheologică a acestor aşa-zise caracteristici. Nici scheletele grupului cultural Ciumbrud[82] şi, în general, cele ale respectivei perioade, nu prezintă trăsături gracile (vezi totuşi „amazoana" de la Cozia, jud. Iaşi, după datele antropometrice de sex feminin, dar fiind dotată cu arme în inventarul funerar; cazul nu e singular în lumea nordpontică[83]) nici inventarul mormintelor nu este bogat în piese de aur (abia dacă s-au găsit câţiva cercei şi un pendantiv din acest metal).

Mă surprinde însă că nimeni până acum, după ştiinţa mea, nu s-a întrebat dacă agathyrsii, socotiţi ca fiind un ethnos anume, nu sunt tot o creaţie a imaginarului grec, preluat de Herodot în al său *skythikos logos*. Aşa cum vorbim despre sciţii herodoteici ar trebui să vorbim despre *agathyrsii herodoteici*, o denumire sub care nu se ascunde, poate, niciun popor real purtând acest nume.

---

[78] Kovács 1915, 310-317.

[79] Roska 1937, 167-303.

[80] Ferenczi 1971, 11-36.

[81] Meljukova 1955, 240 urm.; Popescu 1958, 9-38.

[82] Puţinele măsurători antropometrice efectuate asupra scheletelor din mormintele de tip Ciumbrud dovedesc asemănări morfologice cu cele din epoca bronzului din Transilvania (ariile culturale Noua şi Otomani); doar individul înmormântat la Brateiu, jud. Sibiu, prezintă trăsături ce se întâlnesc şi la populaţiile nord-pontice, vezi Nekrasov 1980, 433 urm.

[83] Nekrasov 1980, 435; Fialko 1991, 4-18; Guliaev 2003, 112-125.

*

Dacă, aşadar, presupuşii sciţi din spaţiul ţării noastre au devenit o „problemă”, mai ales datorită înmulţirii descoperirilor arheologice şi ponderii însemnate dată acestora în înţelegerea izvorului literar, atunci să examinăm, în mod succint, în continuare, posibilităţile de interpretare din stadiul actual a acestor descoperiri, în mod independent de textul herodoteic[84].

Grupul cultural caracteristic Hallstattului târziu (cca 650–450 a. Chr.) în Transilvania este constituit aproape exclusiv din descoperiri funerare pe care le-am denumit încă de mult prin termenul neutral „grupul cultural Ciumbrud”[85]. Descoperirea unor grupuri culturale, constând din necropole tumulare de incineraţie, în Subcarpaţii meridionali şi de curbură – grupurile Ferigile şi Bârseşti – considerate de mulţi (inclusiv de subsemnatul) a aparţine populaţiei locale tracice, a limitat cercetarea problemei scitice la situaţia din Transilvania, parţial şi din Moldova, Dobrogea şi Câmpia Brăilei. S-a considerat ca fiind determinant în argumentaţia interpretărilor istorice, între altele, ritul deosebit practicat de purtătorii acestor grupuri funerare: incineraţia pentru a desemna pe autohtoni, inhumaţia, pentru cei nou veniţi în Transilvania şi chiar şi în celelalte regiuni. De asemenea, un argument în favoarea unei restructurări culturale, ivite, fie pe la 600, fie pe la 650 a.Chr., l-a reprezentat aparentul contrast, în principal tot din domeniul practicilor funerare, cu fondul cultural anterior, cel al epocii „culturii” ceramicii de tip Basarabi. În consecinţă, explicaţia acestor „transformări” culturale a fost căutată pe plan istoric: o importantă migraţie dinspre răsărit, atribuită sciţilor sau agathyrsilor, aceştia din urmă consideraţi tot un neam scitic. Toate acestea ar fi fost efectul unei reacţii în lanţ pricinuită de presupusa migraţie a sciţilor în nordul Mării Negre şi de mişcările de populaţii rezultate în urma acestui eveniment. A fost un punct de vedere împărtăşit în mod nuanţat de diferiţi cercetători, mai de mult inclusiv de cel ce semnează aceste rânduri[86].

Deşi am avut nu o dată reţineri faţă de modul de interpretare istorică a acestor fenomene pur arheologice, cred acum că nu am făcut, respectiv nu s-a făcut nici pe departe destul în analizarea critică a informaţiei arheologice. Privit în ansamblu, principalul fenomen general vizibil care diferenţiază tabloul cultural al Hallstattului mijlociu (epoca „culturii” Basarabi) de cel al perioadei aici în discuţie, a Hallstattului târziu, este (re)apariţia aproape în acelaşi timp, în *toată* România, a diverselor grupe de descoperiri funerare, un aspect ce este în frapant contrast cu lipsa aproape totală a acestora în etapa anterioară. Cu alte cuvinte, aşa cum am sugerat cu diferite ocazii, perioadele timpurii şi mijlocie ale primei epoci a fierului în spaţiul carpato-dunărean se caracterizează tocmai prin aparenta lipsă a unor

---

[84] principala bibliografie la Vulpe 2010a, cap. III-V.

[85] Vulpe 1970, 152 urm; Vulpe 1990, 127. O prezentare analitică a datelor arheologice despre grupurile culturale ale Hallstattului târziu ar încărca inutil textul de faţă; de aceea mă limitez la referinţele din literatura citată aici.

[86] în special Vulpe 1970, 115-214.

urme vizibile din punct de vedere arheologic a monumentelor funerare[87]. Se pot presupune practici funerare speciale ce nu lasă urme în teren, cum ar fi risipirea resturilor cremate pe ape sau pe pământ sau expunerea cadavrelor etc., care, însă, nu pot fi detectate şi dovedite cu mijloacele actuale. Fenomenul este însă în sine deosebit de important, deoarece reflectă un anume comportament faţă cei morţi, determinat de o ideologie religioasă pe care suntem obligaţi s-o presupunem fără a fi în măsură s-o şi explicăm. Acelaşi fenomen, al lipsei de descoperiri funerare, s-a constatat şi în a doua epocă a fierului, în special în perioada considerată de „maximă dezvoltare" a civilizaţiei geto-dacice[88]. Fără a încerca aici să dezbat mai pe larg această chestiune, mă mulţumesc cu constatarea că principala explicaţie în ceea ce priveşte aşa-zisa restructurare culturală petrecută la începutul Hallstattului târziu în România este de ordin ideologic, vizibilă în practicile funerare, urmare a unor transformări pe plan religios şi care, la rândul lor, reflectă transformări de ordinul expresiei *post mortem* a rangului social.

Pe de altă parte, dacă vom urmări modul de viaţă, economia, habitatul pe toată durata primei epoci a fierului în spaţiul carpato-dunărean, vom observa că transformările pe aceste planuri s-au desfăşurat mult mai lin. În primul rând frapează în perioada târzie a Hallstattului puţinătatea, ca să nu spun lipsa, descoperirilor de tip aşezare stabilă, nu doar în Transilvania, ci în *toată* ţara. Fenomenul este, şi din acest punct de vedere, în contrast, nu atât cu perioada anterioară, cât mai ales cu numărul consistent al descoperirilor funerare din perioada pe care o discutăm. Documentaţia arheologică din stadiul actual al cercetării este desigur insuficientă pentru nişte concluzii mai consistente, dar atât cât deţinem ne prezintă un mod de viaţă predominant pastoral, în care fenomenul transhumanţei trebuie să fi fost caracteristic acestor regiuni, asociat cu o stabilitate relativă a habitatului[89].

Interpretarea arheologică a modului de viaţă din perioada aici discutată ar trebui să se bazeze în primul rând pe cercetările climatologice, la rândul lor întemeiate pe date palinologice, pedologice, arheozoologice şi arheobotanice. Din păcate, în stadiul actual al cercetării, informaţia este extrem de lacunară pentru spaţiul carpato-dunărean. Încercarea de a suplini aceste lipsuri prin referinţe la situaţii din Europa centrală sau din aria nord-pontică, zone în care s-au făcut cercetări mai extinse, comportă riscuri deocamdată greu de evaluat[90]. Bazându-ne totuşi pe astfel de referinţe, se constată o regresiune a nivelului Mării Negre de la +5 m în epoca bronzului, la -4 m faţă de nivelul actual, pe parcursul epocii fierului,

[87] Vulpe 2010a, 368, 442. Am discutat această problemă în cadrul unei comunicări ţinute la Baia Mare la simposionul internaţional *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*, 1998 (rămasă inedită), oferind grafice statistice, care să ilustreze această situaţie oarecum ciudată; recent am reluat discuţia în Vulpe 2008, 269 urm.

[88] Cf. Babeş 1988, 3-32. Pe lângă literatura de mai sus, vezi de asemenea, Lazăr 2006, 5-12, cu referire specială la zona Olteniei.

[89] Cf. Hänsel 2000, 31-42.

[90] Cf. László 2010, 298; în general, Tomescu 2000, 235-270.

fapt ce a dus şi la o scădere a oglindei apelor interioare şi a prilejuit instalarea unui climat din ce în ce mai uscat. În acelaşi timp, în apusul continentului clima devenise mai umedă şi mai rece (în jur de ± 1000 a. Chr. se produce, în toată zona palearctică, o trecere de la subboreal la umedul şi recele subatlantic; aşa numita „little Ice Age" înspre 850 a. Chr.). În asemenea condiţii climatice ar fi de înţeles creşterea ponderii pastoralismului în producerea mijloacelor de subzistenţă, ceea ce pare a se reflecta şi în preferinţa pentru creşterea ovi-caprinelor şi bovinelor[91], fenomen cu implicaţii directe şi asupra formei de habitat. Aceste transformări climatice au avut oscilaţii pe lunga durată a parcursului lor. Se pare că etapa în care clima a atins maximul de uscăciune şi răcire a fost tocmai cea a secolelor VIII–V, cea pe care o discutăm aici[92].

Oricât de sărăcăcioase şi de inegal repartizate în spaţiu ar fi aceste date, ele constituie un argument pentru a ne imagina evoluţia modului de viaţă pe parcursul epocii hallstattiene, implicit a tipului de habitat. Aşa se explică o diminuare până aproape de dispariţie a aşezărilor mai mari, cu mai multe niveluri de locuire, în paralel cu dispersarea habitatului sub formă de grupuri mici de gospodării familiale, situate la distanţe apreciabile una de alta, alături de situri întărite, slab locuite, ce au fost interpretate ca cetăţi de refugiu sau centre în care rolul principal al fortificaţiei îl constituie exhibarea prestigiului social al comunităţilor respective. Mă refer şi la cele peste 350 de situri din perioada Basarabi (Hallstattul mijlociu), dintre care aproape 300 s-au identificat numai pe teritoriul ţării noastre, cele mai multe în Câmpia Română. Sunt de fapt situri din care s-au prelevat doar fragmente ceramice cu decor Basarabi, fără a se putea aprecia întinderea în teren a respectivelor aşezări; ele nu reflectă neapărat o creştere demografică în zonele respective, ci doar dispersarea locuirii sub formă de situri de mici dimensiuni.

În general, arheologia pe care o numim „tradiţională" s-a mărginit în primul rând la constatarea descoperirilor şi la interpretarea lor empirică pe baza „bunului simţ". În cazul de faţă trebuie să înţelegem şi utilizarea necritică şi preferenţială a izvorului istoric potrivit bunului simţ arheologic. Pe scurt: se consideră a fi din ce în ce mai sigur ceea ce iniţial era văzut doar ca fiind plauzibil. Este o metodă inductivă, respectiv, a porni de la obiectul descoperit pentru a ajunge la concluzii generale arheologice şi istorice[93].

În cadrul tendinţelor apărute odată cu curentul „noii arheologii", s-a dezvoltat metoda deductivă, care presupune formularea de ipoteze (denumite modele sau scenarii) diferite, multe concepute în sens cultural-antropologic, în care

[91] Date mai consistente se cunosc pentru zonele din sud-vestul României: El Susi 1996, *passim,* special 161 urm.

[92] Tomescu 1998-2000, 266 urm. Analiza dendrocronologică efectuată pe probe de lemn din cel mai vechi mormânt grecesc de la Orgame (Argamum), pe lângă date cronologice, a oferit şi informaţii despre clima extrem de uscată din Dobrogea, la o dată când în Europa vest-centrală se constată o perioadă foarte umedă şi rece (informaţie verbală de la Margarita Primas).

[93] Din bogata literatură, cu teme mai mult teoretice, citez: Binford 1968, 5-32; în acelaşi volum: Spaulding 1968, 33-40; vezi de asemenea Hempel 1965, *passim*; Bernbeck 1997, 49 urm.

faptele pot fi interpretate şi diacronic, şi care urmează a fi confirmate sau infirmate de datele din teren. Pe scurt, se pleacă de la abstract la concret.

Actualmente există partizani ai acestui mod de a aborda investigaţia arheologică – aşa-numita arheologie procesuală –, dar şi oponenţi, atât din tabăra tradiţionalistă cât şi dintre cei ce-şi denumesc metodele „post-procesualiste". Nu este în intenţia mea de a dezvolta aici această importantă temă a noilor orientări în arheologia modernă, din ce în ce mai des abordată de generaţia tânără şi în ţara noastră[94]. Dacă însă vom examina problema „scitică" prin prisma unei analize procesualiste a datelor arheologice ce caracterizează Hallstattul în România, vom obţine un alt mod de a vedea lucrurile, fapt ce este în măsură să reducă mult valabilitatea concepţiilor formulate până acum despre interpretarea istorică a acestei perioade[95].

Ceea ce am schiţat mai sus despre interpretarea contrastului imaginii arheologice din perioada Basarabi şi cea a perioadei următoare, a Hallstattului târziu, este un început de abordare procesualistă: scenariului unei migraţii/„invazii" scitice i se opun scenarii mai concret argumentate pe plan arheologic şi al antropologiei culturale.

Acestea atrag în primul rând atenţia asupra transformărilor lente ale mediului înconjurător, petrecute treptat, începând de la mijlocul epocii bronzului, cu repercusiuni esenţiale asupra structurilor economice, sociale şi, nu la urmă, ale culturii spirituale. În această categorie se situează şi scenariul transformărilor pe plan ideologic/religios, cu implicaţii asupra practicilor funerare. Urmând şirul acestor gânduri, s-ar putea totodată explica mai convingător şi fenomenul aparentei „goliri" de locuire a Câmpiei Române în prima jumătate a secolului al VII-lea a. Chr., spre sfârşitul perioadei Basarabi, şi apariţia, pe la jumătatea acestui veac, a necropolelor de tip Ferigile şi Bârseşti în zonele subcarpatice, fenomen ce a fost interpretat ca o mutare a populaţiei spre zonele de sub munte. Vechii interpretări de ordin istoric – a retragerii în zone mai ferite în faţa unor presupuşi invadatori[96] – i se opune mai plauzibila explicaţie de ordinul transformărilor petrecute în mediul ambiant, fapt ce presupune implicit căutarea unor locuri cu condiţii mai bune de obţinere a mijloacelor de subzistenţă.

Pentru a nu zăbovi însă în această discuţie, vreau să atrag atenţia, sub forma unei prime concluzii a acestui mod de abordare, că a continua cu afirmaţii formulate pe baza relatărilor ambigue şi confuze ale izvorului literar, cu scopul de a le conferi un sens credibil cu ajutorul materialului arheologic, înseamnă a face din problema „scitică", cu privire specială asupra spaţiului carpato-dunărean, un mit, respectiv o distorsionare de imagine a unor realităţi, care, procedând astfel, se lasă din ce în ce mai greu abordate în mod corect.

---

[94] Cf. Palincaş 2006, 159-186; Palincaş 2010, 53-58.

[95] Un exemplu relativ recent de interpretare istoricizantă a aşa-ziselor „migraţii" cimmero-scite la Chochorowski 1998, 473-492, în special fig. 7.

[96] Propusă chiar de mine pe vremuri: Vulpe 1970, 115-214.

În acest cadru se cuvine atinsă şi importanţa acordată formelor şi decorului ceramic, elemente ce constituie, în stadiul actual, principalul sprijin în judecarea fenomenelor arheologice. Am arătat în altă parte cât de mult poate fi deformată concepţia despre noţiunea de „cultură" Basarabi, pe baza doar a *acestei* categorii de descoperiri[97]. Noile trenduri din arheologie acordă atenţie mai ales semnificaţiei ceramicii şi decorului, inclusiv a prezenţei sau a lipsei decorului. Ceramica este văzută ca „purtătoare de semnificaţie culturală", prin care se reflectă procese de comportament ale grupurilor sociale, ale relaţiilor între diferite grupuri, ale ideologiei acestora, fapte ce joacă chiar un rol mai mare decât funcţia strict utilitară, presupusă de aşa-zisul „bun simţ". În cazul de faţă, faptul că ceramica din inventarele mormintelor de tip Ciumbrud prezintă un decor mult mai simplu decât cea din necropola contemporană de la Ferigile are, desigur, cu totul altă semnificaţie decât cea etnică; vezi chiar în cadrul necropolelor din grupul Ferigile şi Bârseşti, mari diferenţe din punctul de vedere al varietăţii decorului. Ceea ce este o caracteristică a motivisticii ornamentaţiei unor vase de la Ferigile este mai degrabă o manifestare locală ce nu poate fi generalizată nici măcar în toată zona Subcarpaţilor meridionali. Explicaţiile pot fi multiple (inclusiv o particularitate a simţului estetic din cadrul acestui grup uman ce trăia pe Bistriţa vâlceană), dar niciuna nu are vreo legătură cu specificul etnic al acestui grup cultural.

Din cele scrise mai sus rezultă că în stadiul actual al descoperirilor arheologice se pot propune mai multe scenarii pentru a găsi o motivaţie transformărilor culturale din perioada Hallstattului târziu în ţinuturile noastre, dintre care cel al pătrunderii de populaţii dinspre răsărit nu este nici singurul, nici cel mai probabil şi, în orice caz, cel mai greu dacă nu chiar imposibil de demonstrat. Impulsuri culturale răsăritene s-au constatat aproape permanent în decursul celor patru milenii ce preced era noastră. Variabilitatea intensităţii acestor influenţe în toată această largă perioadă este supusă judecării subiective de către arheologi a materialelor descoperite, dependente de o multitudine de condiţii obiective, dintre care aş evoca, în primul rând, lacune ale cunoştinţelor, datorate stadiului inegal al cercetării în diferite zone ale imensului spaţiu eurasiatic.

Judecând în general istoria Europei de sud-est în răstimpul secolelor VII–V a. Chr., singurele evenimente istorice importante care ar fi putut influenţa transformările culturale ale acestor regiuni, inclusiv ale ariei nord-pontice, sunt restructurările politice petrecute în Orientul Apropiat, respectiv apogeul şi decăderea regatelor asirian şi neo-babilonian, urmată de înglobarea lor în structura supraputerii persane, care, la sfârşitul secolului al VI-lea, îşi întinsese fruntariile până la Dunărea de Jos[98]. Aşa-zisa „problemă scitică" ar trebui, de-acum înainte, considerată doar ca fapt marginal acestor fenomene istorico-politice predominante, iar influenţele culturale, manifeste mai mult în tipurile de armament, în modul de

[97] Vulpe 2010a, 325 urm.
[98] Mai recent vezi Brosius 2010, 31 urm.

luptă (aşa-numiţii călăreţi arcaşi ἱπποτοξόται) şi în podoabe sau obiecte de lux, şi care s-au propagat, fie prin filieră nord-pontică, fie prin intermediul lumii sud-tracice (regatul odrys), ar trebui considerate urmări ale prefacerilor istorice din Orientul Apropiat.

*

Revenind la *problema scitică* în ţara noastră, tema acestor rânduri, vedem că ea s-a constituit ca atare din combinarea a două direcţii de cercetare: izvorul literar (în principal Herodot) şi descoperirile arheologice ale perioadei Hallstattului târziu. Analiza critică a informaţiei rezultate de pe urma acestor două căi, făcută cu metodele specifice fiecăreia – cea critică filologico-istorică şi cea a arheologiei moderne – pune şi mai bine în evidenţă şubrezenia argumentelor formulate în sprijinul diferitelor ipoteze şi îndeamnă la o prudenţă deosebită în tragerea concluziilor din interpretări obţinute prin încrucişarea celor două căi de investigaţie.

Alături de faptul deja amintit că nicăieri în textul lui Herodot nu se pomeneşte de o migraţie scitică în spaţiul carpato-dunărean (şi la vest de lumea nord-pontică în general), se adaugă imaginea confuză pe care părintele istoriei o avea despre situaţia geo-etnografică din aria respectivă şi despre limitele apusene a ceea ce el denumea Σκυθίη. Dacă Sciţia herodoteică se întindea şi la vest de Prut (vezi IV, 48), ea nu trebuia să fi fost locuită neapărat de populaţii de sorginte răsăriteană, ci de „sciţii herodoteici”, în sensul generic şi confuz al acestui etnonim, în termeni reali, de *ethne* diferite în sensul dedus din *logos*-ul scitic. Tradus în termenii de astăzi, aceste populaţii sunt de presupus să fi fost precumpănitor nord-tracice, dar şi acest fapt, care rezultă mai mult din considerente logice, este doar plauzibil, nu şi o certitudine.

Din imaginea geografică, plină de date confuze, nu putem nici măcar avea certitudinea amplasării agathyrsilor în Ardeal, deşi pasajul, citat mai sus, că „de la agathyrsi curge *Maris*-ul" ar trebui să ne oblige la această identificare. Dacă însă relaţia cu Mureşul este tot atât de nesigură pe cât de nesigure sunt celelalte date despre geografia ţinuturilor dunărene, atunci n-avem practic nici un alt criteriu serios pentru a-i căuta oareunde pe agathyrsii herodoteici.

Aşadar, pentru Herodot nu era clar unde se sfârşeşte acea Sciţie, concepută de greci ca un teritoriu vast, fără sfârşit, mai mult necunoscut, în care locuiau tot felul de neamuri, mai ales păstori nomazi, dar nu numai, desemnate generic „sciţi". Acea Sciţie tetragonala (IV, 101), o imagine imposibil de pus în acord cu realitatea, în pofida numeroaselor încercări de a-i da un sens[99], a fost construită de Herodot pe

[99] Vezi şi câteva încercări de amplasare geografică a *tetragonului* scitic: Minns 1913, 27, harta 4. Deşi ar părea să corespundă, în linii mari, dimensiunilor Ucrainei actuale, în realitate este doar o abstractizare a unei imagini preluate de Herodot de la sursele sale. N-ar trebui totuşi trecută cu vederea capacitatea lui Herodot de a reprezenta schematic anumite arii geografice şi a le compara (a se vedea descrierea Egiptului ca un fel de bazin, „golf” al Nilului [II, 10, 11] sau comparaţia formei Tauridei şi a Atticii [IV, 99] etc.; cf. şi Vulpe 1986, 40; mai recent asupra acestei probleme Dan 2011, 25-56.

baza hărţilor întocmite în periplurile ioniene, poate chiar a „înconjurului lumii" a lui Hekataios din Milet, care a comentat, în respectiva lucrare, harta lui Anaximandros, concetăţeanul său, şi în care se punea accentul pe ideea de simetrie şi, de aici, de geometrizare a contururilor ţinuturilor descrise.

Rezumând cele de mai sus, putem afirma că nu este cu putinţă a stabili, pe baza sursei literare, ceva care să ateste sau măcar să sugereze mişcări de populaţii, a unor ethnii de sorginte răsăriteană în ţinuturile care, potrivit imaginei herodoteice, s-ar încadra în teritoriul actual al României. Pe baza analizei critice a textului lui Herodot, nu ne putem sprijini pe niciun element sigur care să permită o atribuire etnică anume — tracică sau netracică — populaţiei ce locuia aceste ţinuturi (cu excepţia, fireşte, a geţilor sud-dunăreni; dar şi în acest caz, aparent mai sigur, nu sunt posibile localizări mai precise în cadrul ţinuturilor dintre Balcanii estici şi Dunăre).

Întreaga „problemă" scitică are şi astăzi, în continuare, drept cauză, doar interpretarea istoricizantă a descoperirilor arheologice prin prisma relatărilor literare mai sus analizate. Este cât se poate de clar că a continua în această direcţie, cu astfel de metode, nu se va obţine decât o imagine falsă a unei situaţii ce riscă să devină — a şi devenit în mare măsură — un mit al istoriei secolelor VII-V a. Chr. din sud-estul Europei. Este o dominantă istorică amăgitoare, greu de evitat, mai ales de către arheologii neiniţiaţi în disciplina criticii de text a începuturilor istoriografiei greceşti.

Eliminând, ca nedemonstrabilă, o migraţie răsăriteană în spaţiul carpato-dunărean, în epoca numită „scitică", s-ar părea că încurajez susţinerea concepţiei, iubite de unii istorici români, despre permanenţa şi continuitatea fondului demografic şi cultural autocton, presupus a fi cel „geto-dacic”. În mod hotărît afirm că nu este cazul. Dacă metodele actuale de interpretare a descoperirilor arheologice tind să explice mai lesne continuitatea de locuire a unei anume zone, decât întreruperile şi transformările observate în evoluţia culturală, presupuse a se datora mişcărilor de populaţii, aceasta nu înseamnă a respinge *a priori* astfel de evenimente ce s-au produs desigur şi în cele patru milenii înaintea erei noastre. Dar teoria modelelor istorice, transpusă în preistorie, se expune riscului de a crea mituri. Pe cât de nocivă poate fi obsesia ideii de continuitate, pe atât de nociv poate fi şi inversul ei: că orice transformare culturală, petrecută în epoci preistorice în ţinuturile intracarpatice, trebuie să urmeze neapărat modelelor istorice cunoscute şi atestate prin izvoare literare de la sfârşitul antichităţii şi din Evul Mediu.

*

În loc de concluzii: posibile scenarii istorice.

Obiectul lucrării de faţă a fost de a pune în evidenţă mai ales şubrezenia informaţiei, atât a celei literare, cât mai ales a interpretării istoricizante a descoperirilor arheologice. Dar, oricât de nesigur şi, de multe ori, expus la interpretări diferite, în documentul literar se oglindesc şi fapte reale. Cele discutate în lucrarea de faţă despre sciţi şi agathyrsi, dacă nu pot fi soluţionate cu ajutorul cercetărilor arheologice, nu împiedică totuşi formularea unor scenarii istorice,

teoretic plauzibile. După părerea mea sunt trei astfel de situaţii pe care le voi discuta în continuare.

Scenariul agathyrsii şi campania scitică a lui Dareios

Campania perşilor regelui Dareios I împotriva sciţilor reprezintă cel mai vechi eveniment istoric petrecut în părţile noastre, consemnat în sursele literare, data cea mai probabilă fiind 514/513 a. Chr. Prima întrebare pe care ar trebui să ne-o punem: care *sciţi* ? Sunt de înţeles „sciţii" în dimensiunile pe care îl conferă sensul generic dat acestui etnonim? sau, cum ar fi logic, o entitate politică, o şeferie, anume ? Atât sursele greceşti cât şi cele orientale sunt ambigue. Dacă este neîndoioasă expediţia Marelui Rege la nord de Dunăre – şi mă alătur celor care nu pun la îndoială acest eveniment – atunci obiectivul ei va fi fost, ceea ce am denumit mai sus, „sciţii din hinterlandul Olbiei" sau „sciţii de pe Nipru".

Prezentarea acestui eveniment la Herodot este împănată cu digresiuni şi poveşti cu caracter anecdotic, într-un cadru ce frizează neverosimilul şi care ar trebui – a şi fost în general – preluată de istoricii moderni ca atare. Este aproape imposibil să discernem, din amalgamul de exagerări, anecdote şi nepotriviri geografice, ce anume a fost totuşi adevărat[100]. Este evident că, în textele în care se mai fac referinţe la campaniile lui Dareios (Ktesias şi documentele epigrafice ahemenide, în special inscripţia de la Behistun), se face confuzia între cel puţin două campanii ale respectivului rege, din care doar una, cea povestită şi de Herodot, s-a desfăşurat la Dunăre şi ale cărei dimensiuni şi urmări nu pot fi corect apreciate. Totodată trebuie avut în vedere că scenariile campaniei lui Dareios peste Dunăre provin numai din surse greceşti, pentru care termenul „sciţi" poate fi înţeles, cum spuneam, în sens generic. Totodată, finalul expediţiei, prezentat sub formă catastrofică – mai ponderat de către Herodot şi mai exagerat de către Ktesias – este şi produsul unui concept etic fundamental grecesc, după care transgresarea limitelor ce îngrădesc puterea provoacă gelozia şi reacţia divinităţii. În cazul de faţă, pentru Dareios, *hybris*-ul a fost trecerea Dunării[101].

Semnatarul acestor rânduri se alătură celor ce reduc la minim relatările din surse şi consideră că expediţia lui Dareios a avut realmente loc şi şi-a atins măcar în parte ţelul[102]. Totul îmi apare ca având drept scop o acţiune de forţă, menită să intimideze pe una dintre structurile politice care se cuprindea în conceptul generic „sciţi", foarte probabil ceea ce numeam mai sus „sciţii de pe Nipru". Comparaţia făcută de unii

[100] Din bogata literatură asupra acestui subiect citez selectiv: Alexandrescu 1956, 319-342; Gardiner Garden 1987, 326-350; Geoges 1987, 97-147. O recentă trecere în revistă a aspectelor critice ale acestui eveniment, la Tuplin 2010, 281-312.

[101] Vezi şi cuvântarea lui Artabanos în vestita dispută imaginată de Herodot (VII, 8 urm), ca având loc, înainte de marea campanie medică, între Xerxes, Mardonios şi Artabanos ("zeului îi place să îngrădească tot ceea ce se înalţă [peste fire]"); cf. de asemenea Lateiner 1989, 129.

[102] După opinia mea, stratul de distrugere, atestat la zidul de incintă din secolul al VI-lea a. Chr. al cetăţii Istros, pus în legătură cu campania lui Dareios (cf. Dimitriu 1964, 133-144), nu poate fi o dovadă certă în sprijinul acestei ipoteze, ca de altfel nici interpretarea majorităţii datelor arheologice de acest gen. Prezenţa unor piese de harnaşament ahemenide într-un tumul la Histria (Alexandrescu 2008, 119-143) nu presupune neapărat, cred eu, şi prezenţa unor unităţi militare persane în acel loc.

istorici cu trecerea forţată a Dunării de către Alexandru în 335 a. Chr. (Arrian, *Anabasis* I, 4), cu scopul de a intimida pe geţi, mi se pare a oferi o explicaţie plauzibilă. Şi în cazul de faţă, am putea afirma că acţiunea a avut efect, iar respectivii sciţi nu i-au mai deranjat pe perşi în campaniile împotriva Greciei. Despre o expansiune scitică la sud de Dunăre nu se poate vorbi înainte de secolul al IV-lea a. Chr.[103]

Aşa cum rezultă din surse mai târzii (Plutarh, *Alexandru,* 36, citând pe Deinon, autor din sec. IV a. Chr., al unei voluminoase istorii a Imperiului persan, despre care nu ne-a rămas mai nimic: FgrHist, 690, F 23b), perşii considerau Dunărea frontieră a imperiului. Tracia, incluzând şi pe geţii care, potrivit lui Herodot (IV, 93), au avut „lipsa de înţelepciune" (ἀγνωμοσύνη) de a înfrunta *armada* lui Dareios, a devenit posesiune persană (satrapie ?) sub numele de *Skudra*; aşa figurează în câteva inscripţii din vremea acestui rege. Megabazos şi apoi Otanes au fost primii conducători (satrapi?) ai acestor ţinuturi, extinse spre vest până la graniţa cu macedonenii (Hdt. V*,* 14 urm)[104].

Herodot, istorisind campania lui Dareios în Sciţia, ne înfăţişează pe agathyrsi nu doar ca neam distinct de cel al sciţilor, ci având chiar o atitudine ostilă faţă de aceştia (IV, 118-120. 125)[105]. Astfel, atunci când sciţii, prefăcându-se urmăriţi de perşi, ajung în ţările învecinate Sciţiei, agathyrsii sunt singurii care le opun rezistenţă, în opoziţie cu atitudinea laşă a melanchlainilor, androphagilor şi neurilor care o iau la fugă. Într-o lucrare mai veche[106] am evocat aceste fapte, punându-le în comparaţie cu descrierea rezistenţei geţilor faţă de perşi, în opoziţie cu supunerea fără luptă a tracilor skyrmiazi şi nipsaei, sugerând astfel o posibilă relaţie simetrică a atitudinii geţilor şi agathyrsilor. Lăsând de o parte caracterul festivist, patriotard, al volumelor în care a apărut respectiva lucrare citată mai sus – fusese redactată cu prilejul sărbătoririi a „2500 de ani de la primele lupte ale poporului geto-dac (*sic!*) pentru libertate şi independenţă" – , simetria de descriere a celor două confruntări în textul lui Herodot îmi pare şi astăzi ca nefiind întâmplătoare. Se datorează probabil stilului narativ al autorului, fără însă să implice neapărat vreo relaţie reală, de rudenie etnică de exemplu, cum sugeram pe atunci, între cele două neamuri: geţii şi agathyrsii.

---

[103] Nu discut aici atacul unor sciţi, denumiţi la Herodot (VI, 40) „sciţi nomazi", în Chersonesul tracic şi confruntarea lor cu Miltiades (cf. şi Alexandrescu 1956, 331 urm). Dacă respectivul eveniment a avut realmente loc, ceea ce nu este sigur (vezi comentarii la Tuplin 2010, 283), trebuie să se fi petrecut cu vreo 20 de ani după campania dunăreană a lui Dareios şi nu poate fi deci în nici un caz interpretat ca o revanşă a sciţilor cum lasă să se înţeleagă Herodot. Posibilitatea unui raid de tip *balc* (vezi mai jos) nu poate fi exclusă în acest caz.

[104] Este şi părerea lui Hammond 1980, 53-61; pe de altă parte, Balcer 1988, 1-21, nu crede că ar fi vorba de o satrapie efectivă, iar zona din Tracia, ocupată de perşi, a fost în fapt administrată de satrapul din Sardes (Lydia), *Skudra* desemnând în inscripţii doar un grup etnic, cel al tracilor. Revizuirea principalelor ipoteze despre semnificaţia termenului *Skudra*, la Rehm 2010, 137-160.

[105] Mi se pare mai degrabă fantezistă ipoteza potrivit căreia în aşa-zisa „rezistenţă" a agathyrsilor s-ar putea întrevedea intenţia regelui pers de a se înstăpâni peste zăcămintele aurifere din munţii Apuseni, cf. Bury 1897, 277-282 şi, recent, Gardiner-Garden 1987, 344.

[106] Vulpe 1986b, 825-834; Vulpe 1986c, 333-342.

Scenariul Ariapeithes/Spargapeithes şi urmările lui.

Singurele informaţii de ordin istoric despre evenimente petrecute în ţinuturile de la Dunărea de Jos, evocate de Herodot, şi cărora le putem da încredere, se limitează la relaţiile dintre sciţii din hinterlandul Olbiei şi tracii odrysi, relatări în care apar şi agathyrsii. Mă refer la episodul Oktamasades/Skyles (Hdt. IV, 78-80) şi la comentariile mai extinse ce pot fi deduse din analizarea critică a întregului pasaj, în care sunt implicate şi alte surse literare ale epocii.

În realitate, nu ştim cât de întinsă şi cât de durabilă a fost dominaţia persană în Tracia. Cu siguranţă ea n-a cuprins întregul ţinut locuit de comunităţi tracice şi nu se va fi extins mult spre interiorul ţării. Este de presupus ca perşii să-şi fi consolidat stăpânirea mai ales în părţile sudice, pe unde a trecut, în 480, armata lui Xerxes. Este, de asemenea, plauzibil ca dominaţia persană să se fi extins şi asupra neamului tracic al odrysilor, deci şi în bazinul Mariţei. Dar, după înfrângerea în al doilea război medic (479), perşii au fost nevoiţi să abandoneze Tracia în deceniul următor, iar în locul efemerei posesiuni Skudra se constituie, cândva între 480 şi 470 a. Chr., regatul tracic al odrysilor, al cărui fondator a fost Teres I[107].

Este de crezut că o formaţie politică scitică, profitând de slăbiciunea perşilor, să-şi fi disputat teritoriile de la Dunărea de Jos, ceea ce ar explica o primă situaţie conflictuală cu noua putere odrysă. Din frânturile de informaţie ce răzbat din textul lui Herodot (IV, 78-80), aflăm de căsătoria regelui (şefului) scit Ariapeithes cu fiica lui Teres, din care a provenit Oktamasades, pretendent ulterior la conducerea şeferiei. Astfel de înrudiri sunt de fapt acţiuni diplomatice, fie ca urmare a detensionării unor situaţii încordate, fie încercări de a evita sau rezolva asemenea situaţii, prin crearea de alianţe. În cazul de faţă nu putem şti dacă încuscrirea celor doi regi este sau nu şi urmarea unei confruntări militare, dar o astfel de posibilitate ar putea fi dedusă din examinarea anacronismului istoric înfăţişat în scenariul tragediei *Rhesus*, atribuită lui Euripide.

Astfel, în versurile tragediei (*Rhesus*, v. 422-435), a cărei autenticitate euripideană este disputată între cercetători[108], regele trac Rhesos (după Δολώνεια, Iliada, X), persoană în care l-am putea întrezări pe Teres, se scuză lui Hector, că a întârziat să vină la timp în ajutorul troienilor (în cazul de faţă al *perşilor*), fiind reţinut de o sângeroasă confruntare cu sciţii, care-i invadaseră ţara şi din care a ieşit biruitor.

Dacă într-adevăr drama a fost scrisă de Euripide la tinereţe, cum afirmă unele izvoare, de presupus în jur de 455-450 a. Chr., atunci anacronismul respectiv ar corespunde perioadei lui Teres şi Ariapeithes. Aceasta, cu atât mai mult cu cât nicio altă sursă nu ne spune cum a reuşit Teres să facă, potrivit lui Tucidide (II, 29, 2), „din ţara odrysilor un regat puternic care să cuprindă toată Tracia". Am putea

[107] Archibald 1998, *passim*; cf. şi Vulpe 2000, 76-82.

[108] Din literatură selectez: *pro* Euripide, Ritchie 1964, *passim*; *contra*: Ebener 1966, *passim*; Iliescu 1976, 367-376, cu literatură, preluând argumentele lui Ebener, ambii gândindu-se la un scenariu din sec. IV a. Chr. (Iliescu vedea în persoana lui Rhesos pe Cotys I, ajuns, în 387 a. Chr. rege al odrysilor), scris de un dramaturg necunoscut din acea vreme.

distinge aici o aluzie la reproşul lui Hector (*alias* satrapul pers sau chiar regele), care îi aminteşte lui Rhesos că l-a făcut să devină un mare rege al tracilor, dintr-unul ce înainte nu fusese decât un mic dinast (*Rhesus*, v. 401-412). Aşa cum am sugerat într-o altă lucrare[109], există indicii despre relaţiile prietenoase pe care odrysii au continuat să le întreţină cu perşii şi după plecarea acestora din Europa[110]. Astfel, sunt de părere că scenariul dramei (vezi şi v. 449-454) se potriveşte mai bine cu situaţia creată în urma abandonării de către perşi a ultimelor fortăreţe din Tracia (Doriskos pare a fi fost ultimul punct de rezistenţă persan cucerit de atenieni în 465 a.Chr.), decât cu alte scenarii, cum ar fi conflictul dintre Oktamasades cu Sitalkes, sau evenimente care s-ar fi petrecut în sec. IV a. Chr., cum au propus contestatarii acestei opere a lui Euripide[111].

Mai târziu, când Ariapeithes a fost răpus prin viclenie (δόλος, posibil o ambuscadă) de către regele (şeful) agathyrs Spargapeithes, aceiaşi sciţi, conduşi acum de fiul său, Oktamasades, se confruntă din nou cu odrysii care, de astă dată, erau conduşi de Sitalkes, fiul lui Teres. Confruntarea are loc pe Dunăre şi se sfârşeşte cu un schimb de rivali la tronurile respective (Hdt. IV, 78). Reiese deci în mod limpede că şi odrysii, care pot fi consideraţi moştenitorii ţării *Skudra*, considerau Dunărea ca fiind frontiera nordică a stăpânirii lor. Acest din urmă conflict traco-scit trebuie să se fi petrecut cândva între 450 şi anterior anului 430, mai probabil în decursul deceniului 440 a. Chr.

Trecând în revistă aceste relatări disparate şi încercând a le conferi o explicaţie istorică, rezultă că la Dunărea de Jos îşi disputau interesele trei forţe: o putere scitică, odrysii şi agathyrsii lui Spargapeithes. Tucidide, atunci când descrie Regatul odrys al lui Sitalkes (II, 95-98), ne înfăţişează un tablou ce corespunde imaginii de mai sus. Geţii apar ca supuşi ai odrysilor, dar se caracterizează, ca şi celelalte popoare din zonele ce se învecinează cu sciţii, ca având arme ca ale sciţilor şi fiind toţi "arcaşi călări" (ἱπποτοξόται). Ei au participat la cavaleria lui Sitalkes, când acesta, în 429 a. Chr., a pornit în ajutorul atenienilor, în timpul

109 Vulpe 2000, 79 urm.

110 Thuk. II, 67: relaţia dintre satrapul Pharnakes şi odrysi; cf. Rehm 2010, 143.

111 Unii s-au gândit la conflictul din vremea lui Sitalkes (mai jos), dar, atunci, drama ar fi trebuit să corespundă stilistic unui Euripide matur, ceea ce nu este deloc cazul (v. la Iliescu 1976, 367-376, care enumeră ipotezele propuse de diverşi exegeţi. Teoretic, toate sunt plauzibile, dar, personal, aş înclina mai mult pentru cea amintită aici, despre care am discutat mai pe larg în altă parte, cf. Vulpe 2000, 113-134, cu literatura aferentă). Desigur, în problma identificării autorului tragediei un cuvânt hotărîtor l-au reprezentat argumentele de ordin stilistic şi al compoziţiei dramatice aduse de unii filologi moderni. Dar, chiar şi din antichitate s-au exprimat dubii: într-o *hypothesis*, scrisă de un anonim în epocă alexandrină, se compară stilul din *Rhesus* cu cel al lui Sofocle, dar se precizează că *didaskaliile* (în fond, un fel de procese verbale) confirmă pe Euripide ca autor al respectivei drame, mai ales că se ştia că acesta scrisese un *Rhesus*. Ţinând seama de faptul că cei ce au făcut asemenea afirmaţii aveau o viziune mult mai completă, atât asupra operei lui Sofocle, despre care ştim că a scris peste 120 de piese de teatru şi din care ne-au parvenit doar şapte şi jumătate, cât şi mult mai multe cunoştinţe despre dramaturgia vremii, decât cele pe care le posedăm astăzi, constituie, cred, prin el însuşi, un argument indirect în favoarea autenticităţii euripideene a piesei.

războiului peloponesiac (după Tucidide, II, 98, 4, „cea mai mare parte a călărimii o pregăteau odrysii şi, cu ei, geții"; este vorba de uriaşa armată a lui Sitalkes, din care o treime o alcătuia cavaleria).

Scenariul expedițiilor de tip „balc".

Cum afirmam mai sus, astăzi apare evident că orice interpretare a caracteristicilor etnice ale populațiilor din cuprinsul spațiului carpato-dunărean din intervalul 650-450 a. Chr. are doar valoarea unei ipoteze de lucru. Scenariul imaginat de mine în ultimul articol despre agathyrsi[112], după care o ceată de călăreți, constituită numai din bărbați, ar fi pătruns în cuprinsul ariei intracarpatice şi ar fi învins pe luptătorii locului şi, ca urmare, s-ar fi înstăpânit asupra țării, ar putea fi inclus în ceea ce, potrivit lui Askold Ivantschik[113], erau expedițiile militare formate din tineri, cântate în legendele ossete (aşa-numitele *nart*) sub numele *balc*. Această imagine se adaugă mulțimii de ipoteze despre etnicul acestui grup şi nu ar avea în sine o valoare deosebită. Dar astfel de acțiuni (de genul *Männerbünde*) s-ar încadra foarte bine în ceea ce aminteam mai sus. Progeniturile rezultate dintr-o astfel de acțiune s-ar fi mândrit cu identitatea etnică a cuceritorilor, dar ar fi urmat să fie crescute în limba maternă, de presupus în cazul de față, cea din grupa nord-tracică.

Desigur, ne putem gândi şi că cete de nomazi (în sensul de practicanți ai unei economii pastorale), organizați militar, au migrat în căutarea extinderii teritoriilor de păşunat, instaurându-se în Câmpia Maghiară (*Alföld*) şi, de acolo, în centrul Ardealului. Oricum, astfel de acțiuni nu lasă urme uşor identificabile în stadiul de față de către arheologi. Toate legăturile de domeniul culturii materiale în direcția ariei nordpontice îşi pot găsi şi alte explicații, chiar mai plauzibile: tipurile de arme şi de harnaşament se difuzează şi se preiau rapid în funcție de eficiența lor, dar şi de prestigiul celor care le purtau, iar cele de podoabe tot aşa, în funcție de modă etc. De altfel, se cuvine menționat că, din cauza prejudecăților bazate pe interpretările textelor, s-a dat mereu, în cazul de față, precădere relațiilor cu răsăritul, ignorând sau minimalizând cele cu ținuturile vestice, mai cu seamă cele sud-vest-balcanice. Dar aceste chestiuni le-am discutat mai sus şi în alte lucrări.

SCYTHIANS AND AGATHRYSI IN THE CARPATHO-DANUBIAN REGION

ABSTRACT

This text provides a review of the main hypotheses relating to the presence of the Scythians and/or the Agathrysi in the Carpatho-Danubian region, including the territory of present-day Romania. It provides a critical analysis of the literary information as well as that pertaining to the current stage of the archaeological discoveries. It discusses the growing importance of the latter in the interpretation of the historical sources, in particular Herodotus, from the 19th century to the present

[112] Vulpe 2004, 480.
[113] Ivantschik 2005, 183.

day. This explains the powerful role played by archaeology in the creation of the theory of a Scythian presence in this region as a real historical phenomenon, the result of a migration (invasion) from the east of ethnic groups from the Ponto-Caspian area. In order to avoid transforming this hypothesis into a historical myth, already the case for many, the author weighs up the different options at the researcher's disposal based on a re-evaluation of the different solutions and a critical analysis of the entire body of research available to date. He first emphasises the distinction between the generic notion of "Scythian" and the use of the same term to designate a specific chiefdom, that of the "Scythians in the hinterland of Olbia", a distinction often overlooked by those apt to historicise the archaeological discoveries. The final section of the article contains a discussion of three plausible historical scenarios in respect of what we understand by the terms of Scythian and Agarthyrsi, as well as their relationship to Thrace and the Persian Empire.[114]

Key words: Herodotus, Scythian, Agathyrsi, tattoo, Ciumbrud cultural group, *Maris*, Odrysian, Darius, *balc*.

LITERATURĂ

Alemany i Vilamajó 1999	A. Alemany i Vilamajó, *Els „Cants arimaspeus" d`Aristeas de Proconnès i la caiguda dels Zhou occidentals*, Faventia, 21, 2, 45-55.
Alexandrescu 2008	P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice histriene ornamente de căpăstru achemenide la Istros. Perşi, sciţi şi saci*, Pontica, 41, 119-143.
Alexandrescu 1956	P. Alexandrescu, *Izvoarele greceşti despre retragerea lui Darius din expediţia scitică*, SCIV 7, 3-4, 319-342.
Archibald 1998	Z. H. Archibald, *The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked*, Oxford.
Armayor 1978	O. K. Armayor, *Did Herodot ever go to the Black sea* ?, HSCPh, 82, 45—62.
Asheri 1990	D. Asheri, *Herodotus in Thrachian Society and History*, în: *Hérodote et les peoples non grecs*, Genéve, 131-163.
Babeş 1988	M. Babeş, *Descoperirile funerare şi semnificaţia lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, SCIVA 39, l, 3-32.
Balcer 1988	J. M. Balcer, *Persian Occupied Thrace (Skudra)*, Historia 37, 1-12.
Bernbeck 1997	R. Bernbeck, *Theorien in der Archäologie*, Tübingen/Basel.
Binford 1968	L. R. Binford, *Archaeological Perpectives*, în (L. R. Binford ed.), *New Perspectives in Archaeology*, Chicago, 5-32.
Bodor 1964	A. Bodor, *Contribuţii la problema cuceririi Daciei*, ActaMN 1, 137-162.
Bolton 1962	J. D. P. Bolton, *Aristeas of Proconnesus*, Oxford.
Borszak 1985	S. Borszak, *Die literarischen Schicksale der Agathyrsen*, Thracia 7, 169-176.
Brosius 2010	M. Brosius, *Pax Persica and the Peoples of the Black Sea Region: Extent and Limits of Achaemenid Imperial Ideology*, în (J. Nieling, E. Rehm eds.), *Achaemenid Impact in the Black Sea Communications of Powers*, Aarhus, 29-40.
Bury 1897	J. Bury, *The European Expedition of Darius*, Classical Review 11, 277-282.

[114] An english version of this article was published in Dacia N.S. 56, 2012 (*Herodotus and the Scythian problem in Romania)*.

Chochorowski 1998 — J. Chochorowski, *Die Vekerzug-Kultur und ihre östlichen Beziehungen*, în (B. Hänsel, J. Machnik eds.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*, PAS 12, 473-491.

Chochorowski 1987 — J. Chochorowski, *Zur Bestimmung des Siedlungsraumes und des Ursprungs von Agathyrsen*, ActaArchCarp 26, 139-173.

Corcella 1993 — A. Corcella, *Erodoto. Le Storie, Libro IV: La Scizia e la Libia. Introduzione e commento di A. Corcella, testo critico di S. M. Medaglia, traduzione di A. Fraschetti,* Milano.

Crişan 1967 — I. H. Crişan, *Despre agatirşi*, ActaMN 4, 439-443.

Crişan 1965 — I. H. Crişan, *Once more about the Scythian Problem in Transylvania*, Dacia NS 11, 133-145.

Dan 2011 — A. - C. Dan, *L'Istros chez Hérodote*, Dacia NS 55, 25-56.

Dimitriu 1964 — S. Dimitriu, *Événenments du Pont Euxin de la fin di VIe siècle av. n. è. réflétés dans l'histoire d'Histria*, Dacia NS 8, 133-144.

Drăganu 1933 — N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei*, Bucureşti.

Ebener 1966 — D. Ebner, *Rhesos. Tragödie eines unbekannten Dichters*, Berlin.

El Susi 1996 — G. El Susi, *Vânători, pescari şi crescători de animale în Banatul mileniilor VI î. Chr.-I d. Chr.*, Timişoara.

Enache 2011 — C. Enache, *The Typology of human constitutions in Hippocrates' De victu I, 32*, Wiener Studien 124, 39-54.

Fehling 1971 — D. Fehling, *Die Quellenangaben bei Herodot. Studien zur Erzählkunst Herodots*, Berlin-New York.

Ferenczi1971 — S. Ferenczi, *Cimitirul „scitic" de la Ciumbrud*, ActaMN 8, 11-36.

Fettich 1931 — N. Fettich, *Bestand der skythischen Altertümer Ungarns*, în anexă la M. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus*, 1.2, Berlin.

Fialko 1991 — E. Fialko, *Ženščin s oružiem u skifov*, în *Kurgany Stepnoj Skifii*, Kiev, 4-18.

v. Fritz 1967 — K. von Fritz, *Die griechische Geschichtsschreibung. I. Von Anfängen bis Thukydides*, Berlin.

Gardiner Garden 1987 — J. Gardiner Garden, *Dareius ' Scythian Expedition and its Aftermath*, Klio 69, 2, 326-350.

Georges 1987 — P. Geoges, *Darius in Scythia. The Formation of Herodotus' Sources and the Nature of Darius' Campaign*, AJAH 12, 97-147.

Ghica 1902 — D. I. Ghica, *Istoriile lui Erodot. Traducere română din limba originală însoţită de textul elinesc şi de note critice geografice, etnografice, filologice şi gramaticale*, IV, Bucureşti.

Gostar 1970 — N. Gostar, *Sur la residence du roi dace Burebista*, AȘUIaşi 16, 1, 57-66.

Guliaev 2003 — V. I. Guliaev, *Amazons in the Scythia: new finds at the Middle Don, Southern Russia*, World Archaeology 35, 1, 112-125.

Hachmann 1970 — R. Hachmann, *Die Goten und Skandinavien*, Berlin.

Hammond 1980 — N. G. L. Hammond, *The extent of Persian occupation in Thrace*, Chiron 10, 53-61.

Hänsel 2000 — B. Hänsel, *Die Steppe und der südosteuropäische Subkontinent. Nomadeneinfälle und Transhumanz*, în (A. Avram, M. Babeş eds.), *Civilisation grecque et cultures*

périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70° *anniversaire*, Bucureşti.

Harmatta 1990 J. Harmatta, *Herodotus, Historian of the Cimmerians and the Scythians*, în *Hérodote et les peoples non grecs*, Genève, 115-130.

Hartog 1980 F. Hartog, *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*, Paris.

Hasdeu 1873 B. P. Hatdeu, *Istoria critică a Românilor*, I, Bucureşti.

Hazanov 1975 A. M. Hazanov, *Social'naja istorija skifov*, Moskva.

Hempel 1965 C. G. Hempel, *Aspects of Scientific Explanation and other Essays in the Philosophie of Science*, New York.

Iliescu 1976 V. Iliescu, *Zeitgeschichtliche Bezüge im Rhesos*, Klio 58, 2, 367-376 (versiune prescurtată: în Pontice 2, 1969, 191-194) = *Scripta minora*, Craiova, 2004, 53-65.

Ivantschik 2005 A. Ivantschik, *Am Vorabend der Kolonisation. Das nördliche Schwarzmeergebiet und die Steppennomaden des 8. -7. Jhs. V. Chr. in der klassischen Literaturtradition: Mündliche Überlieferung, Literatur und Geschichte,* Berlin/Moskau.

Ivantschik 1999 A. Ivantschik, *La Légende <greque> sur l'origine des Scythes (Hdt IV, 5-7) et le problème des sources du Skythikos Logos d'Hérodote*, REG 112, 141-192.

Ivantschik 1993 A. Ivantschik, *La datation du Poème d'Aristéas du Proconnèse*, L'Antiquité classique 67, 35-67.

Kazarow 1916 G. Kazarov, *Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker*, Sarajevo.

Kovács 1915 I. Kovács, *Station préhistorique de Marosvásárhely: cimetière de l`époque scythique et de la migration des peuples*, Dolgozatok (Kolozsvár/Cluj), 6, 1, 310-317.

Kretschmer 1936 P. Kretschmer, *Zum Balkan-Skythischen*, Glotta 24, 1-56.

Kunter 1971 M. Kunter, *Zur Geschichte der Tatauirung und Körperbemahlung in Europa*, Paideuma 17, 1-20.

Lateiner 1989 D. Lateiner, *The Historical Method of Herodotus,* Toronto.

Lattimore 1962 O. Lattimore, *Nomads and Commissars. Mongolia revisited*, New York.

Lazăr 2006 S. Lazăr, *Descoperiri funerare din Hallstattul târziu în Oltenia*, Drobeta 16, 179-191.

Lendle 1992 O. Lendle, *Einführung in die griechische Geschichtsschreibung. Von Hekataios bis Zosimos*, Darmstadt.

Lindner 1841 F. Lindner, *Skythien und die Skythen des Herodots*, Stuttgart.

Madgearu 2011 A. Madgearu, *Istoria unei confuzii: Ordessos, Argesis, Argedava, Argeş*, în (D. Căprăroiu *et alii* eds.), *Arheologie şi istorie în spaţiul carpato-balcanic*, Târgovişte, 139-146.

Meljukova 1969 A. I. Meljukova, *K voprosu o granice meždu Skifami i Getami*, în (T. D. Zlatkovskaja, A. I. Meljukova eds.), *Drevnie frakiicy v severnom pričernomorje*, Moskva, 61-80.

Meljukova 1958 A. I. Meljukova, *Pamjatniki skifskogo bremeni lesostepnogo srednego Podnestrv'ja*, MIA 64, 5-102.

Meljukova 1955 A. I. Meljukova, *K voprosu o pamjatnikih skifskoj kul`tury na territorii srednej Evropy*, SovArh 22, 240 urm.

Minns 1913 E. Minns, *Scythians and Greeks*, Cambridge.

Müllenhoff 1882 K. Müllenhoff, *Deutsche Altertumskunde*, III, Berlin.

Müller 1972 — Kl. E. Müller, *Geschichte der antiken Ethnographie und ethnologischen Theoriebildung*, I, Wiesbaden.

Nekrasov 1980 — O. Nekrasov, *L`anthropologie de l`aire thrace*, în (R. Vulpe ed.), *Actele Congresului al II-lea de tracologie,* III, Bucureşti, 423-443.

Niebuhr 1828 — B. G. Niebuhr, *Kleine historische und philologische Schriften*, I, Bonn.

Palincaş 2010 — N. Palincaş, *Conceptul de cultură şi diversele direcţii în arheologie*, în (M. Petrescu-Dîmboviţa, A. Vulpe eds.), *Istoria Românilor. I*^{2}, Bucureşti, 53-58.

Palincaş 2006 — N. Palincaş, *Despre conceptul de cultură arheologică şi despre gândirea normativă,* SCIVA 57, 159-186.

Panovsky 1885 — H. Panovsky, *Quaestionum de historiae Herodoteae fontibus pars prima*, (Diss.), Berlin.

Pârvan 1926 — V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a* dacilor, Bucureşti.

Pârvan1923 — V. Pârvan, *Consideraţii asupra unor nume de rîuri daco-scitice*, AARMSI, seria III, tom I, mem. I, 3-31.

Parzinger 2006 — H. Parzinger, *Die frühen Völker Eurasiens*, München.

Patsch 1928 — C. Patsch, *Ein Ein- und Ausfallstor der Balkanhalbinsel, die Orte Transmarisca und Marisca und der Fluss Mariscus*, Anzeiger SBWien III, 1, 3-7.

Patsch 1925 — C. Patsch, *Die Völkerschaft der Agathyrsen*, Anzeiger SBWien, 61-77.

Pinault 2008 — G.-J. Pinault, *La langue des Scythes et le nom des Arimaspes*, CRAI, 1, 105-140.

Popescu 1958 — D. Popescu, *Problema sciţilor din Transilvania în opera lui Vasile Pârvan*, SC1V 9, 1, 9-38.

Preda 2001 — C. Preda, *Cu privire la localizarea şi originea agatârşilor*, EphemNap 11, 5-14.

Pritschett 1993 — K. Pritchett, *The Liar School of Herodotus,* Amsterdam.

Rehm 2010 — E. Rehm, *The impact of Ahaemenids on Thrace: A Historical Review*, în (J. Nielsen, E. Rehm eds.), *Ahaemenid Impact in the Black Sea Communication of Powers*, Aarhus, 137-160.

Ritchie 1964 — W. Ritchie, *The Authenticity of the Rhesus of Euripide*, Cambridge.

Robu 2008 — A. Robu, *Mégare et mégariens de Sicilie, de la Propontide et du Pont Euxin. Histoire et institutions*, (Diss.) Neuchâtel - Maine.

Roska 1937 — M. Roska, *Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens*, ESA11, 167-203.

Rostovtzeff 1922 — M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia*, Oxford.

Rostowzew 1931 — M. Rostowzew, *Skythien und der Bosporus*, 1.2, Berlin.

Rybakov 1979 — B. A. Rybakov, *Gerodotova Skifija*, Moskva.

Ščerbakivskij 1934 — V. Ščerbakivskij, *Zur Agathyrsenfrage*, ESA 9, 209-213.

Sluşanschi 2001 — D. Sluşanschi, *Autour du nom des Gètes*, Studia Indo-Europaea 1, 65-72.

Spaulding 1968 — A. C. Spaulding, *Explanation in Archaeology*, în (L. R. Binford ed.), *New Perspectives in Archaeology*, Chicago, 33-40.

Stein 1857 — H. Stein, *Herodotos erklaert von Heinrich Stein. Buch III und IV*, Berlin.

Sulimirski 1961 — T. Sulimirski, *Die Skythen in Mittel- und Westeuropa*, în: *Bericht über den V. Internationalen Kongres für Vor- und Frühgeschichte*, *Hamburg, 1958*, Berlin,793-799.

Tocilescu 1880 — G. Tocilescu, *Dacia înainte de romani*, Bucureşti.

Tomaschek 1980 — W. Tomaschek, *Die alten Thraker*[2], Wien.

Tomescu 1998-2000 — M. Tomescu, *Holocenul – date cronologice şi climatice*, Cercetări arheologice MNIR 11, 1, 235-270.

Tuplin 2010 — Chr. Tuplin, *Revisiting Dareios' Scythian Expedition*, în (J. Nieling, E. Rehm eds.) *Achaemenid Impact in the Black Sea Communications of Powers*, Aarhus, 281-312.

Vanţ-Ştef 1961 — F. Vanţ-Ştef, *Herodot, Istorii. Traducere, notiţe istorice şi note. Cărţile II şi IV*, Bucureşti.

Vasiliev 1980 — V. Vasiliev, *Sciţii agatârşi pe teritoriul României*, Cluj.

Vinogradov, Rusjaeva 2001 — Ju. G. Vinogradov, A. S. Rusjaeva, *Graffiti iz svjatilica Apollona na zapadnom temenose Ol'vii*, în M. I. Zolotarev (ed.), *Anaharsis. Pamjati Jurija Germanoviča Vinogradova*, Sevastopol, 134-142.

Vulpe 2011 — A. Vulpe, *Agathyrsii în imaginarul lumii antice*, în (D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei eds.), *Archaeology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th anniversary*, Piteşti, 139-144.

Vulpe 2010a — A. Vulpe, *Prima epocă a fierului. Perioada mijlocie*; *Istoria şi civilizaţia spaţiului carpato-dunărean între mijlocul secolului al VII-lea şi începutul secolului al III-lea a. Chr.*, în (M. Petrescu-Dîmboviţa, A. Vulpe eds.), *Istoria Românilor. I*[2], Bucureşti, 325-340; 465-516.

Vulpe 2010b — A. Vulpe, Recenzie la Askold Ivantschik, *Am Vorabend der Kolonisation*, Eurasia Antiqua 16, 360-370.

Vulpe 2009 — A. Vulpe, *Herodot şi religia geţilor*, în (A. Zanoci, T. Arnăut, M. Băţ eds.), *Omagiu Ion Niculiţă*, Chişinău, 117-127.

Vulpe 2008 — A. Vulpe, *Zu den Grabsitten der älteren Hallstattzeit in Rumänien*, în (F. Verse et alii eds.), *Durch die Zeiten, Festschrift für Albrecht Jockenhövel zum 65. Geburtstag*, Rahden/Westf., , 269 urm.

Vulpe 2004 — A. Vulpe, *Die Agathyrsen. Eine zusammenfassende Darstellung*, în (J. Chochorowski ed.) *Cimmerians, Scythians, Sarmatians. In memory of Professor Tadeusz Sulimirski*, Kraków, 473-484.

Vulpe 2003 — A. Vulpe, *Problema scitică în România*, în (Ş. Ştefănescu, F. Constantiniu, D. Rusu eds.) *Identitate naţională şi spirit European. Academicianului Dan Berindei la 80 de ani*, Bucureşti, 113-134.

Vulpe 2001-2002 — A. Vulpe, *Cimmerienii: un etnonim cu multiple înţelesuri*, Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu" 7-8, Giurgiu, 123-146.

Vulpe 2000 — A. Vulpe, *Autour de la foundation du Royaume Odryse*, în (A. Avram, M. Babeş eds.), *Civilisation grecque et cultures péripheriques. Hommage á Petre Alexandrescu á son 70e anniversaire*, Bucureşti, 113-134.

Vulpe 1990 — A. Vulpe, *Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, München.

Vulpe 1986a — A. Vulpe, *Limita de vest a Sciţiei la Herodot*, StCl 24, 33-44.

Vulpe 1986b — A. Vulpe, *Primele menţiuni antice despre geto-daci în lumina unei analize istorico-arheologice*, RevIst 39, 9, 825-834.

Vulpe 1986c — A. Vulpe, *Les plus anciens témoignages sur les Thraces du Nord (point de vue historique et archéologique)*, RÉSEE 24, 333-342.

Vulpe 1977	A. Vulpe, *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe*, Dacia NS 21, 81-112.
Vulpe 1971	A. Vulpe, *Gemeinsame Elemente der späthallstattzeitlichen Gruppen im Donau-Karpaten-Raum*, în (J. Filip ed.), *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, *Prague 21-27 août 1966*, Praga, 380-385.
Vulpe 1970	A. Vulpe, *Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. Im Donau-Karpatenraum*, MemAntiq 2, Piatra Neamţ, 115-214.
Vulpe 1967	A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, Bucureşti.
West 2002	S. West, *Scythians*, în (E. J. Bakker, I. J. F. De Jong, H. Van Wees eds.), *Brill`s Companion to Herodotus* Leiden-Boston-Köln, 437-456.
Zimmermann 1980	K. Zimmermann, *Tätowierte Thrakerinen auf griechischen Vasenbilder*, JDAI, 95, 163 urm.

L'ONOMASTIQUE CELTE DANS LA DACIE ROMAINE

MONICA DRAGOSTIN*

Rezumat: În domeniul onomasticii celtice, istoriografia recentă şi-a concentrat atenţia pe fenomenul de aculturaţie, ce se traduce în preluarea sub diverse forme (transliterare, traducere, asonanţă) a numelor indigene în nomenclatura romană. Pornind de la aceste studii, în articolul de faţă îmi propun să reiau subiectul onomasticii celtice în Dacia pentru a arăta importanţa adăugării la numele etimologic celtice, a numelor în aparenţă latine şi a oferi astfel o imagine mai nuanţată a imigraţiei celtice în Dacia.

Cuvinte-cheie: onomastică, gentiliciu patronimic, asonanţă, traducere, etimologie.

Une assez longue série d'études a été consacrée aux populations celtiques en Dacie, envisagées aussi bien sur le plan de l'onomastique et de la prosopographie, que sur celui de la démographie et de la répartition topographique. Reprenant en grande partie les conclusions de son *Onomasticon Daciae* de 1941[1], I.I. Russu dénombrait au Congrès d'Onomastique[2] environ 70 anthroponymes celtiques, soit une proportion de 3% des noms recensés dans la province. Les dernières années virent une résurgence de l'intérêt des chercheurs pour les attestations épigraphiques des Celtes en Dacie. Au lot de noms celtiques établi par I.I Russu, A. Paki va rajouter d'autres anthroponymes, attribués auparavant à l'illyrien[3], mais aussi des noms latins à fréquence marquée dans les provinces celtiques[4]. Cette dernière méthode, qui consiste à déterminer l'origine géographique des personnages d'après la fréquence régionale des cognomina[5], va être exploitée ensuite par A. Husar dans son livre sur les Celtes et les Germains dans la Dacie romaine[6]. Le catalogue de Husar déjà trop accueillant[7], comprend en outre quelques noms fantômes et des lectures erronées, mais a le mérite d'inclure, en dehors des noms étymologiquement celtiques, des anthroponymes celtiques d'apparence latine et des gentilices

* Universitatea Bucureşti, Facultatea de Istorie, Bucureşti, e-mail: raluca_dragostin@yahoo.com

[1] Russu 1941-1944, 186-233.

[2] Russu 1977, 353.

[3] Paki 1998, 121-123 (no. 2, 4).

[4] Paki 1990, 151 (tab. n°. 13, 14, 33, 35).

[5] AE 1999, 1272.

[6] Husar 1999.

[7] Les commentateurs de l'Année épigraphique invitent à la prudence quant à la recherché des origines géographiques des individus à partir des fréquences régionales des *cognomina*, AE 1999, 1272.

patronymiques. *Celtic Dacia*[8], l'ouvrage d'A. Falileyev est un répertoire hétérogène d'anthroponymes, theonymes et toponymes celtiques ou susceptibles d'être ramenés au celtique, attestés en Dacie et dans la Scythie Mineure. M.-T. Raepsaet-Charlier[9] reproche à l'auteur l'insertion des noms thraces parmi les anthroponymes celtiques, les renvois trop fréquents au dictionnaire de Holder et l'inclusion dans l'analyse des estampilles de provenance étrangère. Le livre reste néanmoins très utile pour le fait d'avoir offert une étymologie aux noms qui la réclamaient. Plusieurs articles de Radu Ardevan[10] concernant les colons issus des communautés de droit latin occidentales touchent la problématique de l'anthroponymie celtique. Après avoir amendé quelques restitutions antérieures, R. Ardevan dresse des inventaires des gentilices latins de formation patronymique et s'interroge sur les raisons de leur présence dans l'anthroponymie de la Dacie. L'historien de Cluj rejette l'idée qui affirme l'existence de cités de droit latin en Dacie et insiste en revanche sur l'apport de la colonisation celtique dans la province. Enfin, par son livre *Ex toto orbe romano : Immigration into Roman Dacia*[11], L. Mihăilescu-Bîrliba répond à la nécessité d'une approche pluridisciplinaire dans l'étude de la population. Faisant dialoguer archéologie et épigraphie, Bîrliba denonce les désavantages des diverses options méthodologiques qui ont caractérisé les approches onomastiques et corrige entre autres, l'attribution erronée de l'origine celtique à plusieurs personnages[12].

Avant d'essayer une nouvelle synthèse sur les anthroponymes celtiques je voudrais expliciter l'organisation de mon corpus de noms celtiques. En empruntant la méthodologie et la terminologie utilisées dans les études récentes portant sur l'onomastique des provinces celtiques[13], j'ai fixé quatre catégories : gentilices latins de formation patronymique, gentilices celtiques de formation patronymique, surnoms étymologiquement celtiques et surnoms celtiques d'apparence latine. J'ai classé séparément les soldats en exercice, puisqu'ils sont des résidents temporaires. Cependant j'ai inclus les noms des vétérans parmi ceux de la population civile, en raison de l'installation définitive dans la province lors de la retraite, de ces anciens combattants. D'ailleurs sur les épitaphes ils apparaissent souvent en compagnie d'autres membres de leur famille. Je n'ai retenu que les estampilles qui proviennent avec certitude de la Dacie, par exemple celles qui attestent des soldats de la légion XIII Gemina. Bien entendu j'ai exclu toutes les inscriptions sur les vases en *terra sigillata*, vu qu'il s'agit de la céramique d'importation.

---

8 Falileyev 2007.
9 Raepsaet-Charlier 2008, 293.
10 Ardevan 1999, 295-303; Ardevan 2007, 61-66 ; Ardevan 2006, 117-133.
11 Mihăilescu-Bîrliba 2011.
12 Mihăilescu-Bîrliba 2011, 7.
13 En premier lieu celles proposées par Dondin-Payre, Raepsaet-Charlier, (éds.), 2001.

I. LES GENTILICES DE FORMATION PATRONYMIQUE

1. Les gentilices latins de formation patronymique

Les gentilices latins de formation patronymique ont été fabriqués par les populations celtiques à partir d'un cognomen latin, par l'adjonction du suffixe « -ius » ou « -inius ». Les noms à terminaison « -ius » se rencontrent dans la majorité des pays celtiques, tandis que les noms formés à l'aide du suffixe « -inius » sont usuels dans la Germanie Inférieure, où ils caractérisent de l'anthroponymie des Ubiens[14]. La fréquence de ce type de gentilice dans les municipes de droit latin a été expliquée par la promotion immédiate à la citoyenneté romaine des individus ayant revêtu une magistrature : ceux-ci n'empruntaient pas le gentilice impérial, comme les indigènes accédant au droit de cité grâce à l'empereur régnant, mais prenaient un gentilice de leur choix[15]. Les cas où les enfants prennent un gentilice différent de celui du père, mais formé sur le cognomen de celui-ci relève justement de cette liberté que les citoyens latins prenaient dans le choix des *nomina*. On citera pour exemple une épitaphe de Tibiscum qui mentionne deux sœurs, *P. Aelia Ingenua* et *P. Ingenuia Florentina*, (IDR III/ 1, 159) mortes en bas âge. Les noms des parents sont inconnus, mais vraisemblablement l'un de leurs ascendants (le père ?) s'appelait *P. Aelius Ingenuus*. L'une des filles avait hérité un nom calqué sur celui du père, tandis que l'autre portait un gentilice forgé vraisemblablement sur le cognomen de celui-ci.

On relève en Dacie 25 gentilices latins de formation patronymique, portés par 61 personnes (civils):

-le suffixe « *-ius* » sert à former 20 gentilices différents: *Appianius* (IDR III/5, 83), *Celerinius* (IDR III/5, 512), *Corbulius*[16](IDR III/2, 335), *Grattius* (IDR III/3 18 ; 19), *Finitius* (IDR III/5, 530), *Florius* (CIL III 839), *Ingenuvius* (IDR III/5, 601 ; IDR III/3, 251 ; IDR III/2, 14), *Ingenuvia* (IDR III/3, 251) *Iustia* (IDR III/5, 154, IDR III/2, 451), *Longius* (IDR III/5, 459), *Lucanius* (IDR I 39), *Macrinius* (IDR III/2, 372 ; 368), *Macrinia* (IDR III/2, 372), *Montanius* (CIL III 792), *Proculeia*[17] (IDR III/1, 168), *Restitutius* (ILD 344), *Romanius* (IDR III/3, 209), *Severius* (IDR III/5, 341), *Severia* (IDR III/5, 293 ; IDR III/3, 254), *Sextius* (IDR III/5, 277 ; IDR III/2, 269), *Sextia* (IDR III/5, 37), *Tenacius* (IDR III/5, 518 ; 582) *Urbicius* (IDR III/5, 613), *Urbicia* (IDR III/5, 613), *Victorius* (CIL III 7666 ; IDR II, 42, CIL III 7706), *Victoria* (IDR II, 42).

- le suffixe « *-inius* » distinctif de la Rhénanie apparaît dans la formation de 5 gentilices : *Catullinius* (IDR III/5, 59), *Flaccinius* (IDR III/2, 162 ; 163),

[14] Weisgerber 1969, 381, 394-395 ; Weisgerber 1968, 135-138, 386-392 ; voir aussi sur cette question Bérard 2001, 670 ; Bost 2001, 182.

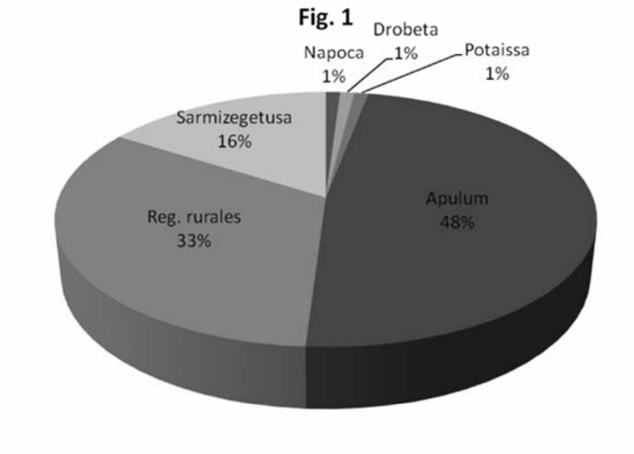
[15] Raepsaet- Charlier, reprenant les conclusions de Denis van Berchern, 1995, 217.

[16]Dérivé probablement de Corbulo; ce cognomen très rare ne figure pas parmi les cognomina latins dans le livre de Kajanto; on hésite entre une origine latine ou celte, Syme 1958, 788.

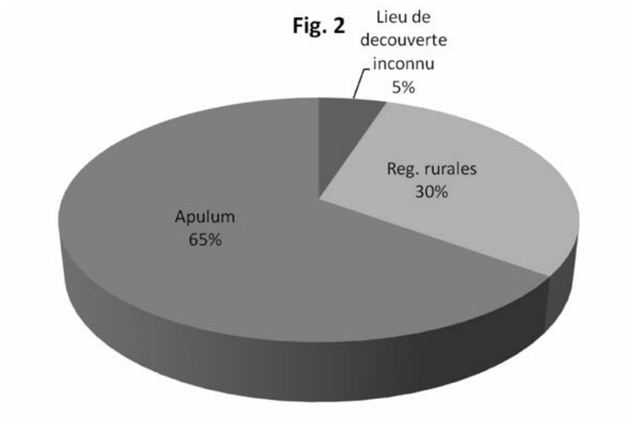
[17] Lecture de Ardevan, 2006, 124 qui restitue *Procu[...]* en *Proculeia*, à la place de *Procula*, la version des premiers éditeurs.

Firminius (CIL III, 7652), *Quintinius* (IDR II, 157), *Quintinia* (IDR III/ 2, 440), *Secundinius* (IDR I, 31).

Les inscriptions dressées par les soldats en fournissent 14 gentilices formés avec le suffixe « -ius » : *Censorius* (IDR III/5, 513), *Crispius* (IDR III/5, 111), *Candidius* (ILD 628), *Campanius* (CIL III, 839), *Celerinius* (IDR III/5, 264), *Domestius* (?)[18] (IDR III/5, 232), *Fuscius* (IDR III/5, 513), *Florius* (IDR III/5, 146 ; 556), *Frontius* (IDR III/5, 451), *Iucundius* (ILD 370, CIL III 887), *Maximius* (IDR III/5, 451), *Pannonius* (CIL III 832), *Primius* (IDR III/5, 205), *Sextius* (IDR II, 625).
La répartition géographique du port des gentilices formés sur des cognomina latins est illustrée par les figures suivantes :

(civils)

(soldats)

[18] *Hapax.*

On observe que du point de vue de la distribution géographique les porteurs des gentilices latins de formation patronymique sont documentés surtout à Apulum et à Sarmizegetusa, et moins souvent à Napoca, Drobeta et Potaissa. Assez souvent on les trouve éparpillés dans les vici et dans les agglomérations civiles développées autour des camps auxiliaires (32%). En ce qui concerne les soldats porteurs d'un gentilice latin patronymique, ils sont attestés en proportion de 62% à Apulum, siège de la légion XIII Gemina, et en proportion 29% dans les forts auxiliaires de la Dacie Supérieure. Les situations où l'on peut suivre les gentilices « régionaux » sur plusieurs générations, sont peu courantes : à Apulum *Urbicius Spectactus* dresse une épitaphe à ses fils, *C. Urbicius Condunus, Urbicia Ingenua et Urbicius Senilis* (IDR III/5, 613), à Sarmizegetusa *Ulpius Dubitatus* honore sa femme et sa fille décédées, *Iustia Ingenua* et *Iustia Sextillia* (IDR III/2, 451), enfin à Germisara *Q. Ingenuvius Attio* est commémoré par sa mère *Ingenuvia Marcella* (IDR III/3, 251). En Dacie Inférieure *C. Quintinius Victor* élève l'épitaphe de son fils *C. Quintinius Victor Iunior* (IDR II, 157).

2. Les gentilices celtiques de formation patronymique

Une autre pratique onomastique rencontrée fréquemment dans les pays de tradition celte consiste dans la création d'un gentilice an ajoutant le suffixe « -ius » à un nom indigène. Tout en tenant compte des possibles ambivalences étymologiques, j'ai considéré comme celtiques 21 gentilices (chez les civils) : *Ammius* (IDR III/3,117)*, Attius-Atius* (IDR III/6, 431 ; 499)*, Bellius* (IDR III/4, 60)*, Bellicius* (IDR III/5,546 ; 508), *Bet(...)* (IDR III/5, 25)*, Bononius* (IDR III/2, 159)*, Bovius* (IDR III/3, 171)*, Canius* (ILD 190), *Cilius* (CIL III, 7631)*, Cutius*[19] (ILD 797), *Carantius* (IDR III/2, 427)*, Comatius* (IDR III/5,242 ; 349), *Gallius* (IDR III/5, 13)*, Ianius* (IDR III/3, 11)*, Kaninius* (IDR III/1, 109)[20]*, Masotin(i)us* (IDR III/3, 252), *Mattavius* (IDR III/3, 181)*, Mateu(s)* (IDR III/3, 90)*, Nertonius* (IDRE 300)*, Paetinius* (IDR III/5, 54 ; 75)*, Samognatius* (IDR II, 17 ; 22)*, Suronius* (IDR III/2, 443)*, Togernius* (IDR III/2,444)*, Veponius* (IDR III/2, 12).

- et 5 chez les soldats : *Albucius* (IDR III/6 26)*, Calventius* (IDR III/2 205)*, Mociuncius* (IDR III/5, 556)*, Verpidius* (IDR III/2, 460)*, Siscius* (IDR III/2, 100).

Je dois expliquer l'inclusion dans mon catalogue de quelques noms d'origine controversée. Le gentilice *Mattavius* attesté par une inscription de Micia (IDR III/ 3, 181) où il est écrit deux fois, a été classé le plus souvent parmi les noms sémites. Mais la formation d'un gentilice sur un nom unique, est une pratique onomastique typiquement celte, très répandue. D'ailleurs on connaît un *Mattaus* en Gaule Belgique, et les noms formés sur le même radical sont bien représentés dans les provinces occidentales : *Matta* (Belgica, Pannonia, Noricum, Aquitania,

[19] V. plus récemment sur ce gentilice Nemeti 2010, 411; Falyleiev 2011, 157.

[20] Sous réserve que dans ce cas il pourrait s'agir d'une pierre errante, Petolescu 2007, 184.

Lugdunensis), *Mattus* (Belgica), *Mattua* (Pannonia)[21], etc. Les cognomina accolés à *Mattavius*, *Blastus* et *Blaste*, documentés partout dans l'Empire, ont été considérés par les éditeurs des IDR comme surnoms à consonance grecque. X. Delamarre les range parmi les noms celtiques[22], hypothèse renforcée par la distribution géographique de *Blastus* (Hispania, Narbonensis, Noricum, Aquitania) et de ses dérivés, *Blastius* (Pannonia), *Blastio* (Noricum), *Blastinus* (Hispania), *Blastaiu* (Pannonia)[23]. Dans d'autres cas, la celticité des noms a été dérivée du contexte. Par exemple, le gentilice *Attius* ou *Atius*, est normalement rattaché au fond latin, mais chez *L(ucius) Atius At[---] Celeia* et *T(itus) Atti(us) Divixtus* il correspond plutôt à une réalité linguistique caractéristique des zones inhabitées par les populations celtophones. Une inscription fragmentaire et assez usée en divers endroits livre des noms à résonance celtique mais dont la lecture est difficile, […] MOCIO Bov[---] et […] MOCV/LI A(d)iutor(?). *Mocio* est rapproché par les éditeurs de *Moccus* (qu'on lit sur une inscription rétrograde de Şoroştin), et de *Mocianus*. Sur la même racine est bâti le gentilice *Mociuncius* attesté une fois à Apulum.

Il y a des gentilices pour lesquels il est difficile de trancher entre une origine italienne ou celtique. *Canius, Gallius et Comminius* sont classés parmi les gentilices celtiques par Husar. Selon l'explication traditionnelle remontant à Schulze, *Canius* serait un gentilice romain ou étrusque[24]. Plus récemment, Delamarre le range parmi les noms celtiques[25], tout comme *Kaninius*. *Gallius* est un gentilice répandu dans les pays celtiques, mais ses attestations sont également très nombreuses en Italie. Les éditeurs des *I.L.N* pensent à un gentilice latin assonant sur la racine celte « -galli »[26]. Puisqu'en Dacie ces gentilices sont associés à des contextes celtiques, on peut leur attribuer avec Husar une origine celte. Dans le cas de *Cominius*, d'origine latine, ombrienne ou campanienne[27], on a invoqué une possible assonance sur la racine celtique "-com" pour les exemples recensés en Gaule[28].

Néanmoins pour ses occurrences en Dacie on ne possède pas d'indice supplémentaire sur une éventuelle origine celte et généralement les *Cominii* sont considérés comme les descendants des colons italiens.

Les *praenomina* associés à ces gentilices sont *Caius* (18), *Marcus* (9), *Lucius* (5), *Publius* (2), *Sextus* (2), et *Quintus* (1) pour les civils, et *Caius* (4), *Marcus* (3) et *Lucius* (1) pour les soldats.

La date de l'arrivée des immigrés celtiques occidentaux est difficile à préciser. Des 47 inscriptions recensées, 25 soit 53% sont des épitaphes, catégorie

[21] OPEL III, 66.
[22] Delamarre 2007, 43.
[23] OPEL I, 303.
[24] Schulze 1904, 142, 144.
[25] Delamarre 2003, 103.
[26] Rémy *et alii* 2004, 334.
[27] Schulze 1904, 108, 166; Gayraud 1981, 415.
[28] Rémy, Kayser, avec la collaboration d'I. Cogitore et F. Delrieux 2005, 84.

qui manque de critères stricts de datation. Ni pour les inscriptions votives on n'a pas abouti à une périodisation satisfaisante qui évite les conclusions prévisibles, telle la prééminence de l'époque des Sévères.

II. **LES SURNOMS CELTIQUES**

1. Les surnoms étymologiquement celtiques

J'ai retenu comme celtiques les *cognomina* suivants : *Admata* (ILD 190), *Amba* (IDR II, 350), *Amadusa* (CIL III 840), *Atta* (IDR III/2, 269), *Atticil(l)a* (ILD 190), *Attio* (IDR III/3, 251), *Bellator* (IDR III/5, 83), *Blastus* (IDR III/3, 181), *Businnius* (IDR III/3 174), *Caminas* (IDR III/5, 311), *Hatius* (IDR III/1, 92), *Cimion* (IDR III/2, 386), *Condunus* (IDR III/5, 613), *Conconius-Congonius* (IDRE II, 458 ; IDR III/5, 606), *Divixtus* (IDR III/6, 431), *Deccia* (CIL 03, 01608), *Dum[no…]* (IDR III/2, 226) , *Esurio* (IDR III/2, 65), *Ga[…]* (IDR III/5, 543), *Ibliomarus* (IDR III/5 527), *Magiona* (IDR III/4, 88), *Mocio* (IDR III/4, 12), *Mocus* (IDR III/ 4, 90), *Reburus* (CIL III, 847), *Sisiata* (IDR III/2, 380), *Summus* (IDR III/3, 209), *Talanus* (IDR III/ 4, 196), *Tato* (IDR III/3, 216), *Vindia* (IDR III/5, 203) . Sauf *Blastus* qui est porté par deux personnages, les autres surnoms ne se rencontrent qu'une fois. J'ai éliminé *Plicia* (IDR II, 354) qui apparaît dans la majorité des études concernant les noms celtiques comme *unicum*[29]. Le nom, qui se trouve sur une inscription mutilée, pourrait être reconstitué plus simplement en [Sim]plicia. J'ai exclu également le nom *Caemina*[30](ILD 558) corrigé récemment en *Gaemina.*[31]

L'étude de l'association gentilice- surnoms celtiques a donné les pourcentages suivants :

Origine du gentilice		
Latin impérial	13	38%
Latin républicain	10	30%
Celtique	6	18%
Latin patronymique	5	14%

Cognomina celtiques associés à un gentilice: 34 (civils)

Origine du gentilice		
Latin impérial	9	75%
Latin républicain	2	25%

Cognomina celtiques associés à un gentilice : 11(soldats)

[29] Avec un point d'interrogation : Russu 1977, 359 ; Falileyev 2007, 115 ; Husar 1999, 65.
[30] Celte chez Husar 1999, annexe 7, no.104 ; Falileyev 2007, 66.
[31] Dana 2010, 204.

On constate sans surprise que les *nomina imperatoria* sont les plus fréquents. Les mieux documentés sont *Ulpius* (3), *Aelius* (5), *Aurelius* (7), gentilices qui indiquent un acquis récent de la citoyenneté, à l'époque de la province. Sont attestés de manière sporadique les gentilices des empereurs du premier siècle, *Iulius* (5), *Flavius* (2) *Claudius* (1) et les gentilices « républicains », *Fabius* (2), *Cornelius* (1), *Hostilius* (1). Il faut noter l'absence des gentilices celtiques ou latins régionaux chez les soldats, absence qui s'explique par une romanisation accélérée de l'onomastique militaire par rapport à l'onomastique civile. A la fin du service militaire beaucoup de soldats prenaient des tria nomina latins. Dans les diplômes militaires, parfois seulement la filiation exprimée par un patronyme celtique garde le souvenir du nom pérégrin du soldat, comme dans le cas de *M(arcus) Ulpius Sacci f(ilius) Longinus Bel[gus]* (IDR I, 3).

2. Les surnoms celtiques d'apparence latine

J'ai essayé d'introduire dans l'analyse les notions de nom de traduction, nom d'assonance et nom latin à fréquence celtique (toujours pour les anthroponymes de contexte).

1) Les noms de traduction sont caractéristiques du monde celtique. Il s'agit des noms latins, dans beaucoup de cas de noms de numérotation (Primus, Secundus, Tertius), mais pas exclusivement, qui traduisent des noms celtiques : par exemple Tertius serait une traduction du celte *Tritos* (troisième), *Secundus*[32] traduit les noms en « -allo » (autre, second, en celtique), *Primus* est le correspondant latin de « -cintu » (premier). La découverte à Trier d'une inscription (CIL XIII 3909) mentionnant une femme nommé *Artula* et sa fille, *Ursula*, vient conforter cette théorie. Ursula, dérivé du latin « ursus » est la traduction d'Artula, nom forgé sur le gaulois *arto qui désignait l'ours[33]. En Dacie on relève 4 occurrences du nom Ursinus, dont 2 en contexte celtique : *Ursina Velleci* f. (IDR III/ 5, 597) mentionne une filiation patronymique celte, alors que *Finitius Ursinus* porte un gentilice de formation patronymique, typique des pays celtiques occidentaux. Il faut préciser que dans une inscription d'Ilişua le nom est associé à un contexte illyrien : *Aelius Ursinus* est le fils de *Serena Licconis* (ILD 798). Si on suit la distribution de l'anthroponyme Ursinus d'après l'Onomasticon, on constate que la Dalmatie occupe la première place avec 41 exemples, suivie par Noricum (22), Pannonia (13), Italia (8), Belgica (8), Hispania (3;1)[34]. On a affaire donc à un nom qui se rencontre également dans le domaine illyrien et celtique et qui se rattache au fond linguistique préromain.

[32] Le nom fait l'objet d'une étude exhaustive : Dondin-Payre 2001, 537-595.
[33] Stüber 2007, 90.
[34] OPEL IV, 186.

2) On parle d'assonance lorsqu'une même syllabe ou une même racine se retrouve dans deux noms, l'un latin et l'autre celte. Comme les surnoms de traduction, en Dacie les surnoms latins assonants ou d'apparence latine ne peuvent être identifiés que dans les inscriptions qui donnent des certitudes sur l'*origo*. On peut affirmer que chez *Q(uintus) Paetin(ius) Senilis* (IDR III/5, 75) le surnom *Senilis* est une forme latinisée[35] du celte *Senillus*[36], puisque le personnage avait en outre un gentilice celte. Il est légitime de supposer que *Quintus Canius Q(uinti) filius Restitutus* porte un surnom assonant sur le celte« -rest » (=courrir)[37] parce qu'il est originaire de Celeia, en Norique, etc. Récemment D. Dana a dédié une étude approfondie[38] à une épitaphe découverte en Syrie, qui mentionne un soldat, *Aelius Verecundinus*, *natus in Dacia ad Vatabos* (AE 1993, 1577). Reprenant les considérations de S. Lefebvre qui voyait en *Verecundus* le « nom d'assonance le plus spectaculaire à cause de son homophonie latine et celte [39]», D. Dana conclut à une affirmation de l'identité batave, par la transmission du cognomen *Verecundus/Verecundinus*, au sein d'une famille de ressortissants de Germanie Inférieure.

Il y a aussi des gentilices assonants, comme *Sentius*, gentilice classique italien, mais qui en fonction du contexte[40] peut être dérivé de la racine celtique « sento ».[41]

3) De même que les noms de traduction et d'assonance, les noms latins à fréquence marquée en pays celte sont révélateurs de l'origine géographique uniquement corroborés par d'autres éléments. On peut prendre comme exemple le cas de *Lucius Iulius Galeria Leuganus* (IDR III/5, 366) vétéran de la légion XIIII Gemina qui est originaire de *Clunia*, ville d'Hispania Tarraconensis. Il porte un cognomen celtique, formé sur le radical *leuco- qu'on rencontre dans Leuca, Leucimara.[42] Son fils s'appelle *Caius Iulius Paternus*. Le cognomen *Paternus,* peu employé dans l'épigraphie locale (seulement 4 exemples attestés en Dacie), est le huitième le plus fréquent dans la péninsule ibérique (94 occurrences)[43] et le plus probablement il recouvre un nom indigène celtique.[44] La même observation est valable pour *L. Grattius Paternus* (IDR III/3, 18), attesté par deux inscriptions de Călan. Le gentilice *Grattius*, dérivé du cognomen *Gratus*, est quasiment l'apanage de l'Hispanie avec 19 exemples (alors qu'en Italie il n'est documenté que 5 fois). La version *Gratius* est rencontrée en *Belgica* (4)*, Narbonensis* (8) *et Pannonia* (1). Le nom *Macrinus*, mieux documenté dans les provinces celtiques qu'en Italie[45],

[35] I.L.A. : Santons, 1994, 195.
[36] Delamarre 2003, 270.
[37] Dondin-Payre 2005, 159.
[38] Dana 2008, 219-225.
[39] Lefebvre 2001, 597-647.
[40] C. Sentius Flaccus est un vétéran originaire d'Antiquaria en Hispania.
[41] AE 2001, 1457.
[42] Falileyev 2007, 98.
[43] Palazón 1994, 449.
[44] Kajanto 1965, 18.
[45] Rémy, Mathieu 2009, 62.

apparaît en Dacie presque exclusivement en contexte celtique. Je vais m'arrêter sur deux inscriptions qui ont posé des problèmes de lecture (IDR III/2, 368) :

D(is) M(anibus) / Ael(iae) Andenae / Ael(ius) Macrinius / Epidianus qui et / Epidius Au[g(ustalis)] / col(oniae) et Macrinia / Marcia fil(iae) / posuerunt

D(is) M(anibus) / Aeli(o) Macrin(o?) GETTI *de(curioni) col(oniae) / Ael(ius) Macrinius / Epidianus / [qui e]t Epidius [...*

La seconde inscription est connue par une ancienne copie et les éditeurs, embarrassés par la forme GETTI du surnom du décurion, ont soupçonné une erreur de lecture. A supposer que le copiste n'ait pas mal recopié le nom écrit sur la pierre, on pourrait penser, à titre d'hypothèse, à un nom celtique (éventuellement *Gettius* ou un dérivé, connu par plusieurs inscriptions en Gaule et classé par X. Delamarre parmi les noms celtiques[46]). *Aelius Macrinius* GETTI, décurion de la colonie, serait le patron d'*Aelius Macrinius Epidianus qui et Epidius*, augustal. Ou bien, la femme, *Macrinia Marcia*, était l'affranchie de son mari, *Epidianus*, ou plutôt, ils étaient, tous les deux, affranchis du décurion.

Origine du cognomen		
Latin assonant	14	26%
Latin italien	10	18%
Latin à fréquence celtique	8	15%
Celtique	7	13%
Grec	7	13%
Latin de traduction	3	6%
Illyrien	1	2%
Germanique	1	2%

Gentilices latins de formation patronymique associés à un cognomen: 55

Origine du cognomen		
Latin assonant	9	43%
Latin italien	5	24%
Latin à fréquence celtique	5	24%
Thrace	1	5%
Celtique	1	5%

Gentilices latins de formation patronymique associés à un cognomen : 21

On constate une romanisation concomitante des gentilices et des cognomina, traduite par l'absence des dénominations mixtes : uniquement 13% de la population civile et 5% des soldats assortissent un gentilice patronymique latin à un cognomen celte, la majorité écrasante préférant un cognomen romain, qu'il soit italien, assonant, de traduction ou à fréquence celte. Le statut des porteurs des

[46] Delamarre 2007, 104.

noms grecs n'est pas explicité. Aucune femme ne porte un cognomen grec. Les trois augustaux mentionnés dans les inscriptions, et qu'on peut rattacher à la classe des affranchis, portent des surnoms latins (Paternius et Gemellinus) ou illyriens (Epidianus).

J'ai laissé de côté dans cette analyse le lot de noms celtiques fourni par les diplômes militaires. L'onomastique attestée dans ces diplômes est significative plutôt pour l'étude du recrutement, surtout que dans beaucoup de cas le nom est accompagne d'un ethnique : *Boius, Azalus, civis Eravisca, Pannonius*, etc.

L'étude onomastique des gentilice permet de distinguer trois groupes parmi les ressortissants des pays celtiques : les immigrés de la zone culturelle occidentale (Noricum, Gaule, Germanie, Espagne), qui portent des gentilices patronymiques de connotation indigène, les immigrés naturalisés en Dacie, qui portent des gentilices impériaux et des cognomina celtiques et enfin les immigrés qui portent des tria nomina latins, mais mentionnent comme origine un pays celte. Ainsi plusieurs personnages ont fait figurer sur la pierre des éléments qui nous permettent de retracer les voies de leur arrivée en Dacie. La mention de la patrie se rencontre sur les inscriptions des Trévires sous la forme *Trever*, *civis Trever*, *domo Augusta Treverorurm*. Les Espagnols sont reconnaissables d'après l'indication de la ville d'origine, Clunia, Bracara Augusta ou Caesarea[47], Antiquaria, ou d'après des cognomina spécifiques, comme *Reburrus*[48] ou *Corolla*[49]. Parfois les inscriptions contiennent des éléments ornementaux qui fournissent des renseignements sur l'origine du dédicant. Ainsi, sur la stèle funéraire de *Publia Ingenuia Florentina* apparaît le symbole de l'ascia sépulcrale, instrument très fréquemment représentée sur les monuments en Gaule du sud. [50] Dans la dénomination des Germains, l'identité indigène s'exprime aussi bien à travers les gentilices qu'à travers les cognomina. Les Bataves portent des surnoms d'assonance, comme *Verecundus*, ou des surnoms élaborés à partir de leur ethnique, *Batavus*, *Batava*. On sait qu'une cohorte ubienne a pris part aux guerres de Trajan et fut cantonnée par la suite en Dacie.[51] Les Ubiens portent des gentilices forgés sur des cognomina latins en ajoutant le suffixe *–inius*. De Cologne, cité fondée sur le territoire des Ubii, vient *Iulius Secundus*, domo Agrip(pina) (IDR III/3, 263), *explorator* dans le *numerus Germanicianorum*[52]. Comme *praepositus* de la même unité nous avons attesté *M. Verius Superstes* (IDR III/3, 262) qui semble avoir la même origine que *Secundus*. On sait que la fréquence des anthroponymes dérivés de Verus dans les provinces gallo-germaniques s'explique par une assonance sur la racine gauloise« -vir » ou

[47]Radu 1961, 112.

[48]Alija 1959, 5-124.

[49]L'épigraphie ibérique offre les seules parallèles de ce nom très rare : on connaît *Fuscina Corolla* et *Corollea*, Albertos Firmat 1966, 142 avec une discussion des noms indigènes en cor- Coroneri, Coropoti, Corunius, etc. ; Abascal Palazón 1994, 336; Russu 1980, 38.

[50]Ardevan 2006, 124.

[51] Petolescu 2002, 124 et n°. 61.

[52] Petolescu 2002, 141.

germanique « -wera »[53]. Le cognomen *Super* (dont Superstes est un dérivé), récurrent dans le pays des Ubiens, pourrait être une traduction du nom du peuple *Ubius*[54].

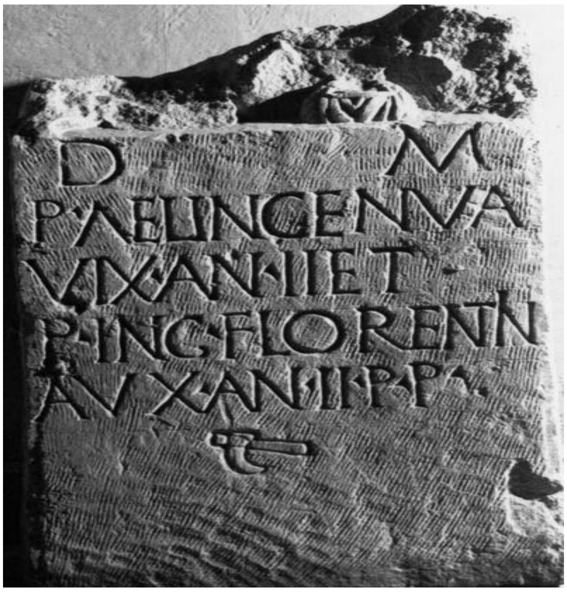

Fig. 3. (reproduite d'après le site http://www.uni-heidelberg.de)

Avant de conclure, une dernière question se pose : quand et pourquoi les immigrés celtiques sont-ils venus en Dacie ? En essayant de répondre à cette question, il faut tenir compte que même si la formation des gentilices patronymiques est une habitude particulièrement répandue dans les Gaules et les Germanies, elle caractérise en divers pourcentages tout l'espace celtophone, à partir de la Gaule méridionale jusqu'à la Pannonie[55] ; donc au moins pour une partie de ces personnages, on peut envisager une provenance des provinces danubiennes, en occurrence du Norique et des Pannonies. Quant à leur installation en Dacie, il est impossible d'en recomposer la chronologie. Certains auraient pu être les descendants des premiers colons, alors que l'arrivée des autres aurait pu être liée à la mobilité interprovinciale de la main d'œuvre et des armées. Ils ont emporté en Dacie non seulement des noms issus du fond indigène des pays celtiques, mais aussi des coutumes onomastiques propres de ces régions. Leur panthéon est dominé par des divinités romaines dans une proportion dépassant la moyenne de la province, les divinités orientales occupant une place mineure dans les préoccupations religieuses.

[53] Raepsaet-Charlier 2008, 290.
[54] Raepsaet-Charlier 2008, 290 citant Joerres 1896, 114-126 ; Weisgerber 1968, 115, 130-131.
[55] Bérard 2001, 668.

BIBLIOGRAPHIE

Abascal Palazón 1994	Abascal Palazón, J. M., *Los nombres personales en las inscripciones personales latinas de Hispania*, Murcia.
Albertos Firmat 1966	Albertos Firmat, M.L., *La* onomástica *personal primitiva de Hispania*, Salamanca.
Alija 1959	Alija, J. R., *Espanoles por los caminos del Imperio Romano* (Estudios epigrafico- onomasticos en torno a Reburrus y Reburrinus), CHE 29/30, 5-124.
Ardevan 1999	Ardevan, A., *Latin Right or Roman Citizenship? The Case of the Roman-Dacian Towns* in *Ciudades privilegiadas en el Occidente romano*, Sevilla, 295-303.
Ardevan 2007	Ardevan, A., *Citoyens latins en Dacie romaine*, in Mayer M., Baratta G., Guzman Almagro A., (eds.), *Congressus internationalis epigraphiae Graecae et Latinae. Provinciae Imperii Romani inscriptionibus descriptae*, Barcelona, 3-8 Septembris 2002, Universitat de Barcelona, 61-66.
Ardevan 2006	Ardevan, A., *Römische Bürger latinischer Abstammung in Dakien. Einige Sonderfälle*, Hungarian Polis Studies, 3, Debrecen, 117-133.
Bérard 2001	Bérard, Fr., *Remarques sur les gentilices des soldats des légions de Germanie détachés à Lyon dans la première moitié du IIIe siècle*, in Dondin-Payre M., Raepsaet-Charlier M.-Th. (éds.), *Noms*, *identités culturelles et romanisation sous le Haut-Empire*, Bruxelles, 667-690.
Bost 2001	Bost, J.-P., *Onomastique et société dans la cité des Pétrucores,* in Dondin-Payre, M., Raepsaet-Charlier, M.-Th., (éds.), *Noms*, *identités culturelles et romanisation sous le Haut-Empire*, Bruxelles, 175-191.
Dana 2008	Dana, D., *L'identité des Bataves de Dacie d'après une inscription d'Apamée de Syrie : onomastique et mobilité*, AC 77, 219-225.
Dana 2010	Dana, D., *Recenzie la C. C. Petolescu, Inscriptii latine din Dacia*, SCIVA 61, 1-2, 204.
Delamarre 2003	Delamarre, X., *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*, Paris.
Delamarre 2007	Delamarre, X., *Noms de personnes celtiques dans l'épigraphie classique*, Paris.
Dondin-Payre, Raepsaet-Charlier 2001	Dondin-Payre, M., Raepsaet-Charlier M.-Th., (éds.), *Noms*, *identités culturelles et romanisation sous le Haut-Empire*, Bruxelles.
Dondin-Payre 2001	Dondin-Payre, M., *Secundus et ses dérivés en Narbonnaise, dans les Trois Gaules et les Germanies* in Dondin-Payre, M., Raepsaet-Charlier, M.-Th., (éds.), *Noms*, *identités culturelles et romanisation sous le Haut-Empire*, Bruxelles, 537-595.

Falileyev 2011 — Falileyev A., *Society and Religion in Ilişua: A Comment, Studia Antiqua et Archaeologica*, XVII, 155-161.

Falileyev 2007 — Falileyev A., *Celtic Dacia. Personal names, place-names and ethnic names of Celtic origin in Dacia and Scythia Minor*, Aberystwyth

Gayraud 1981 — Gayraud M., *Narbonne antique des origines à la fin du IIIe siècle*, supplément 8 de la *RAN*, Paris, 1981.

Husar 1999 — Husar A., *Celţi şi germani în Dacia romană*, Cluj-Napoca.

I.L.A. : Santons 1994 — Maurin L., *Inscriptions latines d'Aquitaine (I.L.A.). Santons,* Bordeaux

Joerres 1896 — Joerres P., "*Superi = Ubii*"? BJ, 100, (1896), 114-126.

Kajanto 1965 — Kajanto I., *The Latin Cognomina*, Helsinki.

Lefebvre 2001 — Lefebvre S., *A propos de la répartition du nom Verecundus en Gaule et en Germanie* in Dondin-Payre M., Raepsaet-Charlier M.-Th., (éds.), *Noms*, *identités culturelles et romanisation sous le Haut-Empire*, Bruxelles, 597-647.

Mihăilescu-Bîrliba 2011 — Mihăilescu-Bîrliba L., *Ex toto orbe Romano*: *Immigration into Roman Dacia. With Prosopographical Observations on the Population of Dacia*, Leuven.

Nemeti 2010 — Nemeti S., *Society and Religion in Ilişua (Dacia), Classica&Christiana*, 5/2, 395-430.

OPEL — Lörincz B., et al., eds., *Onomasticon provinciarum Europae latinarum* I-IV*,* Budapesta.

Paki 1988 — Paki A., *Populaţia Ulpiei Traiana Sarmizegetusa* (I), SCIVA, 39/4 (1988), 355-368.

Paki 1990 — Paki A., *Populatia Ulpiei Traiana Sarmizegetusa*, (II), SCIVA, 41/2 (1988), 149-163.

Palazón 1994 — Abascal Palazón, J.M., *Los nombres personales en las inscripciones personales Minas de Hispania*, Murcia.

Petolescu 2002 — Petolescu C. C., *Auxilia Daciae*, Bucureşti.

Petolescu 2007 — Petolescu C, *Colonia Malvensis* dans Contribuţii la istoria Daciei Romane, Bucureşti, 180-190 = SCIVA 38, 1987, 23-32.

Radu 1961 — Radu D., *Materiale epigrafice din muzeul regional Alba Iulia*, Apulum IV, 97-118.

Raepsaet-Charlier 1995 — Raepsaet-Charlier M.-Th., *Aspect de l'onomastique en Gaule Belgique*, Cahiers du Centre G. Glotz, 6, 1995, 207-226.

Raepsaet-Charlier 2008 — Raepsaet-Charlier M.-Th., *Noms de personnes*, *noms de lieux dans l'Occident romain. Quelques outils récents,* AC, 77, 289-307.

Rémy, Mathieu 2009 — Rémy B., Mathieu N., *Les femmes en Gaule romaine : Ier siècle avant J.C. – Ve siècle après J. C.*, Paris.

Rémy, Kayser, avec la collaboration d'I.Cogitore et F. Delrieux 2005	Rémy B., Kayser Fr., avec la collaboration d'I. Cogitore et F. Delrieux, *Viennois hors de Vienne. Attestations (épigraphiques, littéraires et papyrologiques) de l'activité des Viennois(es) en dehors de leur cité*, Bordeaux.
Russu 1941-1944	Russu I.I., *Onomasticon Daciae*. *Numele de persoane în inscripțiile provinciei*, AISC, 4, 186-233.
Russu 1977	Russu I.I., *L'Onomastique de la Dacie romaine* in N. Duval (éd.) *L'Onomastique Latine. Colloques Internationaux du CNRS* n° 554, Paris, 1977, 353-363.
Russu 1980	Russu I.I., *Inscripții romane din Apulum*, Revista muzeelor, 9, 34-47.
Schulze 1904	Schulze W., *Zur Geschichte lateinischer* Eigennamen, Göttingen.
Stüber 2007	Stüber K., *Effects of Language Contact on Roman and Gaulish Personal Names*, in Hildegard L. C. Tristram (éd.), *The* Celtic Languages in Contact. *Papers from the Workshop within the Framework of the. XIII International Congress of Celtic Studies*, Bonn, 26-27 July 2007.
Syme 1958	Syme R., *Tacitus*, Oxford.
Weisgerber 1969	Weisgerber L., *Rhenania Germano-celtica*, Bonn.
Weisgerber 1968	Weisgerber L., *Die Namen der Ubier*, Köln.

NOMINA GERMANORUM EX PROVINCIA DACIA

RADA VARGA[*], MIHAI SĂSĂRMAN[**]

Abstract: The current paper is an analysis of the Germanic names during the Principate. The study was originated by the great difficulty – almost impossibility – that we have faced in identifying the Germanic names in Roman Dacia. Beginning from the abstract and general label of "Celto-Germanic" names, we will subsequently try to distinguish the particular Germanic names and to investigate if we have or have not a proper German onomastical presence in Dacia. The presentation aims at searching for the onomastical "traces" of these ethnical groups in Dacia.

Keywords: Roman Dacia, onomastics, *Germani*.

The current paper has its origins in the difficulties faced when trying to identify and implicitly analyze the Germanic names in the Roman Dacia[***]. Concerning this area of classical onomastics, the methodological necessities identified are structured on two levels: the upper one implies the general need for identification and cataloguing of the Germanic names recorded by ancient sources, within and beyond the Empire's *limes*, while the lower one regards the use of the same research steps for the case of Dacia, thus generating the inevitable comparison between this province's realities and the Empire's.

Our paper shall begin with some theoretical considerations on the identity of the Germanic tribes within the Empire[1], followed by a few linguistic details and ending with a series of analyses undertaken on Dacia, in order to establish how the Germans can be defined for its provincial environment. On behalf of the latter, we intend to offer some statistical considerations, as well as an onomastical perspective of the Germanic civilian milieu and the Germanic military units of the Danubian province. In order to preserve a certain methodological coherence, we

---

[*] Centre for Roman Studies, *Babeş-Bolyai* University, Cluj-Napoca; e-mail: radavarga@gmail.com.

[**] *Babeş-Bolyai* University, Cluj-Napoca; e-mail: mihai.sasarman@ubbcluj.ro.

[***] An initial version of this paper was originally delievered at the *Locus in fabula* conference, held in Bucharest, in September 2010. The subsequent research process was partially supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS-UEFISCDI, project number PN-II-ID-PCE-2011-3-0096.

[1] Of course, the literature on ethnicity, identity, their connections to language and cultural manifestations in the Roman empire is vast. As well, the literature concerning certain Germanic groups. Our ambition is not to stress upon the whole bibliography, to discuss and argue all the ideas advanced over time.

SCIVA, tomul 63, nr. 1-2, Bucureşti, 2012, p. 83-97

will limit the chronological interval to the Principate period, with its roots in the early stages of the forming of the Gaulish and Germanic provinces. Thus, the late Germanic populations that interacted with the Roman Empire and their onomastics have been considered an improper term for analogies.

The language and the onomastics (as a particular aspect) of the Germanic tribes are not very well known. Many of their linguistic patterns seem to overwrite Celtic ones and numerous names from Rhineland appear frequently in undeniably Celtic areas. This reality leads to a series of gaps, inevitably occurring in the study of the Germanic anthroponomy during the Principate. Its roots go deep, their complexity revealing and stressing upon important data concerning the cultural identity[2] of these populations. Investigating the origins of the Germanic provinces could be a valuable key to understanding of the subsequent Germanic inhabitants of the Roman Empire. One should note that a large part of what will later become the provinces of Germania Superior and Germania Inferior were occupied, even before Caesar's expeditions, by Gallic tribes. Rome gained their fidelity quite easily during the post-Caesar period[3]. The truth is that many aspects remain entangled for the modern researcher and the reality of the distinction between two large groups, Celts and Germans, is dim. Besides tribal-level differences, we cannot state with certainty that Caesar encountered two fundamentally different cultures. Nevertheless, the Roman civilization quickly levelled the tribal differences and disagreements, assimilating them in only one generation. It also gave form and meaning to the self-denominations of *Galli* and *Germani*, even if we consider that they were not as preeminent in the past[4]. The Germanic peoples who were attested in the Imperial provinces of the 2nd and 3rd centuries (including the ones from Dacia), are actually inhabitants of the two *Germaniae* – a mixture between the ethnic and cultural Germanic substratum and the Gallic additions and influences[5].

But what exactly does *Germanus* mean for today's scholar[6]? Are we talking about a whole group of populations, over a long period of time, from the *Cimbri* and the *Teutones*, up to the Francs? Is it about a group united by a mainly similar spirituality, which is largely no more than assumed today and an up-to-a-point coherent material culture? The historiography is by no means lacking – but it is not overly extensive either[7]. What must be noted, and will be discussed later on more extensively,

[2] On the Germanic „identity", but mostly on ancient and modern views upon it, see Lund 1998.

[3] Tac. *Ger*. XXIX 1.

[4] Lund 1998 for a general image on the concept of *Germani* and during antiquity.

[5] Caes. *Gal*. II 4; Lund 1998, 49 explicitly reinforces the idea that Caesar created the concept of a Germanic population.

[6] Hachmann 1971, 12.

[7] For some historiographical overviews, see Lund 1998 (centred around the ancient sources and their reception); Roymans 2004 (as the monograph of the construction of the Batavians' identity); Zugravu 2007 (especially for the historiography concerning Germans in Late Antiquity); Derks, Roymans 2009 (offering a very useful methodological introduction, an insight on certain ethnic constructs and two studies focused on Germanic peoples: Derks 2009 and Roymans 2009).

is the change of focus which occurred in the last decades, shifting from the political history regarding the interactions of the tribes with the Empire, to the acculturation phenomena that inevitably took place in time and affected both sides.

And what did *Germanus* mean for Rome, for the citizens of the capital and for the educated inhabitants of the provinces? Depending on the circumstances and the chronological moment, the term would probably apply to both the inhabitant of one of the two *Germaniae*, citizen or at least inhabitant of the Empire, as well as to the "savage", threatening Germans that lived on the northern side of the Rhine. On the evolution in time of the notion of *Germanus* – *Germania* in the eyes of the Roman public opinion, we should remark that Caesar was the first to clearly state that the *Cimbri* and *Teutones* were of Germanic, not Celtic, origins[8]. Caesar also tried to emphasize on the Rhine as a natural frontier, separating the "milder" Celtic culture of the Gauls from the rougher realities of its Germanic neighbours. If the realities that Caesar found in the Rhine area were truly so different on the north/south border of the river, is hard or even impossible to say.

In this context, before entering the field of onomastics, we find ourselves compelled to detail the question of identity and "nationality" in the Roman Empire[9]. On this matter, the history of Rome seems to be the perfect opposite of the European modern colonialism. Rome brings with it the disappearance of local "nationalisms", silencing with its extensive power and culture (which seem to fascinate and satisfy on the long run[10]) the many ethnical groups conquered[11]. These groups would have been perceived by the Romans from a cultural, rather than a racial perspective, easing the process of acculturation. Inheriting a Greek sociological pattern, the Romans were accustomed to a *climatic view* of populations[12], according to which the people of the North, the Germanic groups in our particular case, are pictured as rather rudimentary, narrow minded and with a taste for violence. This seems to be a general, but not singular, pattern of perceiving the North men. Tacitus introduces more complex Germanic peoples – or perhaps just lesser known ones to their analyst; the people beyond the border embodied for the Roman senator both virtue unaltered by civilization and cruel, lascivious, untamed savagery[13].

But these are not the Germanic inhabitants that one encounters within the Empire. The latter are rather to be associated with the *Ubii* from Colonia Claudia Ara Agrippinensium[14], which during the Batavian uprising of Iulius Civilis were

[8] Caes. *Gal*. I 33.

[9] Walbank 1972, 145.

[10] Woolf 1998, 14 sqq, on the mechanisms of cultural change, focused on the particular case of Gaul.

[11] For an interesting opinoin on the functioning and structures of Roman imperialism, see Revell 2009, 191-193.

[12] Walbank 1972, 157.

[13] Lund 1988, 55 underlines the "strange and foreign" features that the described "ethnic group" presented for the Roman author.

[14] Tac. *Hist*. IV 65.

defining themselves as Roman citizens, not as members of a Germanic tribe. Regarding the same events, it should also be noted the name under which the Batavian leader entered history; we can safely assume that his Roman name was not the one he used during the rebellion, but is still the only one the Roman historiography retained. So we can infer that in the Roman Empire, to share the same *gens*, *natio*, *lingua* constituted strong bonds, but, as Cicero had already noticed a century before the Batavian rebellion, the sharing of *civitas* – and even the aspiration to *civitas* – generated much stronger connections[15].

Later on, for Aelius Aristides, *Romani* are all the inhabitants of the Empire, regardless their origins and juridical status[16]. This integration can be interpreted from a double perspective. Historiographically, as we have already stated, the interest shown for various population groups, partially opposed to the "great history", written and more importantly generated by Rome and very familiar as perspective for a long time, grew constantly[17]. Nico Roymans' book[18] on the Batavian identity in the early Principate is an example for such approaches, but not the only one of its kind. Historical and anthropological data is used by the author in his attempt of reconstructing the forging of the Batavians' identity as a border population. The association of epigraphy, history, archaeology and sometimes ethnography leads to conclusions that can somehow be regarded as "sociological" on the Batavian elite, its cultural links with the lower social, economical and juridical strata, the reasons of its religious preferences etc. It is, generally and on a more reduced scale, such an approach that we aim at through our paper, for the Germanic population of Dacia, hoping to best use the major reliable sources we have for this realm: the epigraphs.

Before getting to the Dacian realities, in the end of the first part of the paper, we will try to process certain linguistic information regarding the onomastical identification of some Germanic tribes.

The Batavians, maybe the most "notorious" Germanic group of the Roman imperial army, came from *Insula Batavorum* (in the Rhine Delta)[19] and beginning with the year 12 B. C. formed a *civitas stipendiaria* of the Roman Empire. Pre-Latin inscriptions have not been found and thus, in order to trace the Batavian language, the only remaining clues are the anthroponyms. Names of divinities, such as *Magusanus, Hludana, Sandraudiga, Vagdavercustis, Harimella* and *Dea Hurstrga,* or personal names such as *Vabusoa, Lobbonus, Cobba, Chariovalda, Hnaudifridus* and *Fledimella*[20] are certainly Germanic and most probably Batavian. *Cannanefates* come from the West of *Insula Batavorum* and Tacitus writes about

[15] Walbank 1972, 168.
[16] Aristid. *Or*. LXIII; Walbank 1972, 166.
[17] Walbank 1972, 155.
[18] Roymans 2004.
[19] Tac. *Ger*. XXIX.
[20] Neuman 1983, 1067.

them: *origine, lingua, virtute par Batavis*[21]. We only know a handful of their names, as are *Brinno* and *Gannascus*.

Germani cisrhenani lived on the left side of the Rhine, organized in tribes: *Condrusi, Eburones, Caeroesi, Paemanei qui uno nomine Germani appellantur*[22]. Caesar makes a clear distinction between this Germanic groups and the *Belgae*: *Germani qui cis Rhenum incolunt*[23]. Some of their personal names can be found in the useful, though insufficient article *Zum Namengut der Germani cisrhenani,* gathered and published by Leo Weisgerber in 1945[24]. The mentioned researcher interestingly underlines a particularity of the Germanic anthroponyms: the frequency of a double consonant in the suffix, for example: *Friatto, Gangusso, Haldacco, Nev(i)tto, Vervecco*. The same type of construction can be found at the *Remi* and the *Treveri*, in names such as *Taluppa, Frontaccus, Andrecco, Bihotarris.*

Going beyond these general remarks regarding identity in the Roman Empire and the possibilities of linguistically identifying the Germans, we wish to focus on some interesting pieces of information, even though they may not prove very edifying for the provincial realities of Dacia. As difficult as they are to interpret inside the boundaries of a coherent linguistic demonstration, the data offered by the tablet of Baudecet[25] are of indisputable value. A number of words with certain Germanic etymology can be identified within it[26]. On the tablet, we have an interesting mixture of Celtic, Germanic and Latin elements, which probably reflects the languages spoken by the population living in this area of Gallia Belgica and (we can assume) by some of those who lived in the two *Germaniae*.

Names such as the one of goddess *Viradechtis* (in its form also attested in Bretagne), or personal names such as *Velmada Gangussonis filia, Leubasna Florentini filia, Haldacco* husband of *Lubainis*, *Freio* and *Friatto*, appear frequently and constantly among the *Tungri*. What amazed the specialists about the Baudecet tablet was the use of the Gallic language in the middle of the Roman period, in a region indicated by the material culture to be deeply Romanized. The tablet is part of a constant (although discontinuous) tradition[27], consisting of written Gallic-language testimonies, produced during the Roman period. Same observations can be made about the Germanic dialects, whose characteristics and use probably never disappeared during the Roman period, though they were present in “corrupt” forms, different from the ones used by the Germans across the Rhine, and despite the little, inconsistent and often equivocal written evidences left behind.

Having outlined some of the general facts concerning the Germanic inhabitants of the Empire, we shall focus from this point forward on the particular

[21] Tac. *Hist*. IV 15.
[22] Caes. *Gal*. II 4.
[23] Caes. *Gal*. II 3.
[24] Weisgerber 1945.
[25] Plumier-Torfs *et alii* 1993.
[26] Plumier-Torfs *et alii* 1993, 812.
[27] Plumier-Torfs *et alii* 1993, 824.

case of Dacia, insisting upon its onomastical realities, correlated with any other information that the sources offer. Our goal is to extract what the sources can tell us about the Germans of this province, their cultural identity and religious environment, their social life and status. One of the main stakes of the investigation is to establish exactly what makes the Germans identifiable as such in Dacia and if those identity marks are the imprint of a larger web or just particularities of each single case.

A detail must be constantly kept in mind: the Germanic names are often mistaken with the Celtic ones. The syntagma imposed by Adrian Husar (but also used before him) of "Celtic-Germanic" names does not seem adequate, because it refers to a vague reality and is wilfully ambiguous. Nevertheless, it cannot be entirely eliminated or replaced, at least for the moment. As we have already suggested, there are at least two factors that drive the Gallic (Celtic) and Germanic etymologies to the point of being easily mistakable: one consists of the overlapping of a Celtic population over the Germanic one in the pre-Roman period, in the area of the future *Germaniae*[28] and the uncertain distinctiveness of the border Germanic tribes of the Caesar era. The other is a methodological flaw, due to the very lacunose knowledge of the Germanic language, generating the difficulty of defining a clear etymology.

The epigraphic analysis we intend to undertake for Dacia will follow various aspects, in order to reach relevant conclusions. First, we will sketch a general image of the Germanic name bearers from this province, offering and discussing a few examples amongst them. Beyond mere onomastics, we shall try to identify the cultural manifestation patterns and their implications (such as the choice for the child name inside the family onomastic frame) where sources allow it. Onomastics and the information it offers will be correlated with alternate details in order to present the reader with an image of the Germans from Dacia as complete as it can be at this point of the research. Such details are the ones regarding the worshipped deities, the military units our subjects served in or can be linked to, and any other personal data we are able to find on them. An onomastical explanation should be also offered before entering the subject: beyond their strict etymology, the names can also have a certain "ethnic load". By this we understand the preponderance of one name or onomastical family in a particular area, its overlap of a certain substratum and the possibility of associating it with specific provinces and populations, even if the etymology recommends it as being Latin. Such names are comparable with the so-called "military names", although in the case of the latter their origins and reasons of use remain strongly debatable.

Dacia's inscriptions offer us a relatively vast series of Celtic extraction names. Some of these distinguish themselves by their apparent and possible Germanic etymology, by their presence in the *Germaniae*, or by other details that could place them in the area of Germanic onomastics. In Dacia, there are about

[28] Caes. *Gal*. II 4; Tac., *Ger.* XXVIII.

60 epigraphically attested names suspected of having Germanic origins or connections. Certainly, the percentage of these names – about 3% of the persons epigraphically attested in Dacia – remains a small one. These names are very different from each other, various in nature and significance. We shall further on present a few of the most interesting and relevant cases. We have chosen these particular not necessarily for constructing a coherent demonstration or supporting a pre-conceived idea, but because of their diversity and of the large view they can offer on the Dacian picture.

Aelius Talanus (IDR III/5, 450), bearer of an imperial *nomen* and implied *praenomen*, has a *cognomen* of presumably Germanic origin, present in *Gallia Belgica*, but not in the two *Germaniae*[29]. His name was found on a list from *Apulum*, probably containing veterans of the legio XIII Gemina.

Bellinus (IDR III/1, 35) dedicates a votive altar to *Iupiter Optimus Maximus*. He bears a *cognomen* of Celtic sonority, but easily assignable to a Germanic origin[30]. This name appears in Gallia Belgica, Gallia Narbonensis (very interestingly, in a Greek inscription[31]) and in the two *Germaniae*[32], which strengthens the idea of its Germanic roots. Bellinus is the slave of *T(itus) I(ulius) S(aturninus) conductor publici portorii*[33].

An interesting name, due to its repetitiveness, is Bubalus[34], a name with arguably Celtic roots. It appears in at least three inscriptions in Dacia (IDR III/1, 31; IDR III/2, 394; IDR III/5, 147), all of them belonging to citizens. The name is attested in the Germanic provinces but also in Italy, Dalmatia and Gallia Belgica[35], which places it in the category of customary names throughout the Empire, lacking any value as ethnical and/or regional indicator[36].

C(aius) Iul(ius) Sennianus (IDR II 329) dedicates an altar to *Iupiter Optimus Maximus defensor et tutator*. He bears imperial *praenomen* and *nomen gentile,* together with a *cognomen* of likely Germanic origin – Latinized with the suffix –*ianus* added to the root Sennius[37]. The double consonant is to be noted. The name Sennianus appears in Dacia, Gallia Belgica, Gallia Narbonensis, Aquitania[38] and in the two *Germaniae*[39]. Sennianus dedicates together with his wife, Iulia Rufina, the woman bearing the same *nomen gentile* as her husband and a Latin *cognomen*.

Procula Batava (IDR III/1, 168) is an interesting case – resembling in some ways to those of Aurelius Batavus[40] (IDR III/5, 451) and Carantius

[29] Delamarre 2007, 257; OPEL IV 106.
[30] Holder 1896-1914 I 390; Kakosche 2006-2008, vol. I, 167.
[31] Delamarre 2007, 51
[32] OPEL I 286.
[33] For the extensive bibliography on T. I. Saturninus, see Mihăilescu-Bîrliba 2010.
[34] Neumann 1983, 1072 sqq.
[35] OPEL I 324; Delamarre 2007, 69.
[36] Kakosche 2006-2008, vol. I, 184 lists it with the Greek form as well.
[37] Holder 1896-1914 II 1479.
[38] In this former case, we are dealing with a pottery stamp from Lezoux (Rogers 1981, 234).
[39] OPEL IV 67; Delamarre 2007, 241
[40] The name is written *BATAVS* on stone; for *Batavus*, see also Sitzmann, Grünzweig 2008, 55-59.

Germanus[41] (IDR III/2, 427). She bears a Latin personal name[42], together with an ethnonym that clearly indicates ethnic origins. The ethnonym *Batava, -us* does not play the role of a *cognomen*, as it was frequently assumed by researchers[43]. Analogies for such ethnonymes are present in Dacia for other populations as well. An example is the Semitic name *Zacca Pallaei f. Syrus*[44], where we have a Semitic personal name[45] and a patronymic of the same origin[46]. The *ethnicon* Syrus strengthens and confirms the origin of the person.

In addition, with this inscription there could also be the case of a bad epigraph completion[47]. We know for a fact that unlike men, women did not bear *tria nomina*, they were given a single name after which generally followed the filiations[48]. This custom was in use mainly during the Republic, in the age of the Principate women bearing different *cognomina*, the feminine onomastics became somehow more labile and difficult to put into patterns[49]. Subsequently, a plausible completion for this inscription would be:

D M
Procu[la Proc(uli)?[50] *f(ilia)]*
Batava [vixit an]
ni(s) XXVI A[..]

For this pattern of names, there are analogies in Dacia, such as *Cotu Successi f(ilia) cives Norica* (IDR III/4, 91). This reconstruction of the inscription does not change the reason why we have chosen to mention this name, of a self-proclaimed Batavian woman. It is worth noticing for these names and for the few others offered as analogies in connection to it, is the fact that all these characters try to explicitly conserve their initial cultural luggage and state their origins and place inside the web of the imperial structures: even when bearing Roman names.

Tullio Vegeti filius Tungrus (Eck 2011) is a special case among the ones listed here, as it comes from a military diploma. The character was a soldier of *cohors I Hispanorum*[51], released from duty through an imperial constitution of the

[41] Sitzmann, Grünzweig 2008, 147-152.
[42] Kajanto 1965, 177.
[43] See the comment in IDR III/1, 168; Ardevan 2006, 124-125 considers that the name is more likely Proculeia.
[44] RGZM I 22; Dana 2007 for detailed comments on the diploma.
[45] Wuthnow 1930, 49.
[46] Wuthnow 1930, 93.
[47] Though the virtual dimensions of the inscription allow it, the IDR reconstruction of the text does not take into consideration the possibile exisnetce of a patromynic.
[48] Davis Chase 1897, 160 sqq.
[49] Salway 1994, 127.
[50] The father's name is given here as an example. It is a high probability for this to be the genuine name, but the option is not compulsory the only possible one.
[51] Petolescu 2002, 111.

year 123. Besides the *ethicon* that speaks for itself, the personal name is highly interesting. Tullio seems not to be connected to the Roman *gentilicium* Tullius[52], as it is a totally different name, of probable Germanic extraction. It has been registered on inscriptions from *Gallia Belgica* and *Pannonia Superior*[53], as well as *Germania Inferior*[54] and *Britannia*[55]. The case of *Britannia* – more exactly of *Vindolanda* – is relevant because here the name Tullio is associated explicitly with the *cohors* of *Tungri* stationed here[56]. The soldier's wife bears Celtic name, patronymic and *ethnicon*, Ammaiona[57] Aeconis filia Eravisca, whereas the children have Roman "military" names: Ferox, Vernus and Viator.

Vencona Severina (IDR III/2, 360) dedicates an altar to a god whose name was not preserved. She bears a *nomen gentile* of Celtic resonances[58], which appears in *Gallia Belgica* and in the two *Germaniae*[59], in both masculine and feminine forms. Her *cognomen* is Latin and derives from a *nomen gentile*[60].

A different group of characters are the ones that, though bearing names of different origins and etymologies, explicitly mention a descent from the German provinces. Thus, we have Iulius Secundus (IDR III/3, 263), *explorator*, on whose funerary stone is mentioned *domo Agrippina*, or the commander of (probably) the *cohors I Ulpia Brittonum*[61] in 133, whose name was not preserved on a military diploma (RMD IV 248), but whose *origo* was Noviomagus. We won't stress upon these characters as, though they indicate Germanic presences in Dacia, their onomastical contribution is not by far remarkable. Even so, mentioning them seemed important in order to offer a larger picture on the provincial situation.

In the second part of our case study concerning Dacia, we will analyse statistical data obtained from the study of the prosopography of the Germanic military units stationed in the province[62]: *ala I Batavorum milliaria*[63], *ala I Tungrorum Frontoniana*[64], *cohors I Batavorum milliaria*[65], *cohors I Cannanefatium*[66], *cohors I*

[52] Eck 2011, 239.
[53] OPEL IV 132.
[54] AE 1969/1970, 445a; AE 1974, 455; Eck 2011, 239.
[55] Tab. Vindol. 184; Tab. Vindol. 312.
[56] Birley 2002, 100
[57] Holder 1896-1914 III 129-130; OPEL I 96; Nomenclator, 16, all three for names with the same root, as neither of them lists this exact onomastic form.
[58] Holder 1896-1914, III 157.
[59] OPEL IV 153; Delamarre 2007, 282.
[60] Kajanto 1965, 257.
[61] Gudea 1995.
[62] Another potentially interesting case is that of the troups dispatched to Dacia from Germania Inferior after 106 (Matei-Popescu, Țentea 2006). Without denying the fact that they most probably brought soldiers of German origin into Dacia, we lack onomastic clues and thus we have decided not to include these troops on this list.
[63] Petolescu 2002, 64-65.
[64] Petolescu 2002, 78-80.
[65] Petolescu 2002, 83-84.
[66] Petolescu 2002, 95.

Ubiorum[67]*, numerus Germanorum (Germanicianorum) exploratorum*[68]. No name is attested for *cohors I Cannanefatium*. We have taken into account the names of the soldiers, the veterans, but also their closely related ones, present in their epigraphs (family and heirs).

The statistical situation of the names extracted from the (theoretically) Germanic units of Dacia comes as mildly disorienting. Without making a clear distinction between Celtic and Germanic names: necessarily and somehow unfortunately remaining at the syntagma of "Celtic-Germanic"; we have a ratio of 23% Celtic anthroponyms. The percentage is not necessarily low, 58% of the names having Italic origins. It is a fact that Italic names prevail in Dacia in any given category or social structure, except the singular case of the Alburnus Maior ethnical community. The prefects and the tribunes together, represent approximately 24% of the whole number of names. The methodological correctness of including them in the present statistic is debatable, because they held temporary command positions both in the units and the province. Also, they are Roman citizens, with a higher social status then the majority of Dacia's inhabitants. Even though it is interesting to see the ethnical origin of their *cognomina* and to relate it to the unit they were commanding. The Celtic name[69] of the tribune Galleo (Tettienus) Bellicus (IDR I 19; PME T 15) from *cohors I Batavorum milliaria*, and especially the very rare Celtic name[70] of the prefect C. Iulius Apigianus (CIL III 788; PME I 22) from *ala I Tungrorum Frontoniana* should be underlined[71]. The latter dedicates to Epona, a Celtic deity most certainly worshiped in Germanic milieus. In his case there is a real possibility of having a commander with Germanic (ethnical and/or territorial) origin which serves in Dacia, leading a unit composed of *Tungri*.

As in the case of the general situation, the number of Germanic anthroponymes remains low in the army, a situation that makes the relevance of the final percentages quite relative. What needs to be stressed upon is that most of the "Celtic-Germanic" names related to military units from Dacia are rarely attested elsewhere. They can be associated with some Germanic background, or we can at least affirm positively their distancing from the usual Celtic (mainly from the Gallic area) onomastics[72].

Regarding the type of analyzed monuments, even if we are to ignore the prefects' monuments (due to their mainly official character), a pleiad of funerary monuments remains. These were raised for soldiers by comrades and/or heirs, and

[67] Petolescu 2002, 124-125.
[68] Petolescu 2002, 131.
[69] OPEL I 285.
[70] The name is not mentioned in OPEL and Nomenclator.
[71] Nemeti 2010, 401
[72] Evans 1967, 41 sqq.

few of them by members of the family; soldiers' dedications for dead family members are rare. This preponderance of monuments raised by comrades is a feature of Dacia, presenting a notable discrepancy with the situation of the whole Empire[73]. Compared to the other provinces, where in the 2nd century most of the epitaphs were raised by the auxiliary soldiers' wives and children, in Dacia we find a slight preponderance of the comrades and heirs, with the parity of about 7 to 8 between heirs-erected monuments and monuments erected by wife or children. Related to family dedications, we should note the cosmopolitan character of some families, or at least of their cultural background.

To Cittius Ioivai, whose name is rare and of clear "Celtic-Germanic" etymology, homage was being paid by his brother, Iustus (CIL III 807). One could say that Iustus can be placed among those "military names" previously mentioned, but even if we consider it so, the name remains beyond any doubt Latin. The discrepancy with his father's and the brother's name is obvious. Also, some names are certainly Celtic, being attested in the *Galliae*, but not in the *Germaniae*; such names are those of Apon[ius][74], *eques alae I Tungrorum Frontonianae* (CIL III 801), and of his children, who dedicated the monument: L. Aponia and Lelius[75]. Another interesting case is the one of Iulius Secundus (IDR III/3, 263) who bears an imperial *nomen gentile* and a Latin *cognomen*, but proclaims Germanic origins, although onomastics would make us think otherwise. Secundus is *explorator* in the *numerus exploratorum Germanicianorum* and he indicates as his *domus colonia Ara Augusta Agrippinensium*[76]. By his name, we assume Secundus was a Roman citizen; even so he joined the *exploratores*, not a legion, from reasons unknown to us, but most probably of practical nature. This could be an additional proof for his Germanic origin.

Another aspect worthy of being mentioned is the religious one. The identification of Germanic deities worshipped during the classical period of the Empire, but beyond its borders, is, sadly, obscure and doubtful. Cults such as the one of *Matres* or *Badones*, together with the assimilation of the local cults to the official pantheon[77], are signs of integration into the Roman civilization, but tell us far too little about the general Germanic religiosity and even less about the presence of this religious manifestations in Dacia[78].

[73] For comparison, see Roxan 1989 for the whole Empire and Phang 2001, 153 for the Danubian provinces.

[74] OPEL I 147.

[75] This name does not appear in this identical form in the onomastical catalogues: Leius and a feminine form of Leia in OPEL III 22 and Nomenclator 161.

[76] Nemeth 1997, 105-106; Petolescu 2002, 131.

[77] Walbank 1972, 162.

[78] Macrea 1948, though useful and synthetic, pays its due to the period during which it was written. In a more recent book, A. Husar underlines the minimal presence of the German spiritual elements, compared to the Celtic ones (Husar 1999, 212-213). The same idea is implied by S. Nemeti (Nemeti 2005, 129-164), who acknowledges the preponderence of Celtic deities for the so-called Celto-Germanic dedicators.

In order to offer some examples, we will mention Sextia Augustina (IDR III/5, 37), who dedicates an altar *Badonib(us) reginis*. *Badones* were Celtic collective deities[79], also worshiped in the Germanic world[80]. The name of Augustina is clearly Latin, but her possible Germanic origin is not to be neglected. Another god whose Germanic (not Celtic, or others) roots are certain was *Hercules Magusanus*. From the three epigraphs dedicated to him, two belong to Roman citizens, bearers of Latin names, and one to Aurelius Tato *stator alae II Pannoniorum* (ILD 590) and bearer of a probably Celtic name[81]. For this god, *Magusanus* could be an initial name, not an epithet[82], being associated to Hercules from yet unknown reasons.

Concerning the gods to whom the superior officers of the Germanic *auxilia* dedicate (we have already mentioned the complete lack of votive epigraphs for the lower ranks), it should be outlined the presence of only official, Latin gods, withholding pronounced, well-known protecting features for the military. The fact is explainable on two levels: the prefects could not have had many affinities with the (supposed) Germanic gods worshiped by their men, but the military gods of the Empire were being worshiped in any kind of units; on the other hand, the number of such epigraphs in Dacia is very low, which implies serious lacks in our knowledge and keeps intact the possibility of future revealing inscriptions dedicated to Germanic or "Celtic-Germanic" gods by higher rank officers.

Even if this particular study cannot offer answers to questions long debated upon, nor can it bring forth a catalogue of Germanic names from Dacia, as their identification is highly problematic, we believe in its utility for the unitary discussion on this class of names, at the scale of province Dacia.

In conclusion, a few general details concerning the Germanic onomastics should be pointed out. Beyond a series of particular features, that seems to define and circumscribe it, one must notice that the North Rhineland onomastics is actually little known, while the South Rhineland onomastics is intertwined with the Celtic linguistic and population contribution. In Dacia, we have found a couple of very rare names, with Celtic resemblance, some of them solely attested the two *Germaniae* and Gallia Belgica. Although, many characters from the Germanic *auxilia* bear Celtic names, suggesting they might have been currently used in Germanic milieus. Regarding the cultural background and the (self) defining of identity, for the assumed Germanics of Dacia, we also have other cultural indicators, besides the onomastical ones. We often note indicators of *domus*, which clearly state a Germanic origin, despite de name's etymology. There are gods, such as Hercules Magusanus, who indicate a religious milieu impregnated by Germanic influences, faith, and practices. Above all these, the indicators of Germanic origins

[79] Nemeti 2005, 130.
[80] Husar 1999, 222-223.
[81] Holder 1896-1914 II 1752.
[82] Nemeti 2005, 138.

in Dacia are few, diluted and often equivocal. Sometimes, a certain Germanic identity in Dacia can be perceived, but only in particular given cases, not for a group. All these in one, we might assert that the Germanic names from Dacia, etymologically and culturally alike, indicate a population well assimilated, sometimes displaying original cultural features, but mainly showing itself as carrier of the Roman culture.

BIBLIOGRAPHY

Aristid. *Or.*	P. Aelius Aristides, *Orationes* (ed. W. Dindorf), Hildesheim, 1964.
Caes. *Gal.*	C. Iulius Caesar, *Commentarii de Bello Gallico* (ed. O. Schönberger), Düsseldorf, 2008.
Tac. *Ger.*	P. Cornelius Tacitus, *De origine et situ Germanorum* (ed. E. Fehrle, R. Hünnerkopf), Heidelberg, 1959.
Tac. *Hist.*	P. Cornelius Tacitus, *Historiae* (ed. C. Damon), Cambridge, 2003.
AE	*L'Année Épigraphique*, Paris, 1888-.
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863-.
IDR	*Inscriptiones Daciae Romanae*, Bucureşti – Paris, 1975-.
RGZM	B. Pferdehirt, *Römische Militädiplome und Erlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanisches Zentralmuseums*, Mainz, 2004.
RMD	M. Roxan, P. Holder, Roman military diplomas, I-V, London, 1978-2006.
ILD	C. C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia*, Bucureşti, 2005.
Tab. Vindol.	A. Bowman, D. Thomas: *Vindolanda: the Latin writing tablets*, London. 1983-2003.
Ardevan 2006	R. Ardevan, *Römische Bürger Latinischer Abstammung in Dakien*, Hungarian Polis Studies, 3, Debrecen, 2006, 117-133.
Dana 2007	D. Dana, *Traditions onomastiques, brassages et mobilité de populations d'après un diplôme militaire pour la Dacie Supérieur de 123 (RGZM 22)*, ActaMN, 41-42, I, 2004-2005 (2007), 69-74.
Davis Chase 1897	G. Davis Chase, *The origin of Roman Praenomina*, Harvard Studies in Classical Philology, 8, 1897, 103-184.
Delamarre 2007	X. Delamarre, *Nomina Celtica Antiqua Selecta Inscriptionum (Noms de personnes celtiques dans l'épigraphie classique)*, Paris, 2007.
Derks 2009	T. Derks, *Ethnic identity in the Roman frontier. The epigraphy of Batavi and other Lower Rhine tribes*. In Derks, Roymans 2009, 239-282.
Derks, Roymans 2009	T. Derks, N. Roymans (ed.), *The Role of power and tradition. Ethnic constructs in Antiquity*, Amsterdam, 2009.

Eck 2011 — W. Eck, *Drei Konstitutionem im Jahr 123 für Truppen von Dacia Porolissensis unter dem Präsidialprokurator Livius Gratus*, ZPE, 176, 2011, 234-242.

Evans 1967 — E. Evans, *Gaulish personal Names. A Study of some Continental Celtic Formations*, Oxford, 1967.

Gudea 1995 — N. Gudea, *Despre fragmente de diplome militare „revăzute" sau nou descoperite la Porolissum*, ActaMP, 1995, 19, 72-88.

Hachmann 1971 — R. Hachmann, *Les Germains*, Genéve – Paris – Munich, 1971.

Holder 1896-1914 — A. Holder *Alt-Celtischer Sprachsatz*, vol. I, II, III, Leipzig 1896-1914.

Husar 1999 — A. Husar, *Celți şi germanici în Dacia Romană,* Cluj-Napoca, 1999.

Kajanto 1965 — I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki, 1965.

Kakosche 2006-2008 — A. Kakosche, *Die Personennamen in den zwei germanischen Provinzen : ein Katalog*, Leidorf, vol. I-III, 2006-2008.

Lund 1988 — A. A. Lund (ed.), *P. Cornelius Tacitus, Germania*, Heidelberg, 1988.

Lund 1998 — A. A. Lund, *Die ersten Germanen*. *Ethnizität und Ethnogenese*, Heidelberg, 1998.

Macrea 1948 — M. Macrea, *Cultele germanice în Dacia*, AISC, 5, 1944-1948, 219-263.

Matei-Popescu, Țentea 2006 — F. Matei-Popescu, O. Țentea 2006, *Trupele auxiliare din Germania Inferior si expedițiile dacice ale împăratului Traian*, BHAUT, 7, 2006, 56-65.

Mihăilescu-Bîrliba 2010 — L. Mihăilescu-Bîrliba, *L'inscription de T. Iulius Saturninus à Diernaet l'affermage du publicum portorii Illyrici*, SAA, 16, 2010, 145-152.

Nemeth 1997 — E. Nemeth, *Die Numeri in Römischen Heer Dakiens*, Eph.Nap., 7, 1997, 101-116.

Nemeti 2010 — S. Nemeti, *Society and religion in Ilişua (Dacia)*, Classica et Christiana, 5, 2, 2010, 395-433.

Nemeti 2005 — S. Nemeti, S*incretismul religios în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.

Neumann 1983 — G. Neumann, *Die Sprachverhältnisse in den germanische Provinzen des Römischen Reiches,* ANRW, II 29.2, 1983, 1061-1088.

Nomenclator — A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton, M. Szilágy, *Nomenclator*, Dissertationes Pannonicae, III, 1, Budapest, 1983.

OPEL — B. Lőrincz, F. Redö, *Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum*, vol. I, Budapest, 1994, II-IV, Wien, 1999-2002.

Oswald 1983 — F. Oswald, *Index des estampilles sur sigillée,* Avignon, 1983.

Petolescu 2002 — C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, Bucureşti, 2002.

Phang 2001 — S. E. Phang, *The marriage of Roman soldiers (13 B. C. – A. D. 235). Law and family in the imperial army*, Leiden – Boston - Köln, 2001

Plumier-Torfs *et alii* 1993	S. Plumier-Torfs, J. Plumier, Br. Galsterer, J. Untermann, K. H. Schmidt, P. de Bernardo Stempel, M-Th. Raepsaet-Charlier, *La plaquette en or inscrite de Baudecet (Gembloux, Belgique): découverte, edition, commentaire*, Latomus, 52, 4, 1993, 797-835.
PME	H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*; Leuven I (1976), II (1977), III (1980), IV (= Supplementum I) 1987, V (= Supplementum II) 1993.
Revell 2009	L. Revell, *Roman imperialism and local identities*, Cambridge, 2009.
Rogers 1981	G. B. Rogers, *Marbled samian from Fréjus (Var)*. In: A. C. Anderson and A. S. Anderson*, Roman Pottery research in Britain and North-West Europe. Papers presented to Graham Webster,* BAR. International series, 123, Oxford, 1981, p. 257-64.
Roymans 2004	N. Roymans, *Ethnic Identity and Imperial Power, The Batavians in the Early Roman Empire*, Amsterdam, 2004.
Roymans 2009	N. Roymans, *Hercules and the construction of a Batavian identity in the context of the Roman empire*. In: Derks, Roymans 2009, 219-238.
Roxan 1989	M. M. Roxan, *Women on the frontiers*. In: V. A. Maxfield, M. J. Dobson, *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVth International Congress on Roman Frontier Studies*, Exeter, 1989, 462-467.
Salway 1994	B. Salway, *What's in a name? A survey of Roman onomastic practice from c. 700 BC to AD 700*, JRS, 84, 1994, 124-145.
Sitzmann, Grünzweig 2008	A. Sitzmann, F. E. Grünzweig, *Die altgermanischen Ethnonyme. Ein Handbuch zu ihrer Etymologie*, Wien, 2008.
Walbank 1972	F. W. Walbank, *Nationality as a Factor in Roman History,* Harvard Studies in Classical Philology, 76, 1972, 145-168.
Weisgerber 1945	L. Weisgerber, *Namengut der Germani cisrhenani*, Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein, 155-156, 1945, 35-61.
Woolf 1998	G. Woolf, *Becoming Roman*, Cambridge, 1998.
Wuthnow 1930	H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen auf griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients,* Leipzig, 1930.
Zugravu 2007	N. Zugravu, *Germanicii şi Roma. Noi abordări istoriografice*, în L. Leuştean, P. Zahariuc, D. C. Mâţă (ed.), *In honorem Ioan Ciupercă. Studii de istorie a românilor şi relaţiilor internaţionale*, Iaşi, 2007, 491-503.

LOCUIREA ÎN DEPRESIUNEA SILVANIEI ÎN SECOLELE I – IV P. CHR.

MARIA-IOANA MARCHIŞ*

Rezumat: Obiectivul acestui articol este acela de a prezenta aspecte ale locuirii din Depresiunea Silvaniei, în intervalul cuprins între sec. I–IV p. Chr. Până la războaiele daco-romane, situaţia din teren este similară cu cea din Dacia preromană; după cucerirea romană apar schimbări majore în cultura materială, componenta etnică şi relaţiile de natură politică, economică şi militară. Pornind de la repertorierea descoperirilor arheologice din epoca romană şi de la articole şi studii arheologice de specialitate, am încercat să subliniez aspecte privind distribuţia şi evoluţia locuirii şi să evidenţiez câteva din punctele de interes ale Imperiului Roman pentru această regiune a Tisei Superioare[1].

Cuvinte cheie: Bazinul Tisei Superioare, Przeworsk, Barbaricum, drumul sării, comerţ.

Bazinul Tisei Superioare a cunoscut o multitudine de transformări politice, sociale, economice şi culturale de-a lungul istoriei. Parte integrantă a acestei regiuni, alături de nord-estul Ungariei, estul Slovaciei şi Ucraina Subcarpatică, Depresiunea Silvaniei (care cuprinde o mare parte din actualul judeţ Sălaj) constituie microregiunea de referinţă a articolului de faţă.

Din punct de vedere geografic, se desfăşoară având la vest mediana formată din măguri-horst, care începe din vecinătatea oraşului Şimleu Silvaniei şi se termină aproape de localitatea Poiana Codrului; în est are Munţii Meseş, la sud Munţii Plopiş, iar principalele râuri care străbat zona sunt: Barcău, Crasna, Zalău şi Sălaj[2].

Pe parcursul sec. I–IV p. Chr., această zonă a dezvoltat o serie de particularităţi şi evoluţii, datorate diverselor influenţe cu care a venit în contact. Această perioadă poate fi împărţită în patru segmente cronologice importante pentru evoluţia locuirii din Depresiunea Silvaniei: sec. I–II p. Chr. (situaţia existentă în regiune până la războaiele daco-romane, cu privire la cetăţile şi aşezările dacice); prima jumătate a sec. al II-lea p. Chr. (de la fondarea provinciei romane Dacia până în preajma războaielor Marcomanice); sec. II–III p. Chr. (perioada de după războaiele marcomanice până la retragerea aureliană); sec. III–IV p. Chr. (situaţia generală existentă în zonă, după retragerea aureliană).

* Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca, e-mail: ioana26ro@yahoo.com.

1 Această lucrare a fost posibilă prin sprijinul financiar oferit prin Programul Operaţional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, cofinanţat prin Fondul Social European, în cadrul proiectului POSDRU/88/1.5/60185, cu titlul : „Doctoratul: o carieră atractivă în cercetare”.

2 Abrudan 2004.

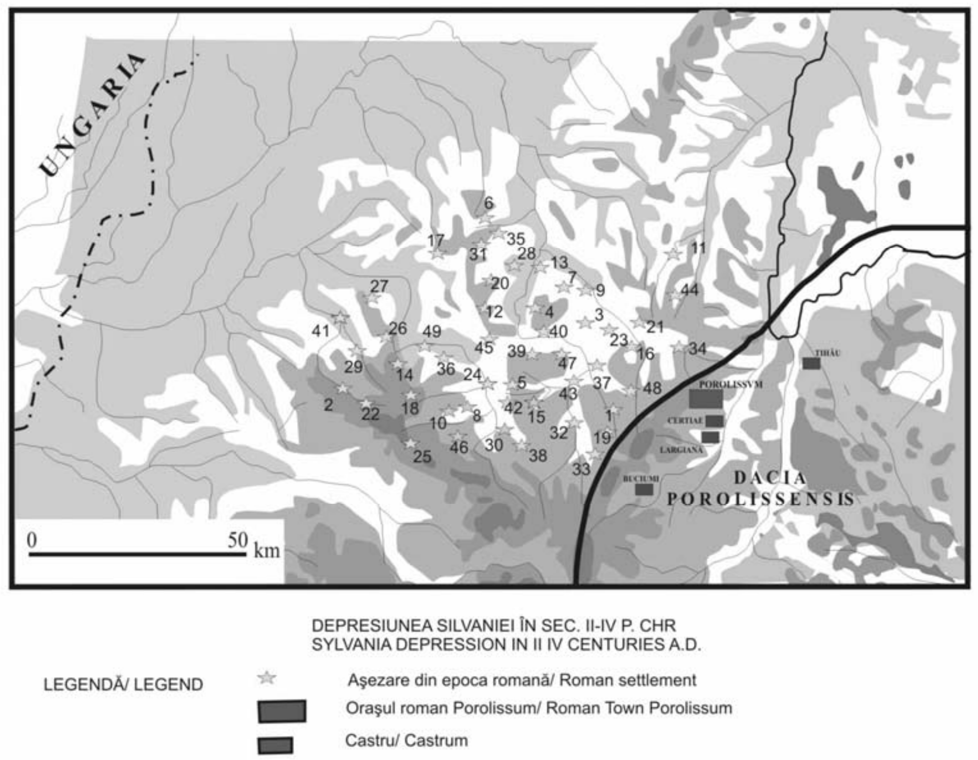
Studierea elementelor de civilizaţie dacică din nord-vestul României (implicit din Depresiunea Silvaniei) constituie un element important în înţelegerea şi cunoaşterea regiunii aflată în proximitatea provinciei Dacia de mai târziu. Astfel, conform cercetărilor arheologice făcute în zonă, sunt atestate un grup de cetăţi şi aşezări dacice databile în sec. I –II p.Chr. Cetăţile[3] demonstrează existenţa unui nucleu de putere dacic, funcţional în această perioadă, în jurul lui dezvoltându-se o serie de aşezări fortificate sau nu[4]. Fortificaţiile dacice încetează odată cu războaiele daco-romane; nu este sigur că aceeaşi soartă o împărtăşesc şi aşezările nefortificate[5]. Centrul de interes al cercetărilor arheologice s-a axat pe analiza fortificaţiilor (în special pe cele din Depresiunea Şimleului), aşezările fiind documentate mai mult prin periegheze, săpături preventive, ocazional sondaje[6]. Cert este că, până la războaiele daco-romane, zona se caracterizează prin prosperitatea şi dezvoltarea specifică întregului teritoriu dacic preroman[7].

Epoca romană este caracterizată prin descoperiri arheologice consistente, care oferă informaţii valoroase privind aspecte de natură economică, socială, culturală şi politică proprii comunităţilor umane stabilite în spaţiul menţionat (caz fericit, în comparaţie cu alte depresiuni din nord-vestul României). Pe parcursul sec. II–IV p. Chr. au loc importante interacţiuni între două entităţi distincte: Imperiul Roman şi locuitorii din afara graniţelor sale; cele două războaie daco-romane au constituit ultima încercare de expansiune a Imperiului roman[8]. A fost publicată o serie de repertorii[9] care fac referire la zona nord-vestică a României, scopul fiind acela de a lămuri termeni ca *Limes, Barbaricum, Daci liberi*[10]. În ceea ce priveşte Depresiunea Silvaniei, pentru epoca romană sunt relevante descoperirile arheologice din 49 localităţi (vezi repertoriul şi Fig. 1).

Instituirea provinciei romane Dacia, rolul ei în strategia şi politica Imperiului, reorganizările provinciei, războaiele marcomanice şi efectele lor asupra Bazinului Tisei Superioare scot în evidenţă aspecte relevante privind evoluţia şi dinamica locuirii „barbare" din Depresiunea Silvaniei. Pentru prima jumătate a sec. al II-lea p. Chr., putem constata că situaţia din microzona limitrofă provinciei Dacia este diferită faţă de alte regiuni ale Tisei Superioare, fapt explicabil prin proximitatea faţă de limesul meseşean (căruia, în timpul lui Hadrian, după evenimentele din 117–118 p. Chr., i se acordă o atenţie deosebită – Poarta Meseşeană reprezentând cea mai importantă cale de acces din zonă spre centrul

[3] Bădăcin, com. Pericei, punct: *Dealul Hempului*; Stârciu, com. Horoatu Crasnei, punct: *Cetate*; Marca, com. Marca, punct: *Cetate*; Mirşid, com. Mirşid, punct: *Poguior*; Moigrad, com. Mirşid, punct: *Măgură*; Şimleu Silvaniei, punct: *Cetate-Varhegy* (Pop 2008).
[4] Bădăcin, com. Pericei, punct: *Cornet*; Pericei, com. Pericei, punct: *Keller Tag*; Hăşmaşd, com. Hălmaşd, punct: *Biserică*; Şimleu Silvaniei, puncte: *Uliu Cel Mic*, *Observator*, *Nagy Pista* (Pop 2006).
[5] Gindele 2009 a, 191.
[6] Pop 2009, 133-137 şi Addendum 1-2.
[7] Pop 2008.
[8] Ellis 1998, 221.
[9] Matei 1980; Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
[10] Matei 1993; Matei 1999, 325-327; Macrea 1968, 171-200.

Transilvaniei)[11]. Se observă influențele provinciale romane (la nivelul materialului ceramic), preluarea unor elemente ce țin de construcția şi tehnologia romană şi lipsa influențelor Przeworsk (existente de pildă în Câmpia Someşului). Dintre punctele cu descoperiri databile în această perioadă, amintim: Pericei-*Gouț*; Şimleu Silvaniei-*La vest de dealurile Szőrmal*; Hereclean-*La Toduț*, Zalău-*Bd. Mihai Viteazul nr. 104-106*, Zalău-*ISCIP*; Zalău-*Farkas Domb*[12]. Existența a două castre de marş (Zalău-*Farkas Domb*) şi a unei fortificații de tip „clausura” (Hereclean-*La Toduț*) indică faptul că zona se afla sub supraveghere romană[13], probabil în legătură cu mişcările populațiilor germanice din restul Tisei Superioare.

După a doua jumătate a sec. al II-lea, în Depresiunea Silvaniei se produc modificări importante. Migrația triburilor germanice[14] dinspre nordul Europei spre

[11] Opreanu 1998.

[12] Pentru elementele de datare: Pop, Pripon, Csok 2004, 689 - Pericei-*Gouț*; Opreanu 2009, 130 şi Pop 1997 - Şimleu Silvaniei; CCA 2003, CCA 2004 - Zalău-*Farkas Domb*; Matei Stanciu 2000 - Zalău-*ISCIP*; Gindele 2010, 162 - Zalău-*Bd. Mihai Viteazul nr. 104-106*; Matei, Stanciu 2000 - Hereclean-*La Toduț*.

[13] Wilkes 1983.

[14] Ardeleanu 2009 b, 147-150.

zonele limitrofe Imperiului Roman provoacă o succesiune de remodelări etnico-culturale şi politico-militare. Primele aşezări barbare apar în fața limes-ului meseşean, după anul 160 p. Chr. (faza B2-C1)[15]; tot în această perioadă apar şi primele artefacte germanice în interiorul castrelor romane de pe limes. După războaiele marcomanice, se produce mixajul daco-german (observabil în cadrul aşezărilor), influențele Przeworsk se intensifică (majoritatea descoperirilor arheologice făcute țin de morminte), în timp ce influența romană se diminuează (cu toate că sunt preluate la nivelul producției ceramice elemente de tehnologie romană). Analizând distribuția punctelor cu descoperiri din epoca romană, se poate constata o intensificare a locuirii şi apariția unor centre de producție ceramică[16]. Au fost încadrate cronologic, pe baza descoperirilor arheologice, în sec. II–III p. Chr., punctele cu descoperiri arheologice de la: Zalău-*Crecuța/Fânațe*, Zalău-*Dealul Lupului*/*Farkas Domb* (unde încetează funcționarea castrelor), Zalău-*Bd. Mihai Viteazul*, Zalău-*Valea Mâții*, Zalău-*ISCIP*, Zalău-*Str. Republicii*, Valcău de Jos, Şimleu Silvaniei-*Str. Tudor Vladimirescu*, Sâncraiu Silvaniei, Pericei-*Gouț*, Pericei-*Darva*s, Panic-*Uroikert*, Mirşid-*Pe Luncă*, Hereclean-*La Toduț*, Crişeni-*Orăşel*, Crasna, Badon-*Doaşte*, Badon-*La Nove*, Aghireş-*La Pod*[17]. O parte din aşezările menționate anterior îşi continuă existența şi la sfârşit de secol III-început de secol IV p. Chr. (exemplul Zalău-Bd. *Mihai Viteazul*), altele se dezvoltă doar în această perioadă. Dintre punctele cu descoperiri arheologice databile[18] în această perioadă, se pot menționa cele de la: Nuşfalău-*Tigoiu lui Benedek/Râtu Mare*, Mirşid-*Pe luncă/Fântâna Albă*, Cosniciu de Jos-*Valea Cerişei* şi *La Canal*, Cehei-*Nove*, *Misig* şi *Omanu Între Urât*, Bulgari-*La Izvoare*, Bocşa-*La Pietriş*, Bobota-*Dâmbu Rotund*.

Dacă pentru prima jumătate a sec. al II-lea în Depresiunea Silvaniei se observă o puternică influență provincială (la nivelul culturii materiale), pentru sec. II–III p. Chr. se poate constata apariția şi intensificarea elementelor Przeworsk în detrimentul celor romane. În schimb, pentru a doua jumătate a sec. III – sec. IV p. Chr., se constată dispariția elementelor germanice, uniformizarea ceramicii (cu puternice influențe romane şi dacice). O posibilă explicație ar putea fi faptul că, după războaiele daco-romane, o parte din aşezările dacice (probabil cele nefortificate) ar fi continuat să funcționeze (bineînțeles la dimensiuni mai restrânse); ulterior, în unele zone, şi-au perpetuat o parte din caracteristicile primare în „ambalajul" sau/şi sub influențe romane; ulterior, sub presiunea noilor veniți, se adoptă aspecte de cultură materială germanică (şi de trai, cu referire la conlocuire şi mixaj), elementul arhaic autohton predominând; orizontul germanic şi daco-germanic se disipează însă în perioada următoare, intensificându-se iar, atât

[15] Opreanu 2009, 130.
[16] Gindele 2009 b.
[17] Discuții privind elementele de datare ale acestor aşezări: Matei, Stanciu 2000; Cociş 2004; Opreanu 2009; Gindele 2009 a; Ardeleanu 2009 a; Gindele 2010.
[18] Stanciu 2008; Opreanu 2009; Gindele 2009 a.

influențele dacice, cât şi cele de factură romană. Se pot face câteva presupuneri fără a exagera: cultura germanică apărută în fața limesului meseşean este bruscă, intensă, uşor de recunoscut; din punct de vedere al artefactelor de metal (indiferent că este vorba de piese de armament sau fibule), impresionează prin eficacitate sau prestigiu, însă la nivel de material ceramic se dovedeşte a fi ineficientă în comparație cu abilitățile şi tehnologiile de fabricare a ceramicii împrumutate de la romani. Într-o zonă în care activitățile economice şi relațiile comerciale primează, este firească perpetuarea amalgamului de tradiție (elementul dacic) şi calitate (elementul roman). Această tendință surprinsă în Depresiunea Silvaniei se încadrează într-un fenomen mai larg, surprins pe întreg cuprinsul Tisei Superioare[19]. Altfel spus, interacțiunile dintre dintre cele două entități distincte, Imperiul Roman şi locuitorii din afara granițelor sale, au modelat şi au transformat constant această regiune.

Crearea Daciei romane a afectat populația de la periferie în acelaşi mod în care Galia Romană a afectat barbarii germanici – constituind un impuls pentru o mai structurată organizare socială în afara granițelor[20]. Relațiile diplomatice ale Imperiului cu alte populații au constituit o parte integrantă a politicilor de frontieră, stabilirea de contacte avantajoase cu vecinii fiind o necesitate, având în vedere controlul roman extins dincolo de limes[21].

În pofida perioadelor de ostilități din sec. II p. Chr. (războaiele marcomanice), relațiile Romei cu triburile germanice (qvazi şi marcomani) erau destul de amiabile – una dintre explicațiile posibile fiind contrabalansarea puterii iazige. Avantajele erau reciproce: pacea la frontiere, relații comerciale intense. Apariția şi dezvoltarea centrelor de producție ceramică[22] (folosind tehnologie romană) la Zalău-*Bd. Mihai Viteazul* şi Zalău-*Valea Mâții*[23] – axată pe producerea de ceramică fină ştampilată, sau la Pericei-*Gouț* – atelierul de prelucrare a cornului[24], confirmă această presupunere şi în cazul Depresiunii Silvaniei, privind politica adoptată față de comunitățile din zonă. Este logică existența unor comunități barbare lângă frontieră, la fel şi de relațiile comerciale reciproce. Comerțul roman aflat sub protecția unora din regii barbari era intens dincolo de limes. În Depresiunea Silvaniei putem observa modul cum locuirea se concentrează pe principalele cursuri de apă (vezi Fig. 1) – acest fapt sugerează existența unei legături evidente cu *drumul sării*[25] (traseul Dej – Jibou – Zalău – Şimleu – Marghita – Oradea – Debrețin trecând prin Poarta Meseşeană), element de maximă importanță având în vedere profitul care putea fi obținut de romani distribuind acest produs în regiunile lipsite de sare (exemplu concret: Panonnia). În

[19] Cu referire la cultura Blazice-Bereg, a se vedea Opreanu 2009.
[20] Kulikowski 2007, 40.
[21] Pitts 1989.
[22] Matei 1997, 377-400; Gindele 2009 a.
[23] Matei 1984; Rațiu 2009.
[24] Pop, Pripon, Csok 2004, 687-700.
[25] Matei 1999, 28-31; Pop 2003, 100.

Barbaricum, foarte aproape de limesul meseşean, este atestată ca funcționând în epocă romană o salină[26] (probabil în legătură cu descoperirile de la Zalău-*Str. Republicii*); având în vedere că exploatarea era de mică amploare, prin brichetare, putem presupune că distribuția şi comercializarea sării provenite din acest loc era destinată unei arii mai restrânse, probabil între comunitățile locale.

Stabilirea limesului roman pe Meseş a lăsat amprenta pe dezvoltarea şi evoluția habitatului din Depresiunea Silvaniei, introducând anumite diferențe (de ordin cultural, structural-organizatoric, economic) față de alte zone ale Tisei Superioare. Pornind de la premisa că în general conflictele pornesc din rațiuni economice, situația politică şi militară (produsă odată cu războaiele daco-romane, crearea provinciei Dacia, reorganizările administrative din timpul lui Hadrian, războaiele marcomanice şi consecințele lor, părăsirea Daciei) a influențat întreg procesul de dezvoltare şi evoluție din această microzonă.

Repertoriul descoperirilor din epoca romană în Depresiunea Silvaniei:

1. Aghireş, com. Meseşenii de Jos; puncte: *La Livezi*, *La pod*. Bibliografie: CCA 2009.
2. Aleuş, com. Hălmaşd; punct: *Valea Călata*. Bibliografie: Matei, Stanciu 2000.
3. Badon, com. Hereclean; puncte: *La Nove/La pietriş, Doaşte*. Bibliografie: Matei 1979; Matei 1980; Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
4. Bădăcin, com. Pericei; puncte: *Vatra Bătrână/Ogrăzi, Viile de jos*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
5. Bic, oraşul Şimleu Silvaniei; punct: *Sub Figurie*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
6. Bobota, com. Bobota; puncte: *Dâmbu Rotund, Grajduri-Elite, Pe Vale*. Bibliografie: informații Horea Pop; Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
7. Bocşa, com. Bocşa; puncte: *La Pietriş, Biserică, La Vest de Biserică*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000; Matei 2003.
8. Boghiş, com. Nuşfalău; puncte: *Nagymeső, La Băi*. Bibliografie: Matei 1980; Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
9. Borla, com. Bocşa; puncte: *Lângă Gară, Babatelke, Kis Ret*. Bibliografie: informații Horea Pop; Matei, Stanciu 2000.
10. Bozieş, com. Nuşfalău; puncte: *Fostele Grajduri CAP, Moară, Valea Mare*. Bibliografie: informații Horea Pop; Matei, Stanciu 2000.
11. Bulgari, com. Sălățig; punct: *La izvoare*. Bibliografie: Matei 1980; Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
12. Cehei, oraşul Şimleu Silvaniei; punct: *Nove, Misig, Omanu Între Urât, Valea Clocoţâilor*. Bibliografie: informații Horea Pop; CCA 1996, CCA 1998; Pop 1997, Matei, Stanciu 2000.
13. Câmpia, com. Bocşa; punct: *Tablă/Valea Cădariu*. Bibliografie: informații Horea Pop.
14. Cosniciu de Jos, com. Ip; puncte: *La Canal, Valea Cerişei*. Bibliografie: Matei 1980; Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
15. Crasna, com. Crasna; puncte: *Valea Ratinului, În hotarul localității, Cseordal, IAS Ferma Gyorffy, Kisstalou, Rât*. Bibliografie: Pop 1997; Matei Stanciu, 2000.
16. Crişeni, oraşul Zalău; puncte*: În Hotarul Localității, Orăşel*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.

[26] Ciobanu 2002, 176.

17. Doh, com. Măerişte; puncte: *La Izvoare, Fundul Dohului*, În Spatele Şcolii. Bibliografie: Matei 1980; Pop 1997; Matei Stanciu 2000; informaţii Horea Pop.
18. Drighiu, com. Hălmaşd; puncte: *Valea Turii, Lipaia*. Bibliografie: Matei, Stanciu 2000
19. Fetindia,com. Meseşenii de Jos; puncte: *În Hotarul Satului, Păşune*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
20. Giurtelecul Şimleului, oraşul Şimleu Silvaniei; punct: *Cârstor*. Bibliografie: informaţii Horea Pop.
21. Gârciu, com. Crişeni; punct: *Halta CFR*. Bibliografie: informaţii Horea Pop.
22. Hălmaşd, com. Hălmaşd; puncte: *Valea Josanilor, Tăul Cucului*. Bibliografie: Matei, Stanciu 2000.
23. Hereclean, com. Hereclean; puncte: *Dâmbu Iazului, Grajdurile CAP, La Toduţ*. Bibliografie: Pop 1997; CCA 1999; CCA 2000; Matei, Stanciu 2000; CCA 2004.
24. Huseni, com. Crasna; puncte: Între *Valea Mortăniţei Şi Valea Crasnei, Dâmbu Bisericii, Spre Nuşfalău*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
25. Iaz, com. Plopiş; punct: *Spre Podul Holtzer*. Bibliografie: informaţie Horea Pop.
26. Ip, com. Ip; puncte: *Csepei, Din Hotarul Localităţii, Hotarul Oldal, Roka Lit*. Bibliografie: informaţii Horea Pop; Matei 1980; Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
27. Leşmir, com. Marca; punct: *Valea Bisericuţă*. Bibliografie: informaţii Horea Pop.
28. Lompirt, com. Sărmăşag; puncte: *Kertalja, Kovicses, nr. 220*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000; CCA 2007.
29. Marca, com. Marca; puncte: *Nord-Vest De „Cetate", Râturi*. Bibliografie: Matei 1980; Matei Stanciu 2000; informaţii Horea Pop.
30. Marin, com. Crasna; punct*: Dâmbu Lăcutului*. Bibliografie: Pop 1997, Matei, Stanciu 2000.
31. Măerişte, com. Măerişte; punct: *Stadion*. Bibliografie: informaţii Horea Pop.
32. Meseşenii de Jos, com. Meseşenii de Jos; punct: *Spre Aghireş*. Bibliografie: informaţii Horea Pop.
33. Meseşenii de Sus, com. Meseşenii de Jos; punct: *Poligon-La Strâmturi*. Bibliografie: informaţii Horea Pop.
34. Mirşid, com. Mirşid; puncte: *Pe Luncă/Fântâna Albă, Intravilan*. Bibliografie: Matei 1980; Pop 1997; Matei, Stanciu 2000; CCA 2000.
35. Moiad, com. Sărmăşag; punct: *Casa Parohială*. Bibliografie: informaţii Horea Pop.
36. Nuşfalău, com. Nuşfalău; puncte: *Staţia de pompare a apei, Zavanzkertalja, Tigoiu Lui Benedek/ Râtu Mare*. Bibliografie: Matei 1980; Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
37. Panic, com. Hereclean; puncte: *Uroikert, Crescătoria de pui, Grădina lui Ioan Cosma*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
38. Peceiu, com. Bănişor; punct: *Dealul Lat*. Bibliografie: informaţii Horea Pop.
39. Pericei, com. Pericei; puncte: *Darvas, Polyas-Debre Tag, Keller tag, Cimitirul Reformat şi Str. Gouţ, Miliceri Tag*. Bibliografie: CCAR 1999; Matei, Stanciu 2000; CCA 2000; CCA 2001; CCA 2004; CCA 2008.
40. Periceiu Mic, com. Pericei; punct: *Dealu Mare*. Bibliografie: informaţii Horea Pop.
41. Porţ, com. Marca; puncte: *Corău, Paliş-Schitul Maicii Domnului.* Bibliografie: Matei, Stanciu 2000; CCA 2002; CCA 2003; CCA 2006.
42. Ratin, com. Crasna; punct: *Valea Mortăniţa*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
43. Recea, com. Vârşolţ; puncte: *Valea Călăbuciului, Pusta Rece*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
44. Sâncraiu Silvaniei, com. Dobrin; punct: *Laz*. Bibliografie: Matei 1980; Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
45. Şimleu Silvaniei; puncte: *Tudor Vladimirescu nr.7, La vest de dealurile „Szőrmal", Măgura Şimleului, Str. Argeşului, Str. Libertăţii, Nagy Pista*. Bibliografie: Matei 1980; Pop 1997; Matei Stanciu 2000; CCA 2009.
46. Valcău de Jos, com. Valcău de Jos; punct: *Pe Şes*. Bibliografie: Matei, Stanciu 2000.

47. Vârşolţ, com. Vârşolţ; puncte: *Valea Calitca, Valea Esok*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.
48. Zalău; puncte*: Farkas-Domb, Crecuţa Fânaţe, ISCIP, Itall Bloc, Bd. Mihai Viteazul nr. 104-106, Str. Republicii 21-23, Baza Dromet, Valea Mâţii- Bazinele PECO, Valea Mâţii- Lamior; Str. Horea bloc T159, Str. Kossut, Str. Copos nr. 12*. Bibliografie: Matei 1980; Pop 1997; Matei Stanciu 2000; CCA 2003; CCA 2004.
49. Zăuan, com. Ip; punct: *Sős*. Bibliografie: Pop 1997; Matei, Stanciu 2000.

Mulţumiri. Aş dori să-i mulţumesc doctorandei Irina Mastan pentru traducerea rezumatului şi pentru sprijinul acordat.

HABITATION IN THE SYLVANIA DEPRESSION IN I-IV CENTURIES A.D.

ABSTRACT

The purpose of this article is to distinguish a series of aspects of habitation in the Sylvania Depression, in I-IV centuries A.D. Until Trajan's Dacian Wars, the situation of the territory is similar to the one in pre-Roman Dacia; after the Roman conquest, major changes occur at the level of material culture, ethnic composition, and political, economical, and military relations. Starting with the repertoires of the archeological finds dating back to Roman times, along with articles and studies in the field, this work underlines elements concerning the distribution and evolution of habitation in this area. Another feature of the study consists in emphasizing some of the Roman points of interest in this part of the Upper Tisa. The interactions between two distinct entities, the Roman Empire, respectively the inhabitants outside its borders, have constantly transformed this region. The emergence of Roman Dacia represented an impulse for a more structured social organization outside the borders. Some of the factors, which, in time, have transformed habitation in this area, are the Dacian Wars, the emergence of Roman Dacia, the administrative restructurings during Hadrian's reign, the Marcomanic Wars and their consequences, and the retreat from Dacia. Starting from the assumption that conflicts in general are determined by economical reasons, we observe that the entire evolution process in this micro-region influenced and received the influence of the political and military situation.

Key words: Upper Tisa Basin, Przeworsk, Barbaricum, salt road, trade.

BIBLIOGRAFIE

Abrudan 2004	Abrudan, I., *Dealurile Sălajului. Studii de geografie integrată*, Zalău.
Ardeleanu 2009 a	Ardeleanu, M., *Pintenii germanici din Barbaricum (sec. II-III p. Chr.). Germanische Sporen ausBarbaricum (II-III. Jahrhundert n. Chr.)*, Crisia, XXXIX**,** 55-73.
Ardeleanu 2009 b	Ardeleanu, M, , *Istoria timpurie a vandalilor. Surse literare antice şi realităţi arheologice- The early history of the Vandals. Ancien sources and archaeological facts*, Marmaţia 9/1, 147-159.
Ciobanu 2002	Ciobanu, D., *Exploatarea sării în perioada marilor migraţii (sec. I-XIII e.n.) în spaţiul carpato-dunărean*, Buzău.

Cociş 2004	Cociş, S., *Fibulele din Dacia romană/The brooches from roman Dacia*, Cluj-Napoca.
Dumitraşcu 1993	Dumitraşcu, S., *Dacia Apuseană (Teritoriul dacilor liberi din vestul şi nord-vestul României în vremea Daciei Romane)*, Oradea.
Ellis 1998	Ellis, L., "*Terra Deserta": population, politics, and the [de]colonization of Dacia*, World Archaeology 30, 2, 220-237.
Gindele 2010	Gindele, R., *Die Entwicklung der kaiserseitlichen Siedlungen im Barbaricum im nordwestlicheb Gebiet Rümaniens*, Satu Mare.
Gindele 2009 a	Gindele, R., *Aşezarea de epocă romană de la Berveni-Holmoş. Influenţe romane în Barbaricumul din nord-vestul provinciei Dacia*, în Near and beyound the Roman Frontier. Proceedings of a colloquim held in Târgovişte, 16-17 oct. 2008, Bucureşti, 187-203.
Gindele 2009 b	Gindele, R., *Probleme legate de transferul tehnologic al producţiei ceramicii ştampilate din Dacia romană în Barbaricum*, în Studii privind istoria economică a Daciei Romane (II), Timisoara.
Kulikowski 2007	Kulikowski, M., *Rome's Gothic Wars. From the third century to Alaric*, Cambridge University Press.
Macrea 1968	Macrea, M., *Dacii Liberi în epoca romană*, Apulum, VII / I, 171-200.
Matei 1999	Matei, Al. V., *Daci şi romani în nord-vestul Daciei, sec. I î. Hr.-III d. Hr.,* Teză de Doctorat, Cluj-Napoca.
Matei 1997	Matei Al. V., *Cuptoarele pentru ars ceramică cenuşie ştampilată descoperite la Zalău,* în Romani şi Barbari la frontierele Daciei Romane/ R□mer und Barbaren an den Grenzen des r□mischen Dakiens, ActaMP 21, 377- 400.
Matei 1993	Matei, Al. V., *Aşezarea dacilor liberi de la Panic, jud. Sălaj*, în Materiale, 17, 2, 325-327.
Matei 1980	Matei, Al. V., *Repertoriul aşezărilor aparţinând dacilor liberi (sec. II – IV e.n.) descoperite pe teritoriul judeţului Sălaj*, în Acta MP IV, p. 229-244.
Matei, Stanciu 2000	Matei, Al. V., Stanciu, I., *Vestigii din epoca romană (sec. II-IV p. Chr.)în teritoriul nord-vestic al României,* Zalău.
Opreanu 2009	Opreanu, C. H., *The chronology and the cultural identity of the interaction zones over the frontiers of the Roman Dacia,* în Near and beyound the Roman Frontier. Proceedings of a colloquim held in Târgovişte, 16-17 oct. 2008, Bucureşti, 129-150.
Opreanu 1998	Opreanu, C.H, *Dacia romană şi Barbaricum,* Timişoara.
Pitts 1989	Pitts, L., *Relation between Rome and German Kings on the Middle Danube in the First to Fourth Centuries A.D.*, The Journal of Roman Studies 79, 45-59.
Pop 2009	Pop, H., *Aşezările dacice din vestul şi nord-vestul României(sec. II î. Hr.- I d. Hr.) cu specială privire la Depresiunea Şimleului*, Cluj-Napoca.
Pop 2008	Pop, H., *Argintul dacic sălăjean*, Cluj Napoca.
Pop 2006	Pop, H., *Fortificaţiile dacice din vestul şi nord-vestul României*, Cluj Napoca.

Pop 2003 — Pop, C. C., *Dimensiunea geografică a axei Jibou-Zalău-Şimleu Silvaniei-Marghita*, Zalău.

Pop 1997 — Pop, H., *Repertoriul descoperirilor de epocă romană din afara limesului pe teritoriul judeţului Sălaj (secolele II-IV p. Chr.),* în Romani şi Barbari la frontierele Daciei Romane/ R□mer und Barbaren an den Grenzen des r□mischen Dakiens, AMP 21, 467-476.

Pop, Pripon, Csok 2004 — Pop, H., Pripon, E., Csok, Z., *Dacians at the north-western frontier of Dacia 2nd century A.D.*, Orbis Antiquus, 687-703.

Raţiu 2009 — Raţiu, Al. M., *Pottery knils from the north-western Transylvania from the 2nd – 4th Centuries AD,* Near and beyound the Roman Frontier. Proceedings of a colloquim held in Târgovişte, 16-17 oct. 2008, Bucureşti, 165-186.

Stanciu 2008 — Stanciu, I., *Etapa finală a epocii romane imperiale şi începutul epocii migraţiilor în Barbaricum-ul din nord-vestul României*, EphNap, XVIII, 147-164.

Wilkes 1983 — Wilkes, J. J., *Romans, Dacians and Sarmatians in the First and Early Second Centuries,* în Rome and her Northern Provinces, Alon Sutton, 255-289.

Whittaker 1994 — Whittaker, C. R., *Frontiers of Roman Empire (A Social and Economic Study)*, Baltimore-London.

DETERMINAREA POROZITĂŢII FRAGMENTELOR DE VASE CERAMICE DIN SITURI ARHEOLOGICE*

GHEORGHE GÂŢĂ, CARMEN COLŢOŞ

Rezumat. În textul de faţă este prezentată o metodă simplă de determinare a porozităţii fragmentelor de vase ceramice provenite din situri arheologice. Rezultatele obţinute prin intermediul acestei metode pot fi utilizate pentru compararea diverselor categorii ceramice dintr-un sit, pentru compararea ansamblurilor ceramice din situri diferite, precum şi pentru selectarea unor cioburi în vederea efectuării unor analize mai laborioase şi mai costisitoare.

Cuvinte cheie: Vădastra, fragmente ceramice, porozitate.

INTRODUCERE

Mai cu seamă în ultimele decenii, analizele fizice şi chimice au însoţit cercetările arheologice din România, confirmând anumite ipoteze. În cazul sitului neolitic de la Vădastra (jud. Olt) de exemplu, analizele arheometrice au confirmat presupunerea cercetătorilor că lutul pentru pasta ceramicii a fost ales din deschiderile aflate în imediata apropiere a aşezării, pigmenţii ceramici au fost aduşi prin schimb de la depărtări apreciabile pentru vremea aceea sau au fost preparaţi la nevoie de olarii neolitici din surse locale[1] etc. Din păcate însă, analizele arheometrice simple nu au fost folosite de multe grupuri de lucru datorită lipsei unor metode de determinare acceptate de toţi. De aceea se propune acum o metodă simplă de determinare a porozităţii fragmentelor de ceramică arheologică.

METODA

Metoda propusă a fost verificată de un grup alcătuit dintr-un arheolog şi un chimist (absolvenţi de facultate), două tehniciene (absolvente de liceu) şi două laborante (absolvente a opt clase). Înainte de efectuarea determinărilor fiecare membru din acest grup a fost instruit asupra metodei. Toţi participanţii au făcut

---

* Text revizuit şi completat în vederea publicării de Alexandru Dragoman, Insitutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; E-mail: al_dragoman@yahoo.com.

[1] Gâţă, Dragoman 2004-2005; Gâţă, Mateescu 1987; 1992 a; 1992 b; 1999-2001.

cântăririle cu o balanță automată monotaler cu sensibilitatea de 0.01g. Astfel, a fost folosită următoarea metodă de determinare a porozității:

(1) Se cântăreşte fragmentul ceramic uscat la temperatura camerei (g_1);

(2) Fragmentul ceramic se cufundă în apă distilată şi se lasă acolo exact 24 de ore;

(3) După acest interval de timp se scoate fragmentul din apă, se tamponează cu o cârpă uscată pentru a îndepărta surplusul de apă, se lasă 15 minute şi se cântăreşte (g_2);

(4) Se calculează porozitatea cu relația: porozitatea % = $100*(g_2-g_1)/g_1$.

Valorile porozitătății obținute cu această metodă sunt reproductibile, dar au valori puțin diferite față de indicele de absorbție a apei propus de Pierre Dupont[2] şi Carmen Colțoş[3] care se referă la greutatea fragmentului uscat în etuvă la 105°C. Nu s-a folosit această uscare deoarece ea poate schimba proprietățile masei ceramice pentru anumite analize chimice şi mineralogice. Valoarea porozității constituie şi un mijloc de a alege probele pentru analizele chimice şi mineralogice mai laborioase şi mai costisitoare.

Fragmentele ceramice folosite pentru verificarea metodei de determinare au fost alese de arheologul Mihai Şimon din colecțiile Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti. Probele au mărimi diferite şi aparțin unor epoci şi tradiții („culturi arheologice") diferite. Fiecare participant a executat analizele în dublu, cu intervale de cel puțin o lună între determinări. Mediile celor douăsprezece rezultate sunt prezentate în tabelul 1.

Tabelul 1

Valori medii ale porozității fragmentelor ceramice din test. În tabel porozitatea a fost notată cu p %, coeficientul de variație cu C.V. şi indicele de porozitate cu I.P.

Nr.	Tradiția	Localizare	Autorul săpăturilor	Fragment	p %	C.V.	I.P.
1	Vinča	Ostrovul Corbului	D. Berciu	Buză şi corp	5.14	4.52	0.96
2	Vădastra	Vădastra	C.N. Mateescu	Corp	9.14	3.67	0.61
3	Vădastra	Hotărani	M. Nica	Corp	10.91	5.15	1.7
4	Sălcuța	Ostrovul Corbului	D. Berciu	Corp	14.88	3.44	1.92
5	Gumelnița	Căscioarele	Gh. Ştefan	Corp	12.75	1.86	4.29
6	Gumelnița	Căscioarele	Gh. Ştefan	Corp	14.54	5.21	1.8
7	Cucuteni A	Costeşti-Iaşi	–	Corp	14.67	2.11	2.34
8	Cucuteni AB	Petricani	–	Buză şi corp	14.94	3.26	1.6
9	Coțofeni	Ostrovul Corbului	D. Berciu	Buză şi corp	12.54	5.58	1.8
10	Glina	Glina	I. Nestor	Buză	7.66	3.67	1.05

[2] Dupont 1976.
[3] Colțoş 1979.

Nr.	Tradiția	Localizare	Autorul săpăturilor	Fragment	p %	C.V.	I.P.
11	Gârla Mare	Ostrovul Corbului	D. Berciu	Buză şi corp	8.36	4.42	1.29
12	Periam	Pecica	D. Popescu	Buză	12.15	6.67	1.09
13	Babadag	Babadag	S. Morintz	Gât şi corp	10.74	2.95	1.75
14	Basarabi	Basarabi	S. Morintz	Corp	10.01	4.88	1.27
15	Geto-dacică	Sarmizegetusa	–	Corp	7.97	3.33	0.8
16	Cerneahov	Valea Nanov	–	Buză	11.09	5.88	1.26
17	Cerneahov	Valea Nanov	–	Buză	9.49	4.63	1.15

Valorile porozității trecute în tabel sunt mediile celor douăsprezece determinări, câte două pentru fiecare participant, iar în coloana C.V. sunt trecuți coeficienții de variație ai porozității. Nu au fost erori sistematice între determinările celor şase participanți, ceea ce arată că această determinare poate fi executată cu succes de către un laborant bine instruit şi controlat. De aceea se recomandă folosirea acestei metode pentru caracterizări tehnologice ale ceramicii străvechi şi pentru alegerea unor fragmente ceramice pentru analize mai complexe şi mai scumpe. De pildă, pentru a cunoaşte dacă în situl neolitic de la Vădastra vasele ceramice aşa-zis comune au fost folosite la prepararea şi păstrarea unor mâncăruri, au fost efectuate analize de microelemente la probe prelevate din peretele interior al unor astfel de fragmente ceramice. Degresarea pastei s-a făcut cu plante mărunțite care au spre exemplu zinc de cinci ori mai mult[4] în cenuşa plantelor decât în lutul pentru pastă. De aceea este necesar să se analizeze fragmente cu adaosuri diferite de degresant vegetal, adică având porozități diferite.

FOLOSIREA POROZITĂȚII PENTRU CERCETAREA CERAMICII ARHEOLOGICE

Valorile porozității sunt de multe ori folosite pentru compararea unor categorii de ceramică arheologică în vederea cercetării unor detalii tehnologice. Astfel, în situl neolitic de la Vădastra[5], ceramica nelustruită, de uz comun, şi ceramica fină, de culoare neagră, lustruită şi decorată cu caneluri au distribuțiile porozității asemănătoare (fig. 1) şi arată că nu au fost diferențe la adăugarea degresantului vegetal pentru cele două categorii ceramice Vădastra. Suprapunerea celor două histograme arată că plantele mărunțite adăugate ca degresant au fost apreciate de olarii din aşezarea de la Vădastra după experiența proprie şi tradiția generațiilor anterioare. Menținerea între anumite limite a proporției degresant–lut era realizată empiric, după ochi, în funcție probabil de mărimea, tipul şi forma vaselor.

[4] Bohn, McNeal, O'Connor 1979, 9.
[5] *E.g.* Mateescu 1961.

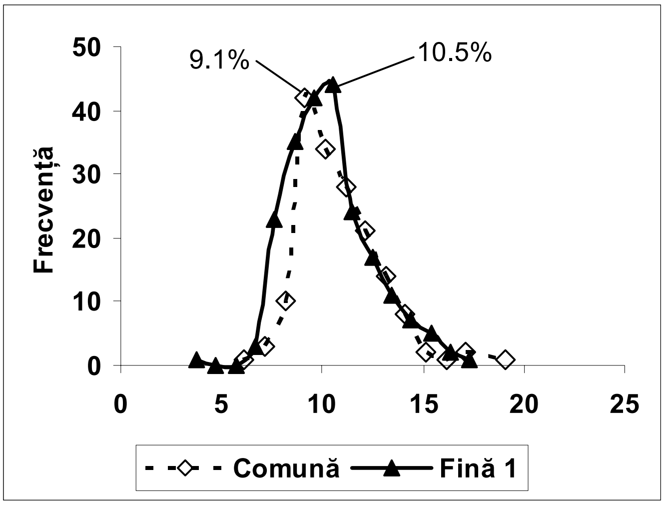

Fig. 1. Comparaţie între valorile porozităţii a două categorii ceramice neolitice de la Vădastra: nelustruită („Comună”) şi, respectiv, lustruită şi decorată cu caneluri („Fină 1”).

Cu toate acestea, porozitatea nu corelează cu diametrul vaselor modelate în neoliticul de la Dunărea de Jos. Spre exemplu, la ceramica Starčevo-Criş de la Schela Cladovei (jud. Mehedinţi)[6] şi ceramica Vinča de la Rast (jud. Olt)[7] (fig. 2) punctele reprezentative sunt răspândite în două areale aproape suprapuse, dar cu porozitate ceva mai mare la cele de la Rast. Atât la ceramica Vinča (n=37, Rexp=0.122, Rlin=0.097, F=0.34), cât şi la ceramica Strarčevo-Criş cu angobă roşie (n=32, Rexp=0.109, Rlin=0.102, F=0.49) porozitatea nu corelează cu diametrul şi arată că olarii neolitici nu adăugau degresantul vegetal proporţional cu mărimea vaselor pe care intenţionau să le modeleze. Arealele ceramicii celor două tradiţii cercetate se intersectează între ele şi arată că cel puţin parţial degresarea era aceeaşi.

Ar fi fost posibil ca olarii neolitici să adauge degresantul vegetal proporţional cu grosimea pereţilor vaselor. În acest caz, relaţiile porozitate–grosimea pereţilor (fig. 3) sunt semnificative şi cele două variabile corelează mai slab la ceramica Vinča de la Rast (n=37, Rexp=0.319*, Rlin=0.310, F=3.71) decât la ceramica Starčevo-Criş cu angobă roşie de la Schela Cladovei (n=32, Rpow=0.524**, Rlin=0.489**, F=4.96). În grafic punctele reprezentative sunt destul de dispersate şi curbele statistice apar liniare pentru ambele tradiţii. În timp ce la ceramica Vinča porozitatea scade când creşte grosimea frgmentelor, la Schela Cladovei porozitatea creşte odată cu creşterea grosimii lor. Aceste comportări diferite şi amestecul punctelor corespunzătoare ceramicii celor două tradiţii sugerează că amestecul pastei lutului cu degresantul vegetal ar fi fost făcută de olarii neolitici intuitiv în volume şi nu proporţional cu grosimea pereţilor vaselor.

[6] Boroneanţ 1968; 1990.
[7] Dumitrescu 1980.

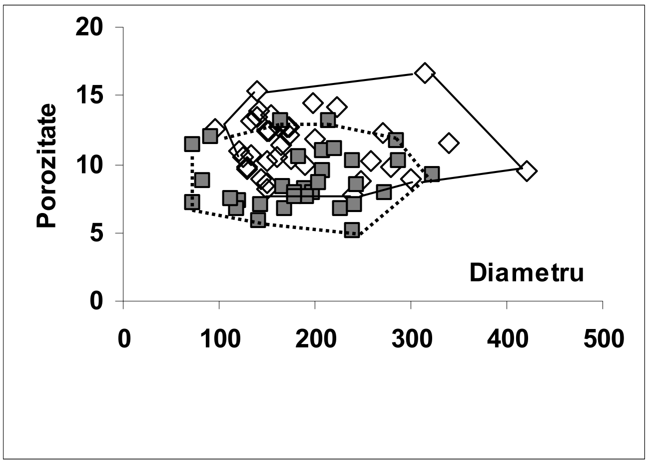

Fig. 2. Relaţia dintre porozitate şi diametrul vasului în cazul ceramicii Vinča de la Rast (romburi) şi ceramicii Starčevo-Criş de la Schela Cladovei (pătrate).

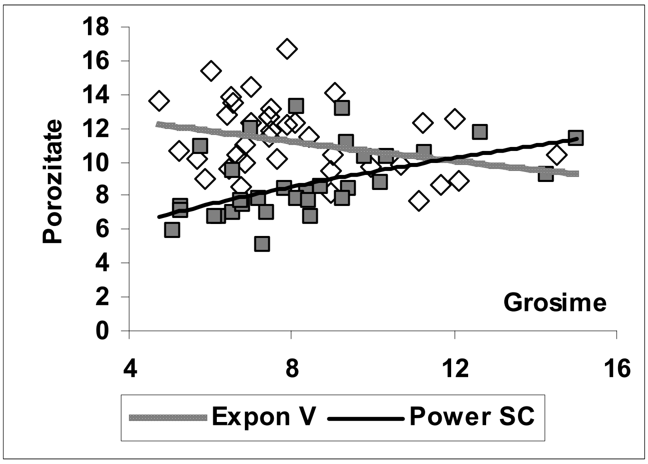

Fig. 3. Relaţia dintre porozitate şi grosimea fragmentelor în cazul ceramicii Vinča de la Rast (romburi) şi ceramicii Starčevo-Criş de la Schela Cladovei (pătrate).

Indicele de porozitate (raportul porozitate–grosimea fragmentelor) corelează strâns cu grosimea fragmentelor ceramice (fig. 4) atât la ceramica Starčevo-Criş de la Schela Cladovei (n=32, Rexp=0.692***, Rlin=0.620***, F=15.7), cât şi la ceramica Vinča de la Rast (n=37, Rpoly=0.857***, Rlin=0.835***, F=80.5). Punctele reprezentative corespunzătoare celor două tradiţii sunt amestecate între ele, arealele lor se suprapun în cea mai mare parte şi sugerează că tehnologia de pastă degresată cu masă vegetală era aceeaşi, dar luturile folosite şi proporţiile lut–degresant erau diferite. La cele două tipuri de ceramică corelaţiile sunt mult mai strânse şi sugerează că tipicul adaosului de degresant era deprins intuitiv prin folosirea unui aumit raport lut–degresant luat din obişnuinţă cu tendinţa de a-l

micşora la vasele mai mari şi cu pereții mai groşi, aşa cum arată curba descendentă a ambelor tipuri de ceramică cercetate.

Compararea porozității şi a indicelui de porozitate a ceramicii arheologice evidențiază asemănările şi deosebirile dintre diferitele tradiții cercetate. Diferențele mari de porozitate la vase de aceeaşi mărime pot arăta nesiguranța celor ce au făcut ceramica, iar asemănările dintre tehnologiile ceramice din diferite aşezări sugerează aducerea tehnologiei în aşezere şi acomodarea ei la luturile din vecinătatea sitului arheologic.

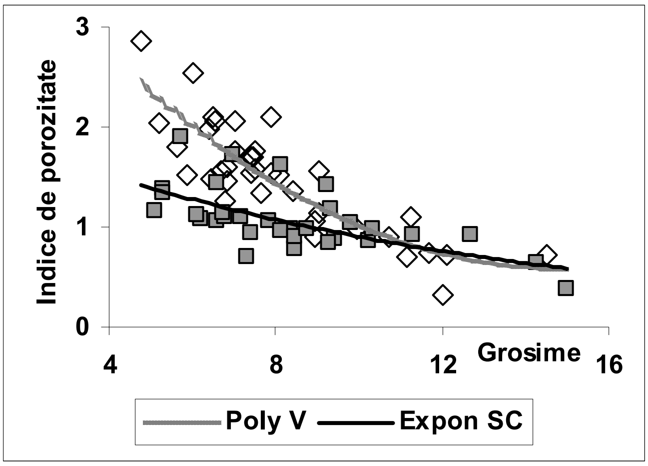

Fig. 4. Relația dintre indicele de porozitate şi grosimea fragmentelor în cazul ceramicii Vinča de la Rast (romburi) şi ceramicii Starčevo-Criş de la Schela Cladovei (pătrate).

Dar cu cât fragmentele ceramice sunt mai mari, ele sunt mai grele şi au o rezistență mecanică mai mare. De aceea, greutatea lor ar putea fi considerată o măsură a rezistenței lor mecanice. În acest caz, relațiile dintre unele proprietăți ale ceramicii cu greutatea fragmentelor ar arăta care sunt factorii care determină rezistența mecanică a ceramicii arheologice. Porozitatea nu corelează cu greutatea fragmentelor nici la ceramica Vinča (n=37, Rpoly=0.170, Rlin=0.150, F=1.02) şi nici la ceramica de uz comun de la Vădastra (n=160, Rpow=0.0.096, Rlin=0.001, F=0.0002), deşi arealele lor se suprapun aproape în întregime unul peste celălalt (fig. 5).

În schimb, indicele de porozitate corelează cu greutatea, destul de strâns la ceramica de uz comun de la Vădastra (n=160, Rpow=0.374***, Rlin=0.346***, F=21.46) şi la cea Vinča de la Rast (n=37, Rpow=0.456**, Rlin=0.292*, F=6.37). Punctele reprezentative ale celor două tipuri de ceramică sunt amestecate între ele în acelaşi areal (fig. 6), dar curbele statistice descendente au pante diferite, ceea ce arată aceeaşi tehnologie de pastă, dar cu cantități de degresant diferite datorită texturilor luturilor pentru pastă. Grosimea pereților vaselor contribuie la mărirea rezistenței mecanice, deoarece grosimea fragmentelor corelează cu greutatea lor (fig. 7) la ceramica de uz comun de la Vădastra (n=160, Rpow=0.494***, Rlin=0.435***, F=36.86) şi la ceramica Vinča de la Rast (n=37, Rpow=0.449**, Rlin=0.380*,

F=5.92). Curbele statistice sunt ascendente pentru ambele aşezări, apar paralele una sub alta şi arată că indicii de porozitate cresc odată cu greutatea. La Vădastra fragmentele apar în medie mai groase decât la Rast şi arată că în fiecare aşezare era o aceeaşi formulă de degresare cu masă vegetală mărunţită, dar cu un raport pastă–degresant determinat de textura surselor de lut, de mărimea vaselor şi de tradiţia moştenită din generaţie în generaţie.

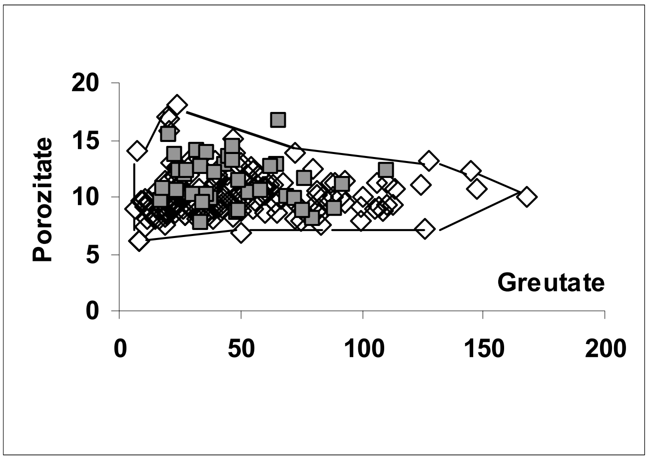

Fig. 5. Relaţia dintre porozitate şi greutatea fragmentelor în cazul ceramicii Vădastra din aşezarea eponimă (romburi) şi ceramicii Vinča de la Rast (pătrate).

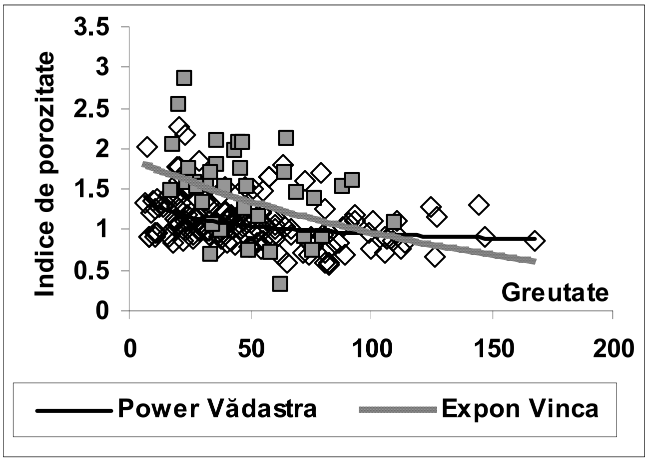

Fig. 6. Relaţia dintre indicele de porozitate şi greutatea fragmentelor în cazul ceramicii Vădastra din aşezarea eponimă (romburi) şi ceramicii Vinča de la Rast (pătrate).

Asemănarea dintre două categorii de ceramică arheologică sugerează că tehnologia de pastă şi modelarea ceramicii străvechi a fost probabil aceeaşi în tot

neoliticul de la Dunărea de Jos. Toate aceste corelaţii evidenţiază ce proprietăţi ale ceramicii arheologice se pot obţine ca determinări în serie cu un personal mediu calificat şi cu o înzestrare minimă: o balanţă tehnică cu sensibilitate 0.01g pentru determinarea greutăţii şi porozităţii şi un şubler pentru determinarea grosimii fragmentelor ceramice.

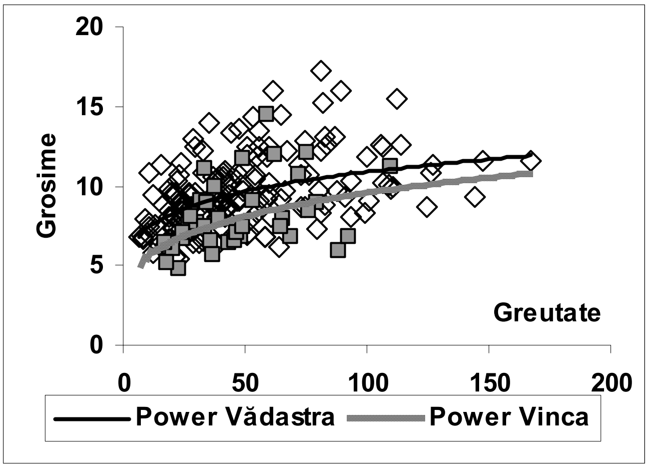

Fig. 7. Relaţia dintre grosimea şi greutatea fragmentelor în cazul ceramicii Vădastra din aşezarea eponimă (romburi) şi ceramicii Vinča de la Rast (pătrate).

CONCLUZII

(1) Determinarea porozităţii fragmentelor ceramice arheologice este o metodă analitică simplă care poate fi aplicată de un laborant cu o instrucţie de numai opt clase şi necesită o balanţă cu sensibilitatea de 0.01g.

(2) Porozitatea fragmentelor ceramice este necesară pentru caracterizarea categoriilor şi tipurilor ceramice dintr-o aşezare, o anumită tradiţie („cultură arheologică") şi o anumită regiune.

(3) Cercetarea statistică a relaţiilor porozitate–diametru, porozitate–grosime şi a indicelui de porozitate–grosime a fragmentelor ceramice arată că succesiunea acestor relaţii este însoţită de creşterea valorii coeficienţilor lor de corelaţie. Aceasta arată că din compararea unor relaţii dintre porozitate şi alte proprietăţi ale ceramicii obţinute prin metode de determinare simple şi ieftine se pot aprecia detalii asupra degresării şi modelării ceramicii arheologice.

(4) Valorile de porozitate pot fi utilizate la alegerea unor probe pentru analize mai laborioase şi mai costisitoare, ale căror rezultate pot confirma diferite ipoteze arheologice.

(5) În plus, greutatea fragmentelor poate fi folosită pentru caracterizarea rezistenţei mecanice a ceramicii arheologice dintr-o aşezare.

THE POROSITY DETERMINATION OF POTTERY FRAGMENTS FROM ARCHAEOLOGICAL SITES

ABSTRACT

This text presents a simple method to determine the porosity of pottery fragments from archaeological sites. The method is as following: (1) the sherd is weightened while being dry at room temperature (g_1); (2) the sherd is immersed in distilled water and let there for exactly 24 hours; (3) after this time the sherd is taken out of the water, tamponed with a dry cloth to remove excess water, and weightened after 15 minutes (g_2); (4) the porosity is calculated using the formula porosity % = $100*(g_2-g_1)/g_1$. The results obtained by this method can be used to compare the various pottery categories from a site, to compare the ceramic assemblages from different sites, as well as to select sherds for more laborious and expensive analyses.

REFERINŢE BIBLIOGRAFICE

Bohn, McNeal, O'Connor 1979	Bohn, H.L., McNeal, B.L., O'Connor, G.A., *Soil chemistry*, New York.
Boroneanţ 1990	Boroneanţ, V., *Le site de Schela Cladovei: problèmes poses par la transtion de la culture Criş Starčevo a la culture Vinča*, în D. Srejović, N. Tasić (ed.), *Vinča and its world*, International symposium – The Danubian region from 6000 to 3000 B.C., Belgrade, Smederevska Palanka, October 1988, Belgrad / *Vinča i njen svet*, Medjunarodni skup – Podunavlje izmedju 6000 i 3000 g. pre nove ere, Beograd, Smederevska Palanka, oktobar 1988, Belgrad, 143-147.
Boroneanţ 1968	Boroneanţ, V., *Neoliticul timpuriu în zona Porţilor de Fier*, în *Comunicări, seria arheologică* VII, Craiova, 542-546.
Colţoş 1979	Colţoş, C., *Contribuţii la metodologia zonării ceramicii arheologice din ţara noastră*, Centrul special de perfecţionare, Bucureşti.
Dumitrescu 1980	Dumitrescu, Vl., *The Neolithic settlement at Rast*, British Archaeological Reports 72, Oxford.
Dupont 1976	Dupont, P., *Recherches de laboratoire sur les céramiques gréco-romaines d'Histria: essai de différenciation des productions locales*, Lyon.
Gâţă, Dragoman 2004-2005	Gâţă, Gh., Dragoman, A., *The Neolithic pottery from Vădastra: a technological study*, AMN 41-42/I, 5-31.
Gâţă, Mateescu 1999-2001	Gâţă, Gh., Mateescu, C.N., *The use of ochre for pottery decoration in the Middle Neolithic at Vădastra*, Dacia N.S. 43-45, 183-195.
Gâţă, Mateescu 1992 a	Gâţă, Gh., Mateescu, C.N., *Étude technologique des vases d'argile d'usage commun du site de Măgura Fetelor et Dealul Cişmelei de Vădastra (Néolithique Moyen)*, Zbornik Narodnog Muzeja 14, 1, 135-142.
Gâţă, Mateescu 1992 b	Gâţă, Gh., Mateescu, C.N., *On the sources of the white colour used in the decoration of the pottery of Vădastra II (Middle Neolithic) at Vădastra and Cruşovu,*

Romania, în P. Bellwood (ed.), *Man and his culture – a resurgence. Papers presented by students, colleagues and associates of Professor Asok K. Ghosh*, New Delhi, 231-243.

Gâță, Mateescu 1987 — Gâță, Gh., Mateescu, C.N., *Concerning the white paint employed for decorating the pottery of Vădastra II phase at Vădastra*, Quartär 37-38, 201-224.

Mateescu 1961 — Mateescu, C.N., *Le plus ancienne phase de la civilisation de Vădastra, Vădastra I, à la lumière des nouvelles fouilles de Vădastra*, în G. Bersu (ed.), *Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte*, Hamburg vom 24. Bis 30. August 1958, Berlin, 529-534.

CAPTIONS TO FIGURES

Fig. 1. Comparison of porosity values of two Neolithic pottery categories from Vădastra: surface-roughened (*„Comună”*) and polished and decorated with channellings, respectively (*„Fină 1”*).

Fig. 2. The relationship between porosity and vessel diameter for Vinča pottery at Rast (diamonds) and Starčevo-Criş pottery at Schela Cladovei (squares).

Fig. 3. The relationship between porosity and thickness of the fragments for Vinča pottery at Rast (diamonds) and Starčevo-Criş pottery at Schela Cladovei (squares).

Fig. 4. The relationship between porosity index and thickness of the fragments for Vinča pottery at Rast (diamonds) and Starčevo-Criş pottery at Schela Cladovei (squares).

Fig. 5. The relationship between porosity and weight fragments for Vădastra pottery from the eponymous settlement (diamonds) and Vinča pottery at Rast (squares).

Fig. 6. The relationship between porosity index and weight fragments for Vădastra pottery from the eponymous settlement (diamonds) and Vinča pottery at Rast (squares).

Fig. 7. The relationship between the thickness and weight of the fragments for Vădastra pottery from the eponymous settlement (diamonds) and Vinča pottery at Rast (squares).

O PIESĂ GUMELNIȚEANĂ DE CUPRU DESCOPERITĂ ÎN SITUL DE LA IEPUREŞTI, JUD. GIURGIU

ALEXANDRU S. MORINTZ*
RALUCA KOGĂLNICEANU**

Rezumat: Lucrarea prezintă o daltă de cupru descoperită în situl de la Iepureşti, punctul „La Izlaz" (com. Iepureşti, jud. Giurgiu) printre dărâmăturile unei locuințe gumelnițene. Descrierea piesei este însoțită de analiza compozițională. De asemenea, a fost efectuată şi o analiză tipologică, piesa fiind comparată cu cele asemănătoare, descoperite în eneolitic pe teritoriul României. Analiza a fost detaliată prin compararea piesei cu altele, similare, descoperite în mediul gumelnițean. Tipologic, dalta de la Iepureşti se încadrează în categoria dălților lungi şi înguste. Nu se poate preciza funcționalitatea piesei: unealtă sau lingou.

Cuvinte-cheie: Eneolitic, Gumelnița, Iepureşti, Neajlov, tell, locuință, cupru, daltă.

1. INTRODUCERE

Cercetările arheologice din situl de la Iepureşti, punctul „La Izlaz" (com. Iepureşti, jud. Giurgiu), care se desfăşoară din anul 2007[1] au ca obiectiv săparea unei mici aşezări de luncă[2], ce prezintă urme de locuire aparținând culturilor Gumelnița şi Glina (fig. 1).

Săpăturile s-au desfăşurat, până în prezent, în limita nordică a sitului, unde au fost identificate două locuințe Gumelnița, precum şi câteva gropi cu materiale Glina.

Materialele arheologice au fost înregistrate în funcție de secțiune şi carou, iar cotele au fost măsurate dintr-un punct unic, reprezentat de nivelul superior al colțului III al secțiunii S3 (fig. 2).

În anul 2009, în nivelul superior Gumelnița a fost descoperită o daltă din cupru, aceasta fiind prima de acest gen până în prezent în cadrul sitului de la Iepureşti.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: alexmorintz@yahoo.com .
** Muzeul Județean Giurgiu; e-mail: raluca.kogalniceanu@gmail.com.
[1] Schuster *et alii* 2009; Schuster *et alii* 2010; Schuster *et alii* 2011.
[2] Morintz 2011; Markussen, Vornicu 2011.

Fig. 1. Situl de la Iepureşti – „La Izlaz”, jud. Giurgiu (foto: A. Morintz).

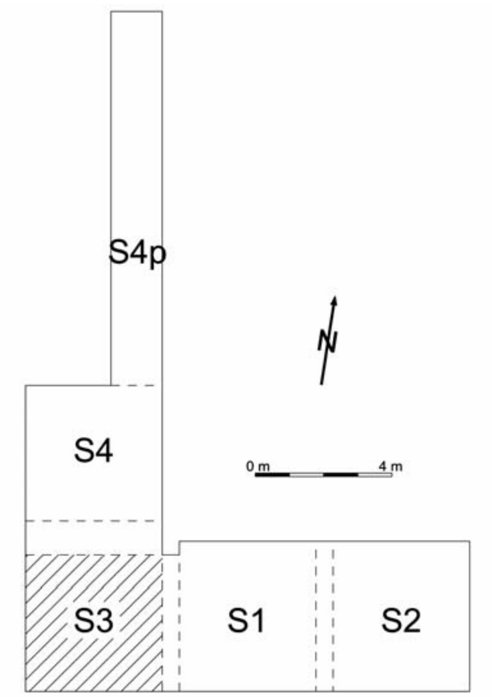

Fig. 2. Iepureşti – „La Izlaz”. Plan al secţiunilor investigate, cu indicarea prin haşurare a secţiunii în care a fost descoperită dălţiţa.

2. CONTEXTUL DESCOPERIRII

S3, carou C1, -0,70m.

Dalta de cupru a fost descoperită în secţiunea S3, printre resturile de chirpici arşi, provenite din dărâmăturile unei locuinţe (L 3) (fig. 3). Acest fapt încadrează piesa, din punct de vedere cultural, în cultura Gumelniţa.

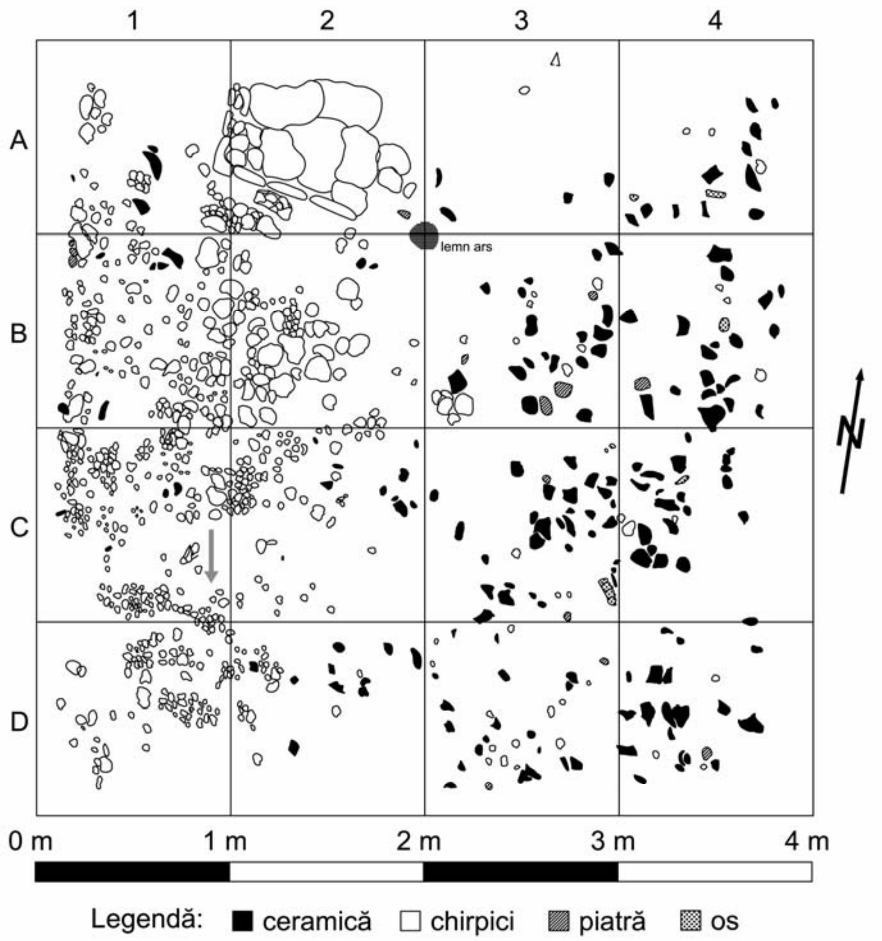

Fig. 3. Iepureşti – „La Izlaz”. Secţiunea S3. Desen al nivelului -0,70 -0,90 m.
Săgeata indică locul de descoperire al dălţiţei.

Din păcate, pentru majoritatea pieselor similare din sudul României nu există informaţii publicate privind contextul descoperii. O excepţie o constituie situl de la Pietrele (com. Băneasa, jud. Giurgiu), pentru care ştim că dalta întreagă a fost descoperită în umplutura şanţului B, iar cele două fragmente care ar putea proveni de la alte dălţi

provin din spațiile dintre două locuințe[3]. Exemplarul descoperit la Vitănești (com. Vitănești, jud. Teleorman) provine din stratul arheologic[4], iar cel de la Lişcoteanca – „Movila Olarului” (com. Bordei Verde, jud. Brăila) de sub masa de chirpic ars a unei locuințe din nivelul I[5]. Într-un alt tip de context, de data aceasta funerar, a fost descoperită dalta de la Curcani (com. Curcani, jud. Călăraşi), într-un mormânt Gumelnița, pe antebrațul individului din mormânt[6].

3. DESCRIEREA PIESEI (fig. 4)

Piesa se află în colecțiile Muzeului Județean „Teohari Antonescu”, Giurgiu, cu numărul de înregistrare ID 165 (serie de numere de identificare proprie şantierului de la Iepureşti). Greutatea acesteia după curățare a fost stabilită la 96,5 gr.

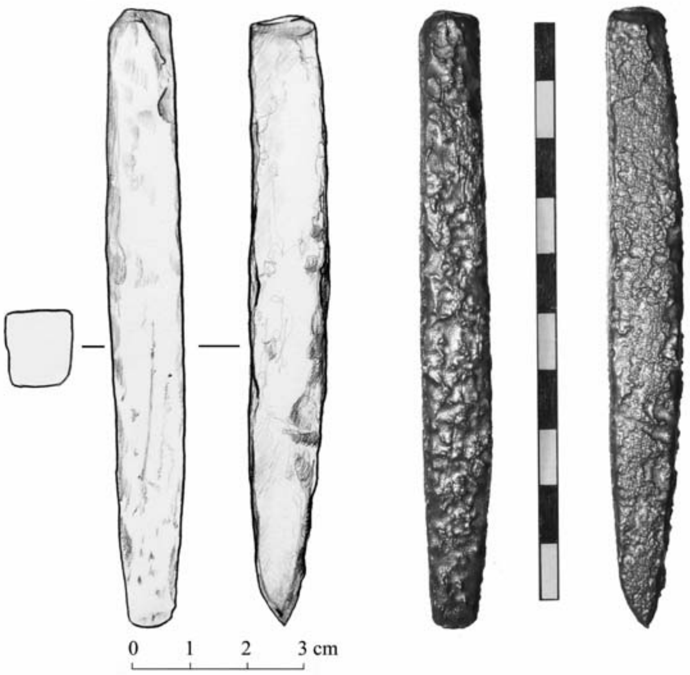

Fig. 4. Dalta din cupru de la Iepureşti – „La Izlaz” (desen: F. Grofu, foto: G. Chelmec).

[3] Hansen *et alii* 2007, 85–96.

[4] Inedită. Sursa informațiilor: Pavel Mirea (Muzeul Județean Teleorman); Mulțumim domnului Radian Andreescu (Muzeul Național de Istorie a României) pentru permisiunea de a publica informațiile.

[5] Harțuche 1987, 19.

[6] Ghianopoulos 1966.

Lungimea piesei este de 105,62 mm, prezentând o uşoară curbare în zona mediană. Secţiunea este de formă rectangulară, lăţimea laturilor secţiunii crescând de la zona proximală (10,27 x 10,38 mm) la zona mediană (12,75 x 12,00 mm). Spre partea activă, două dintre laturile opuse se reduc progresiv, piesa terminându-se sub formă de pentaedru. Latura din vârful pentaedrului, adică partea activă a piesei, este de 7,06 mm. Forma de pentaedru în care se termină piesa este pe una dintre feţele laterale dreaptă, iar pe cealaltă uşor curbată, rotunjită.

Dăltiţa de la Iepureşti a fost examinată din punct de vedere compoziţional prin metoda fluorescenţei de raze X. Aceasta este o metodă nedistructivă, care permite determinarea cu un grad ridicat de acurateţe a elementelor majore şi minore. Pentru determinarea elementelor urmă (cu un conţinut mai mic de 0,1%), spectrometrul XRF are un grad limitat de senzitivitate. Pentru a afla compoziţia elementală a dăltiţei s-a folosit spectrometrul staţionar SPECRO MIDEX aflat în dotarea Institutului de Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", Bucureşti[7]. Deşi piesa a fost făcută din cupru, au fost detectate şi urme de fier. Ştim, însă, că fierul intră în componenţa tuturor impurităţilor posibile pentru un obiect arheologic (praf, urme de sol etc.) şi, ca atare el, nu poate fi atribuit cu siguranţă compoziţiei obiectului analizat. Nu a fost identificată prezenţa altor elemente. Acelaşi tip de compoziţie pare să caracterizeze şi piesa de la Lişcoteanca (100% Cu, cu uşoare urme de argint)[8].

4. ANALOGII

Din punct de vedere tipologic, dalta de la Iepureşti pare a se încadra în categoria dălţilor lungi şi înguste[9]. Astfel de dălţi au fost descoperite, în cea mai mare parte, în sudul ţării, şi au fost atribuite culturilor Gumelniţa şi Sălcuţa[10], dar şi în estul ţării, începând cu faza III a culturii Precucuteni, sau în Transilvania, cea mai timpurie fiind atribuită culturii Tiszapolgár târzie sau Bodrogkeresztúr[11]. Dintre cele atribuite culturii Gumelniţa (fig. 5), menţionăm următoarele piese, descoperite la Lişcoteanca – „Movila Olarului" (Gumelniţa A1)[12], Căscioarele – „Ostrovel" (com. Căscioarele, jud. Călăraşi) (Gumelniţa B1)[13], Geangoeşti (com.

[7] Analiza a fost efectuată de dr. Bogdan Constantinescu şi Mihaela Marica. Îi mulţumim colegei Anca Popescu pentru că ne-a înlesnit această facilitate şi pentru ajutorul acordat la redactarea acestui paragraf.

[8] Informaţie Stănică Pandea şi Mirela Vernescu (Muzeul Brăilei).

[9] Mareş 2002, 93. Din păcate, această clasificare nu include şi parametrii limită ai pieselor care pot fi încadrate în această categorie, ci doar o descriere generală a caracteristicilor.

[10] Galbenu 1983, 150.

[11] Mareş 2002, 93.

[12] Harţuche 1987, 19. Descriere şi datare: Stănică Pandea şi Mirela Vernescu (Muzeul Brăilei) cărora le mulţumim pentru informaţiile suplimentare oferite şi pentru permisiunea de a le folosi în acest articol.

[13] Bem 2003, 150.

Dragomireşti, jud. Dâmboviţa) (Gumelniţa B1)[14], Vităneşti – „Măgurice”, (com. Vităneşti, jud. Teleorman) (Gumelniţa B1)[15], Curcani (com. Curcani, jud. Călăraşi) (Gumelniţa, fază neprecizată)[16], Vânătorii Mici (com. Vânătorii Mici, jud. Giurgiu) (Gumelniţa, fază neprecizată)[17], Pietrele – „Gorgana” (com. Băneasa, jud. Giurgiu) (Gumelniţa, fază neprecizată)[18].

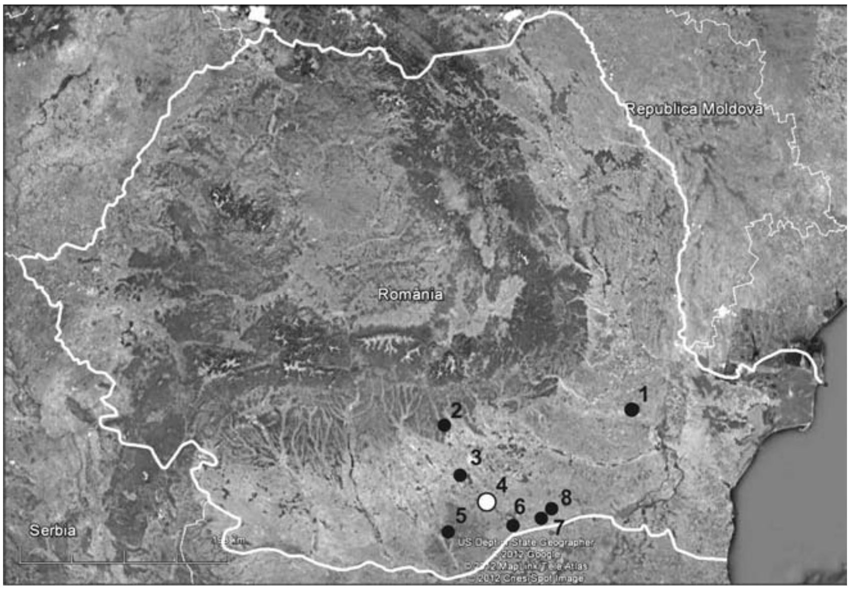

Fig. 5. România. Distribuţia dălţiţelor de cupru aparţinând culturii Gumelniţa: 1 Lişcoteanca; 2 Geangoeşti; 3 Vânătorii Mici; 4 Iepureşti; 5 Vităneşti; 6 Pietrele; 7 Căscioarele; 8 Curcani..

În urma comparării dălţii de la Iepureşti cu celelalte descoperiri din arealul culturii Gumelniţa de pe teritoriul României, am putut observa următoarele.

Din punct de vedere al lungimii, lăţimii în zona mediană şi greutăţii (fig. 6a-c), piesa de la Iepureşti pare să se situeze într-o poziţie de mijloc, sau chiar în jumătatea superioară, în cadrul micii serii alcătuite. Dacă ţinem, totuşi, cont de faptul ca piesele de la Căscioarele par să aparţină unei alte categorii tipologice de artefacte[19], şi anume împungătoare transformate în dălţiţe prin lăţirea vârfului[20], atunci putem observa, pe baza graficelor, că piesa de la Iepureşti, deşi se situează în general la mijlocul seriei, este de dimensiuni mai mici decât majoritatea celorlalte piese (pe baza datelor avute la dispoziţie).

[14] Ilie, Neaga 2010, 79–97.
[15] Inedită. V. supra, nota 4.
[16] Ghianopoulos 1966.
[17] Trohani, Oancea 1976, 19.
[18] Hansen *et alii* 2007, 94.
[19] Deşi au fost descrise ca „dălţiţe” şi una dintre ele este lungă, ambele fiind înguste.
[20] Este opinia autorului publicării lor, C. Bem, care ne-a oferit-o verbal şi căruia îi mulţumim pe această cale pentru discuţia avută.

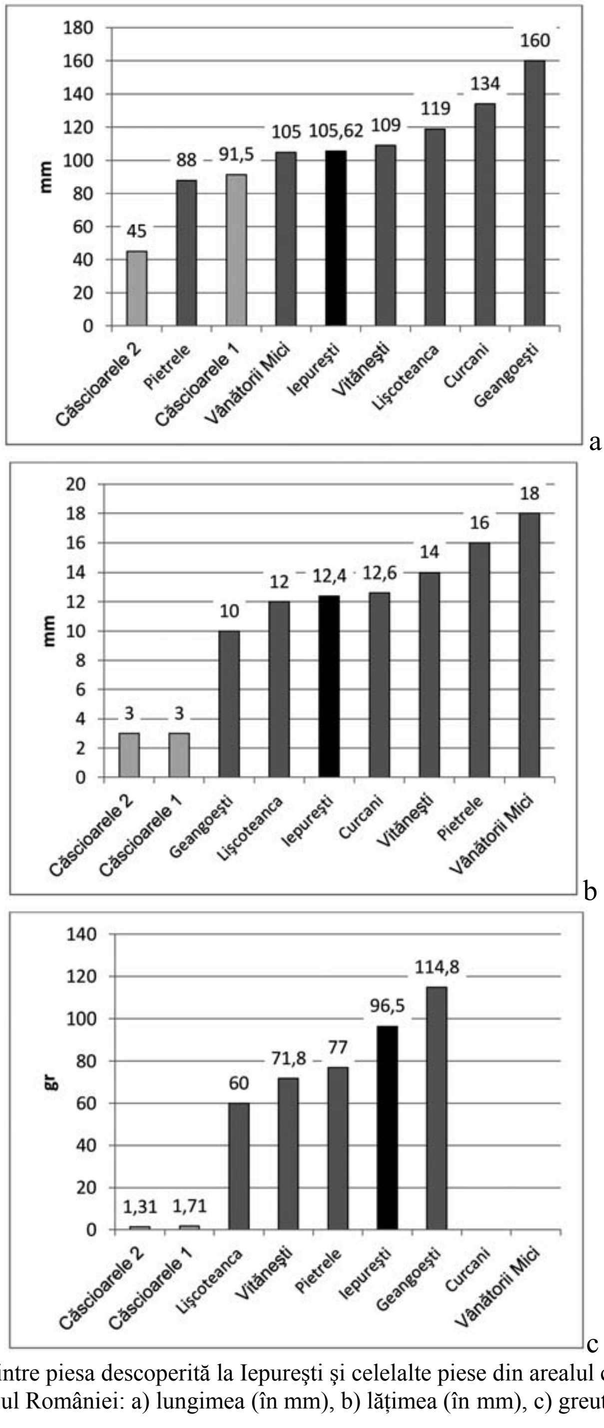

Fig. 6. Raportul dintre piesa descoperită la Iepureşti şi celelalte piese din arealul culturii Gumelniţa de pe teritoriul României: a) lungimea (în mm), b) lăţimea (în mm), c) greutatea (în gr.).

Ar mai trebui atrasă atenția că, din punct de vedere al dimensiunilor individuale, piesa de la Iepurești se apropie cel mai mult de cele descoperite la Vânătorii Mici (lungimea) și la Curcani (lățimea).

Am alcătuit și un grafic al raportului între lungimea și lățimea pieselor (fig. 7). Pe baza acestuia, putem observa că, spre deosebire de parametrii piesei, considerați individual, acest raport o plasează la mijlocul micii serii. Mai mult decât atât, pe acest grafic este vizibil faptul că dalta de la Iepurești este mai suplă decât cea de la Vânătorii Mici, dar mai robustă decât cea de la Curcani, la o distanță aproximativ egală între ele. Din punct de vedere al proporțiilor, piesa de la Iepurești se apropie, în mai mare măsură, de cele descoperite la Vitănești și Lișcoteanca.

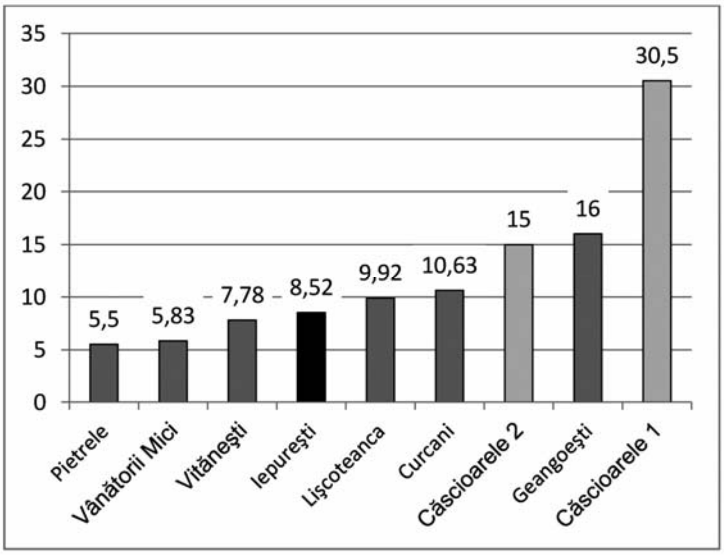

Fig. 7. Raportul dintre lungimea și lățimea pieselor
din arealul Gumelnița de pe teritoriul României.

5. CONCLUZII

Dalta este o unealtă folosită, în general, la prelucrarea unor materiale dure, cum ar fi lemnul, piatra sau metalul. Nu știm cum a fost folosită piesa descoperită la Iepurești (dacă a fost folosită în vreun fel). Datorită unei oarecare standardizări a dimensiunilor pieselor similare, descoperite până în prezent, nu excludem nici posibilitatea ca acest gen de piese să fi fost folosite drept lingouri.

Mai trebuie subliniat faptul că încercarea noastră de a privi dăltițele de cupru, aparținând culturii Gumelnița și descoperite până în prezent pe teritoriul României, ca alcătuind o serie de piese a evidențiat câteva dintre caracteristicile

metrice ale categoriei de dălţiţe lungi şi înguste, şi anume faptul că lungimea pieselor de acest tip poate varia între 88 şi 160 mm, lăţimea între 10 şi 18 mm şi greutatea între 60 şi 114,8 gr. În cadrul acestei scurte serii, se pot distinge unele grupări aparente, de câte două sau trei piese. Considerăm, totuşi, că deocamdată numărul lor este încă prea mic pentru a ne permite formularea unor concluzii în această direcţie.

A GUMELNIŢA COPPER CHISEL DISCOVERED IN IEPUREŞTI SITE, GIURGIU COUNTY

ABSTRACT

The archaeological research at the site of Iepureşti – "La Izlaz" (com. Iepureşti, Giurgiu county) started in 2007 and has as purpose the excavation of a meadow settlement, with habitation traces dating from the Copper Age (Gumelniţa culture) and Bronze Age (Glina Culture). The northern part of the site has been investigated so far, where two Gumelniţa houses and several Glina pits were discovered. A copper chisel discovered in 2009 was the first discovery of a metal object. The artifact was found among the debris of a Gumelniţa house (L3).

The chisel has a length of 105.62 mm and weighted (after conservation procedures) 96.5 g. It presents a slight curvature in the median area. The section has a rectangular shape, with a widths growing from the proximal area (10.27 x 10.38 mm) to the median area (12.75 x 12.00 mm). The active part of the piece measures 7.06 mm. The analysis of the elemental composition of the raw material proved the piece was made of almost pure copper. Traces of iron were also detected, but this element is part of the composition of all possible impurities for an archaeological artifact (dust, soil traces, etc.) and thus cannot be attributed with certainty to our object. Other elements have not been detected.

Concerning other similar discoveries on the territory of Romania, there is very little data published regarding the context of discovery. An exception is the site of Pietrele (com. Băneasa, jud. Giurgiu), where a copper chisel was discovered in the filling of a trench, and that of Curcani, where a copper chisel was discovered as part of a grave inventory.

From a typological point of view, the chisel from Iepureşti can be attributed to the "long and narrow" group. Such pieces were discovered on the territory of Romania in the South (Gumelniţa and Sălcuţa cultures), in the east (Precucuteni culture, phase III), and in the West (Tiszapolgár and Bodrogkeresztúr cultures). Our paper presents a comparative analysis with the similar discoveries attributed to the Gumelniţa culture. From the point of view of the length, maximum width and weight, the chisel from Iepureşti can be situated at the middle of the small series. Some apparent groups of two or three pieces can be distinguished inside this series, but the total number of discoveries is too small to draw any conclusion in this direction.

It cannot be stated how the artifact was used or if it was used at all. Due to a certain standardization of the dimensions of the similar pieces discovered so far we do not exclude the possibility that this type of artifact played the function of ingot.

Key words: chisel, copper, Copper Age, Gumelniţa culture, Iepureşti, Neajlov, tell, house.

BIBLIOGRAFIE

Bem 2003 — Bem, C., *Considérations sur quelques types de pièces gumelnitiennes en cuivre*, Dacia N.S. 46–47 (2002–2003), 147–172.

Galbenu 1983	Galbenu, D., *Aşezarea de tip Sălcuţa de la Almăjel, jud. Mehedinţi*, Cercetări Arheologice 6, 143–158.
Ghianopoulos 1966	Ghianopoulos, E., *Un mormânt neolitic la Curcani*, Revista Muzeelor 5, 446–447.
Hansen *et alii* 2007	Hansen, S., Toderaş, M., Reingruber, A., Gatsov, I., Georgescu, C., Görsdorf, J., Hoppe, T., Nedelcheva, P., Prange, M., Wahl, J., Wunderlich, J., Zidarov, P., *Pietrele, Măgura Gorgana. Ergebnisse der Ausgrabungen im Sommer 2006*, Eurasia Antiqua 13, 43–112.
Harţuche 1987	Harţuche, N., *Cercetările arheologice de la Lişcoteanca*, Istros 5, 7–90.
Ilie, Neaga 2010	Ilie, A., Neaga, I., *Câteva date despre o posibilă producţie metalurgică în tell-ul de la Geagoeşti*, Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman. Seria Arheologie 2, 79–97.
Mareş 2002	Mareş, I. *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava.
Markussen, Vornicu 2011	Markussen, C., Vornicu, D.-M., *Magnetic survey at the archaeological site Iepureşti (Giurgiu County)*, în Kogălniceanu, R., Morintz, A. (eds.), *Tells at the Lower Danube. Proceedings of the I Archaeological Symposium, Giurgiu, November 25th, 2010*, Archaeological Debates 1, Giurgiu, 89–96.
Morintz 2011	Morintz, A.S., *Topographic considerations regarding the archaeological site from Iepureşti, location La Izlaz (Giurgiu county)*, in Mills, S., Mirea, P. (eds.), *The Lower Danube in Prehistory: Landscape Changes and Human Environment Interactions. Proceedings of the International Conference, Alexandria, 3–5 november 2010*, Publicaţiile Muzeului Judeţean Teleorman III, Bucureşti, 233–240.
Schuster *et alii* 2009	Schuster, C., Morintz, A., Popa, T., Gheorghe, I.C., *Iepureşti, Com. Iepureşti, jud. Giurgiu, Punct: La Izlaz*, Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2008. A XLIII-a Sesiune Naţională de Rapoarte Arheologice, Târgovişte, 27–30 mai 2009, Târgovişte, 311.
Schuster *et alii* 2010	Schuster, C., Morintz, A., Dumitraşcu, V., Popa, T., Kogălniceanu, R., Grofu, F., Niţă, L., Măgărit, M., Markussen, C., Crary, J., Coca, O., *Iepureşti, Com. Iepureşti, jud. Giurgiu, Punct: La Izlaz*, Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2009. A XLIV-a Sesiune Naţională de Rapoarte Arheologice, Suceava, 27–30 mai 2010, Bucureşti, 271–272.
Schuster *et alii* 2011	Schuster, C., Morintz, A., Dumitraşcu, V., Kogălniceanu, R., Niţă, L., Măgărit, M., Markussen, C., Vornicu, M., Gangemi, R., Coca, O., *Iepureşti, Com. Iepureşti, jud. Giurgiu, Punct: La Izlaz*, Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2009. A XLV-a Sesiune Naţională de Rapoarte Arheologice, Sibiu, 26–29 mai 2011, Sibiu, 192–193.
Trohani, Oancea 1976	Trohani, G., Oancea, A., *Descoperiri arheologice pe teritoriul comunei Vânătorii Mici, judeţul Ilfov*, Cercetări Arheologice 2, 19–32.

TOPOARE CU GAURĂ DE ÎNMĂNUŞARE TRANSVERSALĂ DIN EPOCA TIMPURIE A BRONZULUI DIN COLECŢIA MUZEULUI DIN DĂLGOPOL

TANYA HRISTOVA*

Rezumat: Sunt prezentate două topoare de metal cu gaură de înmănuşare transversală din colecţia muzeului din Dălgopol, regiunea Varna, Bulgaria de Nord-Est, descoperite întâmplător în zona localităţilor Sava şi Provadia. Sunt discutate caracteristicile tipologice ale celor două piese, analogiile găsite la nord şi sud de Dunăre, dar şi în Grecia, posibila lor încadrare cronologică. Conform autoarei, topoarele se datează în Bronz timpuriu III bulgăresc (a doua jumătate a mileniului al III-lea a.Chr.).

Cuvinte cheie: topoare cu gaură de înmănuşare transversală, epoca timpurie a bronzului, epoca mijlocie a bronzului, Bulgaria de Nord-Est, cupru/bronz, tipologie.

Subiectul prezentului articol îl constituie două topoare cu gaură de înmănuşare transversală, care fac parte din colecţia Muzeului din Dălgopol. Ambele topoare sunt descoperiri întâmplătoare.

Primul topor (inv. AP 0393) provine din zona satului Sava, comuna Dălgopol, regiunea Varna (fig. 1/1). Toporul a fost deja menţionat în monografia lui E.N. Chernyh[1], dar şi în catalogul „Dreven bronz” al muzeului din Dălgopol[2]. Lama, cu muchii paralele, se lăţeşte uşor spre tăiş şi se arcuieşte la îmbinarea cu manşonul, cu care formează un unghi de 70-75°. Manşonul este prelungit în partea de jos, iar partea de sus este poziţionată mai jos faţă de muchia superioară a lamei. Secţiunea orizontală a tubului de înmănuşare este rotundă. Secţiunea lamei este elipsoidală şi puţin îngroşată în partea de jos. Lungimea maximă a toporului este de 14 cm; lungimea maximă a tubului este de 5,9 cm; grosimea maximă în centrul lamei este de 1,9 cm, iar diametrul găurii de înmănuşare este de 2,6 cm.

Din punct de vedere tipologic, toporul a fost atribuit de E.N. Chernyh tipului T-16, grupa a patra cu manşon prelungit[3]. Paralelele cele mai apropriate în Bulgaria le găsim la toporul de la Kazanlâk[4]. Topoare asemănătoare sunt larg răspândite la

---

* Institutul Naţional de Arheologie şi Muzeu al Academiei Bulgare de Ştiinţe, Sofia; e-mail: tnaidenova@abv.bg. Traducerea textului: Stefan Alexandrov.

1 Chernyh1978, 150, 142, fig. 24/8.

2 Lazarov 2001, 24, 126, fig. 8.

3 Chernyh 1978, 150.

4 Chernyh 1978, 141, fig. 23/9.

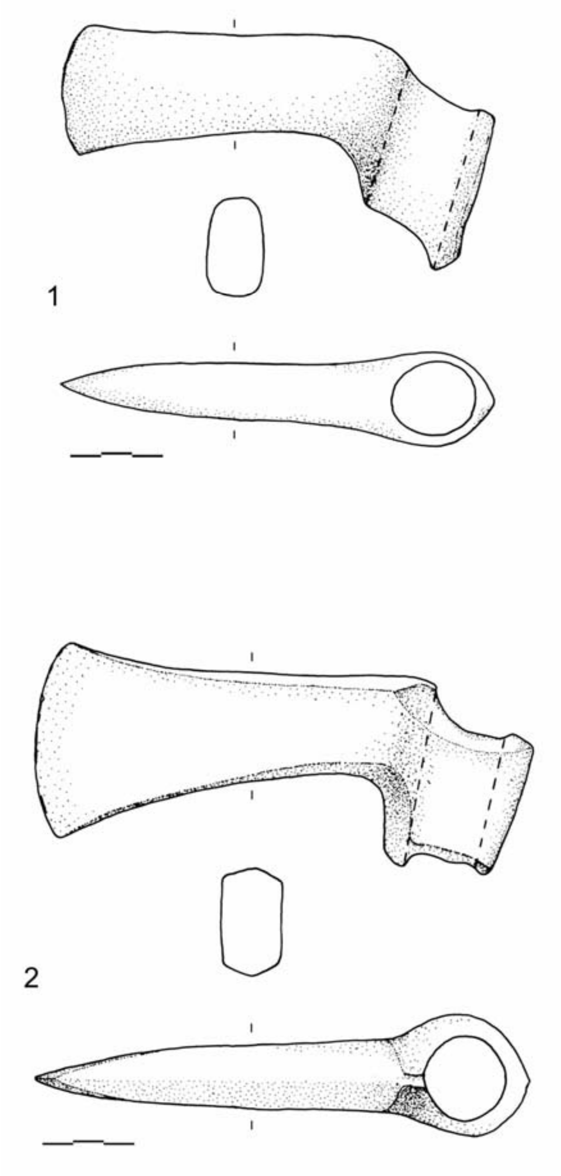

Fig. 1. 1 – Toporul descoperit în satul Sava; 2 – toporul de la Provadia.

nord de Dunăre, fiind atribuite tipului Pătulele. Şi la topoarele acestui tip se poate observa atât unghiul ascuțit format de îmbinarea lamei cu manşonul, cât şi prelungirea părții de jos a manşonului. Partea de sus a tubului de înmănuşare este poziționată mai jos față de muchia superioară a lamei. Majoritatea topoarelor de

acest tip au secțiunea lamei hexagonală, dar sunt şi exemplare cu secțiune ovală[5]. Ținând cont de formă, cele mai bune analogii sunt exemplarele descoperite în „zona Sibiului”[6], Mircea Vodă[7] şi Niculițel[8], care au însă secțiunea lamei diferită față de exemplarul nostru. Piese asemănătoare se găsesc şi printre topoarele atribuite tipului Pădureni, şi am în vedere mai ales topoarele din depozitul de la Sinaia[9], între care se află unele exemplare a căror lamă este ovală în secțiune. Trebuie menționat că la topoarele de acest tip nu se observă arcuirea lamei la îmbinarea cu manşonul şi nici poziționarea mai joasă a tubului față de muchia superioară a lamei. La aceste topoare se observă însă o lățire mai accentuată a lamei spre tăiş.

Toporul descoperit în zona satului Sava a fost datat de Chernyh în epoca mijlocie a bronzului[10]. În această perioadă sunt datate toate topoarele grupei 4, turnate în tipare bivalve, turnarea metalului făcându-se prin partea de jos a tubului. Pe baza tipologiei topoarelor din grupa 4 s-a avansat ipoteza existenței a două faze în cadrul metalurgiei epocii mijlocii a bronzului, sugerându-se că topoarele cu manşon prelungit ar fi mai târzii față de cele fără prelungire. Firesc, topoarele tipului T-16, inclusiv cel de la Sava, sunt datate de Chernyh în faza a doua a epocii mijlocii a bronzului. Trebuie menționat, însă, că topoare de acest tip se întâlnesc şi în epoca târzie a bronzului, şi mă refer aici la depozitul Vârbița II şi la tiparele de turnat topoare cu gaură de înmănuşare transversală de la Pobit Kamak[11].

În monografia sa dedicată topoarelor epocii bronzului de la nord de Dunăre, Alexandru Vulpe a remarcat că topoarele de tip Pătulele, împreună ce cele de tip Izvoarele, aparțin aceluiaşi orizont cronologic. Tipul Pătulele este privit ca o dezvoltare a tipului Veselinovo şi este datat în prima jumătate a epocii bronzului clasic românesc (perioada dezvoltării culturilor Wietenberg, Verbicioara şi Tei)[12]. Câțiva ani mai târziu, acelaşi autor arată că este posibilă o datare mai timpurie a tipului Pătulele, în a doua jumătate a mileniului al III-lea a. Chr., mai precis la nivelul etapei Monteoru Ic4[13]. Ca o dovadă pentru o datare mai timpurie este privit toporul de la Theba, ale cărui asemănări cu tipul Pătulele sunt cunoscute. Toporul de la Theba este unul din puținele exemplare pentru care deținem informații privind contextul descoperirii, pe baza căruia a şi fost datat la sfârşitul Helladicului timpuriu II şi începutul Helladicului timpuriu III[14]. Topoarele de la Archontiko, Mandalo, Toumba Plajiariou şi Toumba Mesimeriou (foarte apropiate ca formă de

[5] Vulpe 1970, 37-39, pl. 7.
[6] Vulpe 1970, pl. 7/100.
[7] Vulpe 1970, pl. 7/106.
[8] Ailincăi 2003-2005, 273, fig. 1.
[9] Vulpe 1970, pl. 11/160, 163, 175.
[10] Chernyh 1978, 163, 169.
[11] Chernyh 1978, 166 urm.
[12] Vulpe 1970, 39.
[13] Vulpe 1989-1990, 111; Vulpe 2001, 422.
[14] Maran 1989, 129-132.

toporul de la Theba) sunt analizate în contextul prezentării depozitului de la Petralona. Despre toporul de la Mandalo s-a menționat că provine dintr-o „fază evoluată” a Bronzului timpuriu grecesc[15]. Au mai fost discutate asemănările dintre toporul de la Archontiko şi cel de la Tell Junacite. Acesta din urmă este descoperit în orizontul VI de acolo[16], care se datează în a doua jumătate a mileniului al III-lea a. Chr. Toate topoarele din Grecia, precum şi cel de la Junacite, sunt atribuite de Vulpe tipului Pătulele, în mod general, iar cronologic, pe baza descoperirii de la Theba[17], perioadei de final a Helladicului timpuriu II sau Helladicului timpuriu III.

Având în vedere paralelele amintite mai sus, consider ca probabilă datarea toporului de la Sava în a doua jumătate a mileniului al III-lea a. Chr. sau în Bronz timpuriu III, conform periodizării epocii bronzului acceptată la sud de Dunăre. Spre o datare similară ne conduc şi câteva caracteristici arhaice ale toporului, precum secțiunea elipsoidală a lamei şi uşoara prelungire a manşonului. Având în vedere faptul că majoritatea topoarelor nu au un context clar de descoperire, consider că pentru datarea lor ne putem raporta la exemplarele de la Theba şi Junacite, găsite în contexte mult mai bune. Toporul de la Theba, chiar dacă este îndepărtat geografic față de arealul răspândirii tipului în discuție, provine dintr-un depozit cu o poziție stratigrafică foarte clară. Despre toporul de la Junacite s-a menționat că a fost găsit în orizontul VI, carou H/9[18]. Stratul orizontului VI de acolo este deranjat de o groapă din orizontul V[19], dar este evident că toporul nu a fost descoperit în groapă. Analizând ideea prelungirii vieții acestui tip şi în epoca târzie a bronzului, putem remarca faptul că forma topoarelor de pe tiparele de la Pobit Kamak este asemănătoare cu cea a topoarelor tipului Balşa, aşa cum se poate observa la tiparele deja publicate[20].

Al doilea topor (fig. 1/2) este menționat în catalogul „Dreven bronz” al muzeului din Dălgopol[21]. Despre topor s-a afirmat că este o descoperire întâmplătoare, fiind găsit în zona aşezării preistorice situată în punctul „deasupra stației de benzină”, lângă Provadia. Lama acestei piese se lățeşte mult spre tăiş. Manşonul este bine articulat, prelungit în partea de jos, unde se observă şi o mai mare prelungire a părții frontale a manşonului. Partea de sus a manşonului este poziționată mai jos față de muchia superioară a lamei şi este arcuită în zona găurii de înmănuşare. Secțiunea lamei este hexagonală. Lungimea maximă a toporului este de 16,1 cm; lungimea maximă a tubului este de 6,0 cm; grosimea maximă în centrul lamei este de 2,0 cm; diametrul găurii de înmănuşare este 2,2 cm.

În Bulgaria, toporul de la Provadia îşi găseşte cele mai bune paralele în topoarele de la Vetren, regiunea Kyustendil şi Lozen, regiunea Haskovo. Primul

[15] Maran 2001, 279.
[16] Katincharov, Matsanova 1993, 159, fig. 18/7.
[17] Maran 2001, 279.
[18] Katincharov, Matsanova 1993, 159.
[19] Katincharov et al. 1995, 28.
[20] Vulpe 1970, pl. 14, 15/232-233.
[21] Lazarov 2001, 24, 126, fig. 7.

topor este atribuit de E.N. Chernyh tipului T-14, iar cel al doilea – tipului T-16[22]. Exemplarul găsit la Vetren este mai apropiat de toporul de la Provadia în ceea ce priveşte forma, dar şi secţiunea lamei, aceasta din urmă fiind hexagonală. Diferenţe se observă la tub, la cele două topoare amintite lipsind prelungirea manşonului în partea de jos frontală, manşonul fiind prelungit numai pe partea de jos, în spate.

La nord de Dunăre, forme asemănătoare găsim printre exemplarele reunite în tipul Izvoarele. Cel mai apropiat de toporul discutat este toporul de la Vădastra – cu aceeaşi secţiune hexagonală a lamei şi o lăţire accentuată spre tăiş. La toporul de la Vădastra, manşonul este mai prelung şi partea lui de sus este poziţionată la acelaşi nivel cu muchia superioară a lamei[23]. Formă similară are şi un topor găsit la Pianu de Jos – „Liska"[24], dar în cazul acestuia din urmă partea de jos a tubului este arcuită, iar partea de sus a manşonului este poziţionată la acelaşi nivel cu muchia superioară a lamei. Foarte asemănător cu toporul de la Provadia este şi cel descoperit la Poliochni (în faza „rosso"), cele două având manşoanele aproape identice. Diferenţe mici se observă la lamă, cel de la Poliochni având tăişul mult mai accentuat[25]. Asemănări găsim şi cu topoarele din depozitul de la Petralona, putându-se, totuşi, observa diferenţe în aspectul părţii de sus a lamei sau în aspectul manşonului, care este mai expresiv la topoarele din urmă[26].

Poziţia cronologică a toporului găsit la Provadia este determinată de paralelele mai sus amintite. Datarea tipului T-16 (Chernyh) a fost deja discutată. Pentru definirea tipului T-14, Chernyh a accentuat importanţa toporului de la Poliochni[27]. Despre piesele tipului în discuţie, dar şi despre cele grupate în tipurile T-10 şi T-12, s-a menţionat că sunt realizate în tipare bivalve, turnarea metalului făcându-se prin partea de jos a lamei. Pe baza acestor observaţii, tipul este datat în prima fază a epocii mijlocii a bronzului[28]. La nord de Dunăre tipul Izvoarele a fost datat la sfârşitul Bronzului timpuriu şi în prima fază a Bronzului mijlociu[29]. Mai târziu, pentru topoarele tipurilor Pătulele şi Izvoarele s-a propus o datare în a doua jumătate a mileniului al III-lea a. Chr. sau Monteoru Ic4[30]. Pentru datarea tipului, foarte importante sunt toporul de la Poliochni şi depozitul de la Petralona. Perioada „rosso" la Poliochni, căreia îi aparţine toporul, este datată în Helladicul timpuriu IIb, fiind sincronizată cu Troia II, Beycesultan XIII şi Lerna IIIC[31]. Analiza depozitului de la Petralona a condus către o datare în prima jumătate a mileniului al III-lea a.Chr. sau în perioada de dezvoltare a culturii Vučedol[32]. Având în vedere

[22] Chernyh 1978, 141, fig. 23/8, 10.
[23] Vulpe 1970, 32-34, pl. 5/69.
[24] Ciugudean, Luca 1997, 50, fig. 1/3.
[25] Bernabò-Brea 1964, pl. CLXXIII.
[26] Maran 2001, 276, fig. 1/1-2.
[27] Chernyh 1978, 150.
[28] Chernyh 1978, 166-167.
[29] Vulpe 1970, 12, 34.
[30] Vulpe 1989-1990, 111.
[31] Maran 1998, 417-421.
[32] Maran 2001, 278, 283.

atât paralelele amintite şi poziţia lor cronologică, cât şi forma toporului de la Provadia, care arată o dezvoltare a producţiei topoarelor de acest tip, consider posibilă o datare în Bronz timpuriu III bulgăresc. Această etapă corespunde cu faza Sveti Kirilovo în Tracia, orizonturile VIII-I la Junacite sau cu perioada de după sfârşitul culturii Coţofeni în Bulgaria de Nord-Vest. În cadrul cronologic amintit se înscrie şi toporul găsit la Sava.

EARLY BRONZE AGE SHAFT-HOLE AXES FROM THE FUND OF THE DĂLGOPOL MUSEUM OF HISTORY

ABSTRACT

The first axe (fig. 1/1) is an accidental find from the area of Sava village, municipality Dălgopol, Varna District. On the base of the adduced parallels and their chronological analysis the axe near the village of Sava can be dated to the second half of the third millennium BC or Early Bronze Age III. Some archaic features in its shape, as the oval cross-section of the blade and not so expressed prolongation in the bottom back side of the shaft-hole, suggest to this date.

The second axe (fig. 1/2) is also an accidental find. It has been found in the area of the prehistoric settlement above the petrol station in Provadiya, Varna District. No other information about the circumstances of its discovery is available. The shape of the axe, with its well-expressed hexagonal cross-section of the blade and the shaping of the shaft-hole, shows a development and improvement in the production of such specimens. Having in mind the adduced parallels and their chronological position the axe from Provadia can be date in Early Bronze Age III.

That chronological position of the two axes corresponds to the well studied stage St. Kirilovo in Thrace, VIII-I building levels of a tell Yunatsite as well as to the time after the spread of the Coţofeni Culture in Northwest Bulgaria.

Key words: shaft-hole axes, Early and Middle Bronze Age, Northeastern Bulgaria, copper/ bronze, typology.

BIBLIOGRAFIE

Ailincăi 2003-2005 — Ailincăi, S.C., *Un topor din bronz descoperit la Niculiţel (jud. Tulcea)*, SCIVA 54-56, 271-277.

Bernabò-Brea 1964 — Bernabò-Brea, L., *Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos*, Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente, I, 2, Roma.

Chernyh 1978 — Chernyh, E.N., *Gornoe delo i metallurgija v drevnejsej Bolgarii*, Sofia.

Ciugudean, Luca 1997 — Ciugudean, H., Luca, S.A., *Noi descoperiri de obiecte din cupru şi bronz în judeţele Alba şi Sibiu*, Apulum 34, 49-54.

Katincharov, Matsanova 1993 — Katincharov, R., Matsanova, V., *Razkopki na selishnata mogila pri s. Yunatsite, Pazardzhisko*, în Praistoričeski nahodki i izledvaniya: sbornik v pamet na Prof. Georgi I. Georgiev, Sofia, 155-173.

Katincharov et al. 1995 — Katincharov, R., Merpert, N., Titov, V., Matsanova, V., Avilova, L., *Selichna mogila pri s. Yunatsite (Pazardzhisko)*, I, Sofia.

Lazarov 2001	Lazarov, L., Istoriceski musej – Dălgopol. Dreven bronz (katalog), Varna.
Maran 1989	Maran, J., *Die Schaftlochaxt aus dem Depotfund von Theben (Mittelgriechenland) und ihre Stellung im Rahmen der bronzezeitlichen Äxte Südosteuropas*, ArchKorr, 19, 2, 129-136.
Maran 1998	Maran, J., *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit*, UPA, 53, Bonn.
Maran 2001	Maran, J., *Der Depotfund von Petralona (Nordgrichenland) und der Symbolgehalt von Waffen in der ersten Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. zwischen Karpatenbecken und Ägäis*, în R. M. Boehmer, J. Maran (Hrsg.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa*, Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag, Internationale Archäologie: Studia Honoraria 12, Rahden/Westf., 275-284.
Vulpe 1970	Vulpe, A., *Äxte und Beile in Rumänien*, I, PBF, IX, 2, München.
Vulpe 1989-1990	Vulpe, A., *Neue Beiträge zur Chronologie und kulturellen Gliederung der Frühbronzezeit im unteren Donaugebiet*, Starinar, 40-41, 105-111.
Vulpe 2001	Vulpe, A., *Considerations upon the Beginning and the Evolution of the Early Bronze Age in Romania.* în R. M. Boehmer, J. Maran (Hrsg.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa*, Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag, Internationale Archäologie: Studia Honoraria 12, Rahden/Westf., 419-426.

LIST OF FIGURES

UN NOU TOPONIM DIN DACIA SUPERIOR: *BASSIANA*

CONSTANTIN C. PETOLESCU*

Rezumat: O inscripție funerară descoperită în anul 2008 la Doliche (Commagena, în provicia romană Syria) menționează un militar din legiunea XIII Gemina, *ex provincia Dacia Sup(eriore) ter(i)i(torio) Bassiana* (v. *infra,* note 1). Autorul acestei note încearcă a recunoaște acest toponim în indicația ce succede numelui dedicantului unei inscripții de la Ampelum (*infra,* nota 9), *Marinus Marian(i), Bas(siana).* Acest toponim poate deriva din numele unui întemeietor, un oarecare *Bassus,* care poate fi dedicantul unei inscripții de la Germisara (v. nota 12).

Cuvinte cheie: Doliche, Bassiana, Dacia Superior, legio XIII Gemina.

În anul 2008, în cursul săpăturilor de la Duluk, în Turcia (anticul *Doliche,* în Commagena de pe Eufrat, provincia romană Syria Coele, locul cunoscutului sanctuar al lui Iupiter Optimus Maximus Dolichenus), s-a descoperit o stelă funerară de calcar; dimensiuni: 1,54 × 0,485 (-0,415) m. În registrul sculptural este reprezentat defunctul, ținând în dreapta un vas, iar în stânga o cunună; în registrul inferior este gravată inscripția (lectura editorilor)[1]:

D(is) M(anibus)
et secur(itati) (a)ẹṭe(rnae) (?)
et [qui]eti.
A[- - -]s
Vitalis
ex provinc-
ia Dacia Sup(eriore)
ter(r)i(torio) Bassia-
na, vixit an
nis XXIII;
Aur(elius) Valeri-
anus, dupla(rius) leg(ionis)
XIII c(o)ho(rtis) III frat(ri)
carissimo
[f(aciendum) sau *p(onendum)] c(uravit).*

---

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române, București; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr

[1] Margherita Facella, Michael A. Speidel, *From Dacia to Doliche (and back). A new Gravestone for a Roman Soldier,* în Asia Minor Studien, Band 64: Von Kummuh nach Telouch. Historische und archäologische Untersuchungen in Kommagene. Dolichener und Kommagenische Forschungen IV, Bonn, 2011, p. 207-215.

SCIVA, tomul 63, nr. 1-2, București, 2012, p. 137-140

Formula *D M* a fost gravată pe plinta dintre registrul figurat şi câmpul inscripţiei. În r. 2, literele finale EIE continuau probabil pe cadrul din dreapta (care pare a fi aşchiat până în dreptul r. 8) cu literele ER sau chiar ERN (?). Gentiliciul defunctului este întregit de editori *A[eliu]s,* dar el era desigur tot *A[ureliu]s,* precum cel al fratelui său mai mare. În r. 7-11 şi 13, cuvintele despărţite prin frunze de iederă.

Aurelius Vitalis a murit la vârsta de 22 de ani, la doar câţiva ani după ce se înrolase; fratele său era însă soldat vechi, deoarece avea rangul de *duplarius*.

Autorii consideră că aceşti militari au ajuns în Orient cu o vexilaţie a legiunii XIII Gemina din Dacia, participantă la războiul cu parţii al unui împărat roman, la începutul secolului al III-lea[2]; spre asemenea datare ar conduce gentiliciul *Aurelius* purtat de cei doi fraţi, precum şi lipsa *praenomen*-ului. Dar, contrar oricărei evidenţe, editorii afirmă că *Bassiana*, locul de origine al defunctului, ar fi în Pannonia, unde se cunosc două localităţi cu acest nume[3]. Asemenea concluzie a atras deja reacţia lui Fl. Matei-Popescu[4].

Este vorba despre un nou toponim din Dacia Superior, atestat de epigrafia externă, precum *Ranisstorum*[5] şi *Ad Vatabos (Ad Batavos)*[6]. Originea lui trebuie să fie într-un antroponim, *Bassus,* cel al întemeietorului satului, precum atâtea în Dobrogea (*vicus Celeris, ~ Clementianensis, ~ Quintionis, ~ Scenopensis, ~ Secundini* etc.). Numele este format cu terminaţia adjectivală *–iana,* cum mai avem în Dacia *Blandiana*, *Largiana* şi *Optatiana*[7], iar la sud de Dunăre, pentru a cita doar două toponime celebre, *Romuliana* şi *Ulpiana.* În sudul Dobrogei, antroponimul care ne preocupă intră se pare în componenţa unui toponim traco-getic, Βασσίςδιυα (Procopius din Caesarea, *De aedificiis,* IV, 11, 20)[8].

Considerând posibilă explicaţia toponimului Bassiana printr-un antroponim, ne-a atras atenţia o inscripţie de la Ampelum, săpată pe o coloană de gresie nisipoasă[9]: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Comma/genorum [ae]/terno Ma/*[5]*rinus Ma/rian(us) Bas(sus) sacerdos I(ovis) / O(ptimi) M(aximi) D(olicheni) pro s(alute) s(ua) / suorumq(ue) o/mnium vot(um) / Ṿ Ḥ* (?). Pe o altă coloană, zeul este cinstit de trei preoţi, care formau un colegiu[10], aşa cum apare în numeroase inscripţii

---

[2] Am avea astfel cea mai recentă denumire a provinciei, *Dacia Superior,* după cea din diploma de la Drobeta din 179 (RMD II, 123 = AÉ, 1987, 843 = ILD, 46).

[3] W. Tomaschek, RE III, 1899, col. 105.

[4] Fl. Matei-Popescu, *Territorium Bassianae din Dacia Superior,* în volumul coordonat de Despina Măgureanu, Dragoş Măndescu, Sebastian Matei: *Archaeology: macking of and practice.* Studies in honor of Mircea Babeş at his 70th Anniversary, Piteşti, 2001, p. 351-361. Încă în prerezumat, autorul conchide (p. 351): „In conclusion territorium Bassianae from the inscription discovered at Doliche is a community from Dacia Superior and non from Pannonia".

[5] IDRE II, 363 (= AÉ 1969-1970, 583).

[6] IDRE II, 411 (= AÉ 1993, 1577 et 1996, 1540).

[7] Fl. Matei-Popescu, *op. cit.,* p. 359.

[8] *Fontes*, II, 1970, p. 473.

[9] CIL III, 1301 a (= ILS 4298; IDR III/3, 298; CCID, 147).

[10] CIL III, 1301 b (= ILS, 4299; IDR III/3, 299; CCID, 148).

dedicate zeului[11]. Prezenţa individuală a preotului din inscripţia de pe prima coloană ne face a crede că era străin de localitate; cel de-a treilea nume al său poate să indice mai degrabă locul de origine: Marinus Marian(i) *Bas(siana)*. Astfel, enigmaticul toponim ar putea fi localizat undeva în apropiere de Ampelum.

Într-adevăr, nu prea departe, la circa 20 de km în linie dreaptă, spre sud, este menţionat un personaj de o certă notorietate, care închină în versuri originale o inscripţie unei divinităţi a locului[12]:

[Hanc ti]bi marmoreo caesam de monte d[icavi]
regina undarum, Nympha decus nemor[um]
[vo]to damnasti perfecto quem prece Bassus
Moenitae propter moenia Germisarae.

Traducerea lui Th. A. Naum[13]:

„Ţie, regină a apelor, Nimfă, podoaba pădurii,
Bassus, a căruia rugi tu le-ai primit bucuros,
Ţi-a dedicat, dintr-o stană de marmură, altarul acesta
Lângă Germisara ta de pe-ntăritele culmi”.

Este posibil ca acest *Bassus* să fie „moşul” care a dat numele satului *Bassiana*, centrul unui teritoriu rural, aflat undeva „aproape de Germisara”. În Dacia, asemenea organizare mai este întâlnită de două ori: într-o inscripţie de la Sucidava menţionând refacerea unui templu al zeiţei Nemesis, de către *curiales territorii Σuc(idavensis)*[14]; într-o alta, posibil un stâlp de hotar, descoperită în apropierea castrului de la Ilişua, în care este menţionat un *terri[torium A]rcoba[darae]*[15]. O documentare mai bogată priveşte provincia Moesia Inferior[16].

UN NOUVEAU TOPONYME DE DACIA SUPERIOR: *BASSIANA*

---

[11] C. C. Petolescu, *Prêtres de Jupiter Dolichenus dans l'armée romaine de Dacie,* în vol.: Annie Vigourt, X. Loriot, Agnès Bérenger-Badel, Bernard Klein (éd.), *Pouvoir et religion dans le monde romain, en homage à Jean-Pierre Martin,* Paris, 2006, p. 461-467; M. Popescu, Electrum, 14, 2008, p. 118-128 (*non vidi*; vezi prezentarea din AÉ, 2008, 1160).

[12] CIL III, 1395 (= IDR, III/3, 239).

[13] Vezi *Istoria României,* I, Bucureşti, 1960, p. 438.

[14] IDR II, 190 (= AÉ, 1960, 355).

[15] Sorin Nemeti, Mihai Bărbulescu, EN 16-17, 2006-2007, p. 107-118 (preluată în AÉ, 2006, 1130); idem, Latomus, 69, 2010, p. 446-455; I. Piso, AMN, 43-44, 2006-2007, p. 163-166 (preluată în AÉ, 2007, 1190; C. C. Petolescu, CEpR XXIX, 2009 (consideră că Arcobadara, toponim dacic, centrul unui *territorium* rural, este diferit de *vicus* militar, care trebuie să se fi numit *Ad Tongros = Congri* menţionat de Geograful anonym din Ravenna; vezi alte exemple: *Ad Pannonios, Ad Batavos*).

[16] Vezi Fl. Matei-Popescu, *op. cit.,* p. 353 şi urm. (dar *regio* era o organizare administrativ-poliţienească, constând din *stationes* de *beneficiarii consularis,* precum cele de pe Someş: C. Opreanuu, AMN 31/I, 1994, p. 69-78; uneori, sub ordinele unui *centurio regionarius*: v. M. P. Speidel, *Regionarii in Lower Moesia,* ZPE 57, 1984, p. 185-188).

RÉSUMÉ

Une stèle funéraire mise au jour en 2008, à l'occasion des fouilles archéologiques de Doliché, en Commagène, fait mention d'un *A[ureliu]sVitalis, ex provincia Dacia Sup(eriore) ter(i)i(torio) Bassiana,* dont l'inscription fut érigée par son frère, *Aur(elius) Valerianus, dupla(rius) leg(ionis) XIII c(o)ho(rtis) III* (*supra,* note 1). Selon les éditeurs, ces militaries sont arrives en Orient à l'occasion d'une expedition contre les Parthes, au début du IIIe siècle; mais, contrairement à l'évidence du document épigraphique, ils considèrent que *Bassiana*, le lieu d'origine du défunt, serait en Pannonie, où on connait deux localités de ce nom.

L'auteur de cet article propose de reconnaître ce toponyme dans l'indication qui succède au nom du dédicant d'un inscription d'Ampelum (CIL, III, 1301 a = ILS, 4298 = IDR, III/3, 298; *supra,* nota 9), *Marinus Marian(i), Bas(siana).* Ce toponyme dérive évidemment de celui d'un ancêtre fondateur, un *Bassus,* qui pourrait être celui de l'inscription versifié de Germisara (CIL, III, 1395 = IDR, III/3, 239; v. note 12).

DIN NOU DESPRE ISM II 165 = IByz 370A*

SORIN OLTEANU**

Rezumat. Autorul prezintă o mai bună fotografie a inscripţiei, aflată în fişa monumentului de la Institutul de Arheologie „V. Pârvan". El confirmă faptul că primul nume, cel al femeii, este Αντιγόνα, nu Αντιγόνη, iar pentru numele următor propune lectura Αυλοζανις, cu Z retrograd, în loc de Αυλοσανις. Pentru primul cuvânt din r. 2, citit de editor [γυ] νὴ, autorul constată că singura lecţiune acceptabilă este ζῇ „(este) în viaţă". Se observă apoi că textul este organizat de o parte şi de alta a unei axe verticale de simetrie, astfel încât trebuie citit în stânga Αντιγονα ζῇ („Antigona fiind în viaţă"), iar în dreapta Αυλοζανις Σευθη (numele complet al soţului defunct), un trac venit probabil din *Thracia propria*, căci numele în *-zenis* sunt practic absente în Tracia de la Propontidă. În final, autorul susţine provenienţa monumentului de la Byzantium, discutând argumentele în sprijinul acestei origini.

Cuvinte cheie: Aulozanis, Antigona, epigrafie, onomastică, trac, zenis, banchet funebru.

În cele două culegeri de inscripţii de la Tomis pe care le-a îngrijit, *Tomitana* şi *ISM* II, Iorgu Stoian afirmă că stela funerară care constituie obiectul prezentei note epigrafice ar fi fost găsită la Constanţa, „nu se ştie precis unde". Ea se află azi în lapidariul Institutului de Arheologie „V. Pârvan" din Bucureşti (depozitul Muzelui Naţional de Antichităţi) cu nr. de inventar L 585[1]. Este vorba de o stelă de calcar care are în centru, într-un *naiskos*, un basorelief înfăţişând scena „banchetului funebru"[2]: în partea dreaptă, pe o *kline*, se află un bărbat, evident defunctul, ţinând în mâna dreaptă o *corona immortalitatis* şi în cea stângă un bol. În partea stângă, şezând pe o bancă lângă *kline*, se află soţia defunctului. În faţa celor două personaje este o *mensa tripes*, cu picioare zoomorfe, a căror formă se

* Mulţumesc lui Dan Dana şi lui Florian Matei-Popescu pentru observaţiile critice şi sugestiile făcute în referatele (peer-reviews) lor la acest articol. Mulţumesc de asemenea lui Dragoş Halmagi pentru importantul ajutor oferit în această investigaţie.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române, Bucureşti; e-mail: sorin.olteanu@soltdm.com.

1 ISM II, 193-194, nr. 165, (cu fotografie inutilizabilă). Numărul de inventar nu este însă L 685, cum apare în ISM II, printr-o inadvertenţă. Vezi încă *Tomitana*, 202, nr. 1, pl. LIV (cu fotografie bună). Fişa acestei inscripţii, pe care o voi mai cita în acest articol, a fost întocmită de G. Bordenache, probabil prin 1960-1961, înainte de apariţia volumului *Tomitana*.

2 Mihailov în IGB foloseşte sintagma *cena funebris*. În lucrările moderne, motivul este numit deseori *nekrodeipnon* (necrodipnon), dar grecii înşişi îi spuneau περίδειπνον.

SCIVA, tomul 63, nr. 1-2, Bucureşti, 2012, p. 141-152

întâlneşte în numeroase alte inscripţii ce conţin acelaşi motiv, şi pe care se află câteva (două?) fructe rotunde. Lipite de marginile laterale ale scenei se află două figuri înfăţişate cu o statură mult mai mică decât cea a protagoniştinilor, probabil nişte slujitori: în stânga o femeie drapată, iar în dreapta un băiat cu picioarele încrucişate. Sub scena banchetului funerar este cioplit, în relief, un cal mergând spre dreapta, iar deasupra ei este un text, pe două rânduri.

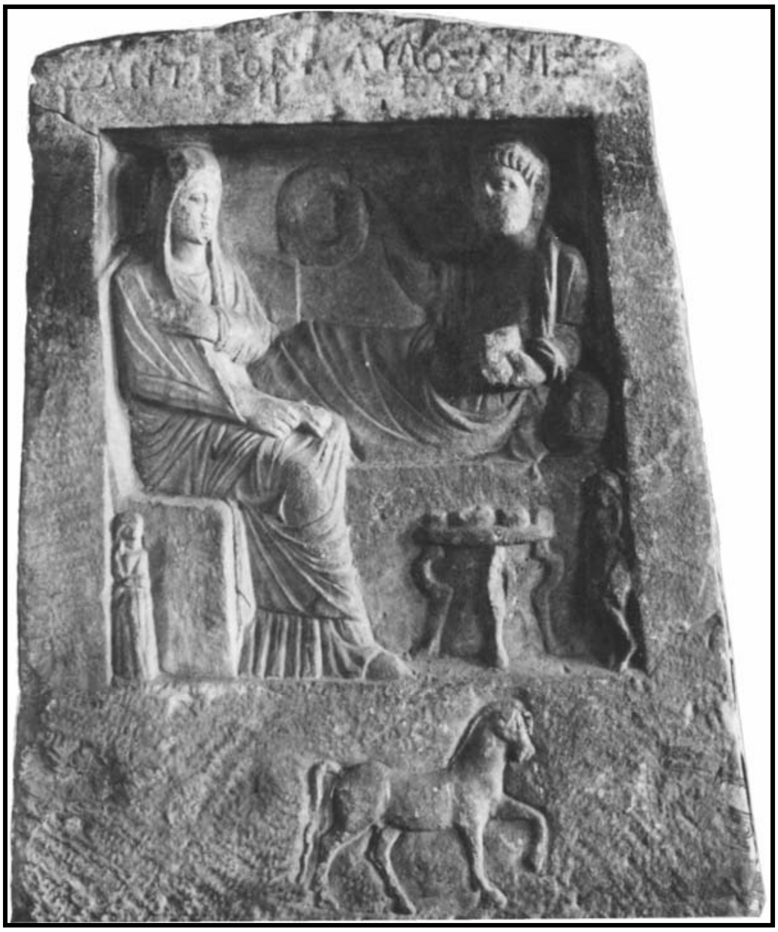

Fig. 1. Imaginea monumentului, după fişa din lapidariul MNA (L 585).

§1. Textul.

După Stoian, cele două rânduri în greceşte de pe frontonul monumentului s-ar citi:

r1. Ἀντιγόνη Αυλοσανις

r2. [γυ]νή Σεύθη

text pe care editorul îl traduce

Antigone Aulosanis, soţia lui Seuthes.

Această lectură şi traducere ridică însă mari dificultăţi[3], din care editorul nu aminteşte decât „turnura” cu presupusul [γυ]νή înaintea numelui soţului. În realitate, dificultăţile sunt mai numeroase şi mai mari, şi tocmai de aceea citirea şi interpretarea acestui text au suferit în ultimele decenii mai multe emendări în diferite ediţii de inscripţii şi lucrări epigrafice. Voi discuta elementele textului pe rând.

§2. Numele femeii: Ἀντιγόνα. Łajtar observă foarte bine că vocala finală a numelui femeii nu este H, ci A, aşadar Ἀντιγόνα, după ce Pfuhl-Möbius citiseră Ἀντιγον--[4], iar Stoian Ἀντιγόνη[5]. Ceea ce se vede pe piatră în finalul numelui este

Fig. 2. Litera finală a numelui femeii

un rest care nu seamănă bine nici cu A, nici cu H. Cu toate acestea, barele verticale mai degrabă neparalele şi bara interioară oblică fac ca el să fie mai uşor de atribuit unui A (ale cărui forme în inscripţie sunt , şi) decât unui H (scris şi , cu verticalele strict paralele), aşa cum se vede în reconstituirea de mai jos:

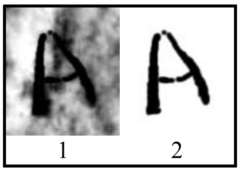

Fig. 3. Reconstituirea lui A final în numele Αντιγόνα

Cât despre „litera” (Buchstabe) pe care Łajtar crede că o vede înaintea numelui, ea este în mod cert o *hedera* de forma , aşa cum o înţelege şi o desenează G. Bordenache pe fişa inscripţiei. Pentru varianta dorică Ἀντιγόνα a acestui nume pledează şi statisticile acestui nume, cf. §7, pct. 2 şi 2 bis.

[3] Bordenache 1965, 256, nota 10: „*la lettura... non è accettabile*”.

[4] Despre transcrierea Ἀντιγον-- Łajtar spune că este „wohl aus Versehen”, gândindu-se probabil că mai jos Pfuhl şi Möbius scriu Ἀντιγόνη. Cred însă că prima formă (Ἀντιγον--) este menită să arate incertitudinea literei finale, în timp ce a doua reproduce „în orb” citirea lui Stoian.

[5] Cf. şi Olteanu 2004/2007 şi Dana 2006.

§3. Numele bărbatului: Αυλοζανις. Datorită deteriorării în timp a câmpului scris şi a lipsei unei fotografii de bună calitate, toţi editorii au citit al doilea nume din r. 1 Αυλοσανις. Însă litera a 5-a a acestui nume este nu un Σ, ci un Z retrograd (⅀)[6], formă mai clar vizibilă pe noua fotografie:

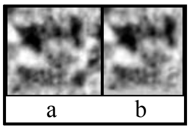

Fig. 4. Z retrograd în numele Aulozanis.

Acestă literă nu este un Σ mai înghesuit şi mai neclar. Punctul închis la culoare din dreapta jos (vizibil în fig. 4a), ce pare la prima vedere apexul barei inferioare a unui Σ, este în realitate capătul barei oblice stângi a lui A, astfel încât el nu aparţine literei de care ne ocupăm; aceasta are deci forma din fig. 4b şi nu poate fi altceva decât un Z retrograd, interpretare pentru care pledează câteva argumente cu putere:

a) Litera în cauză este trasată în mod diferit faţă de Σ. Acesta, care apare în inscripţia noastră de două ori, are formele (în Αυλουζανις) şi (în Σευθη). În ambele cazuri observăm că o caracteristică a acestei litere este unghiul făcut de barele mediane: el este clar vizibil, poziţionat la mijlocul înălţimii dintre cele două braţe orizontale şi, mai ales, cu vârful retras, nu de aceeaşi lungime cu barele orizontale. Bara inferioară a acestui unghi, clar vizibilă, este chiar un semn distinctiv al lui Σ, care îl deosebeşte de Z:

Fig. 5. Bara inferioară a unghiului interior la Σ.

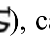
În litera de care ne ocupăm aici, şi care are forma , această bară lipseşte. Umbra ce pare a fi unghi median nu este retrasă, ci, dimpotrivă, ea este de lungimea barei orizontale de sus. Ceea ce se vede pe piatră este deci ori un Z retrograd tipic (de forma , ca în fig. 6), ori unul de forma unui S latin (), ca în rândul 2 (v. mai jos pct. b).

Fig. 6. Z retrograd în inscripţia IGB IV 2226:
[ΔΙ]⅀Α⅀ENEOC = [Δι]ζαζενεος

[6] Olteanu 2004/2007.

b) Dovada că lapicidul nostru îl scria pe Z orientat invers (retrograd) este oferită de primul cuvânt din r. 2 care, cum voi arăta mai jos, nu poate fi citit decât ζῆ̣, a cărui primă literă este fără dubiu un astfel de Z inversat, având forma Ƨ, asemănătoare unui S latin (v. infra, §4 cu fig. 7).

c) În sfârşit, cu greutate îmi pare şi următorul argument statistic: în timp ce varianta *ζανις* a formantului onomastic trac *zenis* apare şi în alte atestări cam din aceeaşi perioadă (sec. I – începutul sec. II p. Chr.)[7], varianta *σανις* din presupusul Αυλοσανις ar constitui un *hapax*[8].

În privinţa aparţinătorului, este exclus ca Aulozanis să fie patronimul Antigonei în genitiv[9], astfel încât să traducem *Antigona a lui Aulozanis*. Acesta este şi motivul pentru care I. Stoian a apreciat că el trebuie să fie un al doilea nume al femeii, presupunând astfel că ea ar fi avut „un nume dublu”[10], prin urmare un nominativ feminin. Însă în niciuna din cele circa 185 de atestări ale sale[11], formantul onomastic *zenis* – sau vreuna din variantele sale– nu apare în vreun nume de femeie. Lucrul acesta nici nu este de aşteptat în descoperiri viitoare, căci în limba tracă *zenis* trebuie să fi însemnat „băiat”[12]. Iată deci că, departe de a fi „clară”[13], lectura primului rând trebuie neapărat schimbată, căci *Aulozanis* trebuie separat de *Antigona*.

§4. ζῆ̣. Ceea ce a derutat în citirea rândului 2 a fost probabil faptul că prima literă vizibilă se află mult mai în interior decât începutul rândului de deasupra. Acesta trebuie să fie motivul pentru care Stoian a presupus că unele litere s-au şters şi că ceea ce se vede pe piatră din acest cuvânt ar putea fi eventual un rest de cuvânt, mai exact NH din [γυ]νή. În realitate, primul cuvânt din acest rând este alcătuit numai din cele două litere care se văd, căci înaintea lor suprafaţa inscripţiei nu este ştearsă, ci intactă; acolo nu a fost scris nimic. Motivul pentru care cuvântul

---

7 Αυλουζανις [gen. Αυλουζαν̣ιδος] în IMS I 113; Διτουζανις în O.Krok. 1. 24 şi 31, ambele din anul 109, Δαρδιζανις (dat. [Δα]ρδιζανι) în O.Max. inv. 608, de la începutul sec. II p. Chr., după Cuvigny *Coresp*.

8 Şi Stoian observă, în ISM II, p. 194, că o formă Αυλοσανις nu există în niciuna din lucrările de tracologie pe care le citează. Ea nu apare nici în variantele latineşti ale numelor formate cu *zenis*, care cunosc mai multe forme cu [s], anume –*sanus*, –*senus* şi –*senis*. Ca principiu, este de evitat acceptarea unor forme unicate pe baza unor lecturi dubioase.

9 Contrar lui A. Łajtar (IByz 252) şi C. Brixhe (Brixhe 2001), care văd în Αὐλοσανις un „avatar” (Brixhe) al unui Αὐλοσανεος ori Αὐλουσάνιος.

10 Bordenache 1965, 256, nota 10: *Lo Stoian crede che si tratta di un nome doppio, Antigone Aulosanis*.

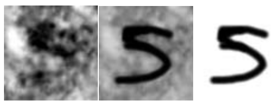
11 Un studiu asupra acestui formant onomastic trac va fi publicat într-un număr viitor al revistei SCIVA.

12 Întocmai ca în letonă, unde coradicalul ***zēns*** înseamnă „băiat”. Din aceeaşi rădăcină (IE *g'enes, de la *g'en- „a purta (în pântec) > a naşte”), lit. ***žentas*** înseamnă „ginere” (cf. lat. *gener*), adică „fiu prin alianţă”, cf. eng. „son-in-law”. Ca formant onomastic secund, -*genes* formează nume compuse tipic masculine şi în tracă (-ζενις + var.), şi în greacă (-γένης).

13 I. Stoian: „... citirea primului rând o socotim clară” (*Tomitana,* p. 202 = ISM II p. 193).

nu se află în extrema stângă a rândului este acela că lapicidul l-a scris în mod intenționat la mijloc, sub numele de deasupra, cum voi arăta imediat.

Prima dintre cele două litere vizibile nu este în niciun caz N, fapt observat mai demult[14]. Când a întocmit fişa inscripției, Bordenache a citit aici ΣΙΙ[15], o lectură categoric mai în concordanță cu ceea ce se vede pe piatră decât [γυ]νή. Datorită dificultății citirii, Pfuhl-Möbius reproduc lectura lui Stoian, în vreme ce Łajtar preferă să nu dea nicio lectură. Robert însă, care a văzut piatra, citeşte ZH[16] şi interpretează ζῇ (pers. a III-a a lui ζάω) „este în viață”. Deşi menționată de I. Stoian doar în treacăt, această lectură a lui L. Robert este totuşi singura admisibilă. Cum cuvântul în cauză are numai două litere, iar a doua este cu certitudine η, nici nu se putea citi altcumva decât ζῇ, chiar dacă prima literă ar fi lipsit cu totul de pe piatră. Însă fotografia confirmă pe deplin interpretarea lui L. Robert, căci ceea ce se vede în acest loc pe inscripție este într-adevăr un Z retrograd[17], ca şi cel din Αυλοζανις de mai sus:

1 2 3

Fig. 7. Litera Z retrogradă din r. 2 (în cuv. ζῇ)

Un argument deloc de neglijat în sprijinul lecturii ζῇ '*fiind în viață*' este de natură iconografică. În inscripțiile în care este înfățişată *cena funebris* şi în care o femeie este aşezată lângă *kline*, pe care este întins de regulă un bărbat (alteori doi sau mai mulți), monumentul este pus de femeia supraviețuitoare (de cele mai multe ori soție, mai rar fiică sau mamă), pentru unul sau mai mulți bărbați (soți, fii, tați) decedați.

§5. Σευθη. Cât priveşte ultimul nume, Σεύθη, el este corect citit[18]. Deşi neîntâlnit ca genitiv în alte inscripții[19], Σεύθη aparține unui tip numit în unele gramatici „genitiv elenistic”, format prin înlăturarea ς-ului final din nominativele sigmatice[20]. Trebuie observat, însă, că în Tracia acest mod de formare a genitivului

[14] Bordenache 1965, 256, nota 10: „la lettera prima dall'η non è certamente una ν”.

[15] ΣΙΙ, scris cu cerneală albastră, a fost corectat ulterior la ZH, cu cerneală roşie, probabil chiar de dna Bordenache.

[16] Apud Bordenache 1965, 256 (fără referință), citată şi de Stoian.

[17] Nu este un *zeta* arhaic, „cu două bare orizontale”, cum sugera Dana *Coresp*. Este clar vizibil pe fotografie Z-ul retrograd, apropiat de forma unui S latinesc.

[18] În ciuda temerii, mai degrabă retorice a lui Stoian.

[19] Σευθη mai apare ca dativ (*FD* III-6 132, r. 8 şi *IKlaud* 160) şi vocativ (*SEG* XXVI 1584 la Kommagene şi *IMT LApollon/Milet 2279* în Mysia lângă Miletoupolis).

[20] Pentru acest genitiv cf. Mihailov 1943, 98, care citează pe Schwyzer 1939, 561γ (cu bibl.); pentru existența acestui tip în neogreacă, cf. Brixhe 2010, 237 şi urm.

la cele mai multe teme nominale are o răspândire covârşitor mai mare decât în alte regiuni elenofone şi de aceea este de văzut dacă această frecvenţă nu se explică aici prin influenţa unui tip de genitiv asigmatic autohton, trac, de care voi vorbi în alt loc[21].

§6. Lectura textului. **Ordinea citirii şi interpretarea**. Însumând cele arătate mai sus, ceea ce se vede pe piatră este:

Fig. 8. Frontonul stelei: a. (sus) Desen pe fotografie,
b. (jos) Fotografia neretuşată, pentru comparaţie.

iar lectura acestui text este:

♥Ἀντιγόνα   Αυλοζανις
ζῇ   Σεύθη

Antigona nu poate fi legat de Aulozanis, şi nici ζῇ de Σεύθη. În ordinea obişnuită, în care cuvintele se citesc de la stânga la dreapta, iar rândurile de sus în jos, textul nu are sens. Este aşadar clar că, pentru a fi înţeles corect, el trebuie citit altfel şi, într-adevăr, odată admis acest lucru, o altă ordine se impune de la sine[22]: Ἀντιγονα trebuie grupată cu ζῇ de dedesubt şi, la fel, Αυλοζανις cu Σευθη, grupare ce elimină toate dificultăţile anterioare:

•Ἀντιγόνα ζῇ înseamnă *'Antigona (este) în viaţă'* şi desemnează soţia supravieţuitoare, care a ridicat monumentul.

•Αυλοζανις Σεύθη *Aulozanis al lui Seuthes* este numele corect şi aşteptat al soţului, un nume format, ca la greci, din numele personal (Αυλοζανις) şi din patronim în genitiv (Σεύθη). Personajul era cu siguranţă un trac venit din *Thracia*

[21] Nu susţin că genitivele în –η, -α, -ο, -υ ş. a. întâlnite în inscripţiile greceşti din Tracia ar fi împrumutate ca atare din tracă. Există însă o serie de argumente care pledează pentru existenţa unui genitiv similar în limba tracă. În acest caz este posibil, în ciuda opoziţiei ferme a lui Dan Dana (*Coresp.*), ca în regiunile trace limba vulgară să fi folosit genitive greceşti dialectale asigmatice, tocmai sub influenţa substratului lingvistic autohton.

[22] Ea fusese de altfel sugerată de L. Robert (apud Bordenache 1965, 256, nota 10). La aceeaşi concluzie au ajuns independent şi Dana 2006, 130 şi Olteanu 2004/2007.

propria dintre Haemus, Rhodope şi bazinul r. Tonzos, fiindcă în întreaga Tracie sudică dintre Hebros, Erginos şi Propontis, adică provincia romană Europa de mai târziu, numele în *zenis* sunt practic absente[23].

Să observăm că textul referitor la femeie apare deasupra figurii în basorelief care o reprezintă, în stânga imaginii, în vreme ce, simetric, textul cu numele bărbatului se află scris pe fronton în dreapta, deasupra figurii acestuia. Inscripţia pare astfel împărţită de o linie verticală imaginară în două jumătăţi, fiecare conţinând numele şi figura unuia din soţi. Această organizare explică şi de ce în r. 2 ζῆ şi Σευθη nu sunt scrise, cum ne-am aştepta, de la capul rândului şi unul imediat după celălalt, ci aparent sunt despărţite de un spaţiu destul de larg: cele două cuvinte din rândul al doilea au fost centrate sub numele de deasupra lor şi faţă de axa verticală de simetrie (fig. 9).

Fig. 9. Axa de simetrie a textului şi basoreliefului.

§7. **Provenienţa monumentului**. Originea tomitană a stelei a fost pusă la îndoială în 1979 de către Pfuhl şi Möbius[24] (a căror lucrare nu a fost folosită de către Stoian), care au constatat că piatra fusese văzută anterior de J. Strzygowski la Istanbul, fără să indice însă locul în care savantul polonez afirmă acest lucru. Łajtar apreciază şi el că monumentul provine mai degrabă de la Byzantium decât de la Tomis, susţinând această opinie cu următoarele patru argumente:

1. Inscripţia a fost văzută mai întâi la Byzantium, de către Joseph Strzygowski (după Pfuhl-Möbius).

2. Dacă inscripţia ar fi fost pusă la Tomis, era de aşteptat ca numele femeii să fi avut formă ionică (Ἀντιγόνη), în vreme ce varianta dorică Ἀντιγόνα pledează pentru provenienţa de la Byzantium, oraş doric[25].

3. Numele trace sunt mai de aşteptat la Byzantium decât la Tomis.

---

[23] În afară de acest Αυλοζανις de la Byzantium, mai întâlnim doar un Αυλουζενις la Selymbria (IByz S18: [Α]υλουποϱις Αυλουζεν[εος...]).

[24] Pfuhl-Möbius 1979, nr. 1735, p. 421.

[25] Caracterul doric al limbii vulgare de la Byzantium s-a păstrat întotdeauna, căci numele turcesc Istanbul reflectă o pronunţie dorică /is tan polin/ (εἰς τὰν πόλιν), nu koine.

4. Stilul şi iconografia basoreliefului sunt tipic bizantine.

Nu toate aceste argumente îmi par pertinente şi puternice:

1 bis. Astfel, privitor la pct. 1, nu am reuşit să identific lucrarea în care Joseph Strzygowski descrie piatra văzută de el la Istanbul. Din textul lui Pfuhl-Möbius s-ar înțelege că între aceasta şi ISM II 165 = IByz 370A ar exista unele diferențe: femeia nu are capul întors înainte, ci în trois-quarts, şi ea nu stă pe un *Korbstuhl* (scaun împletit), ci pe o banchetă de piatră (*Steinsitz*).

2 bis. La pct. 2 se poate obiecta că în inscripțiile din lumea greacă varianta dorică Ἀντιγόνα este de peste patru ori mai frecventă decât cea ionic-attică şi *koine* Ἀντιγόνη, ea întâlnindu-se deseori şi în regiuni în care se vorbea alt dialect decât cel doric[26]. În plus, nu este deloc obligatoriu ca forma numelui să reflecte dialectul oraşului în care a fost pusă inscripția, ci mai degrabă pe cel al oraşului de origine al purtătoarei[27].

3 bis. Nici frecvența invocată la pct. 3 nu mi se pare semnificativă. La Byzantium numele tipic trace nu sunt multe. Doar două nume apar de câte 3 ori (Dadas şi Mukaporis), alte câteva de 2 ori (Kotys, Daais, Auluzenis, Metokos, tot aici coradicalele Gokos şi Goukousa), în rest întâlnindu-se câte o dată Beithys, Dolis, Kothon, Auluporis, Mukazis, Diliporis, Amatokos; feminine Mokazoire şi Elyptos (mai degrabă Egyptos). La Tomis sunt mai puține nume tipic trace (Mukasios, Seuthes, Bitus/Vitus, Dalenus, Mucapor) şi mai multe nume dacice, moesiene şi incerte (Bouteis, Bydios, Curitthie, Daciscus, Doutouros, Epithai, Skirtos, Skoris, Tara, Uthis, Ziles ş.a.). Numele autohtone de la Byzantion şi cele de la Tomis au în comun faptul că au un inventar relativ redus şi apar în puține atestări, comparabile ca număr. Diferența între ele constă mai ales în proveniența lor din arii etno-lingvistice tracice diferite.

4 bis. În privința stilului şi iconografiei, atât Bordenache cât şi Firatli-Robert[28], care au tratat subiectul, consideră că motivele sunt comune întregii coaste pontice vestice[29], după unii până la brațele Dunării, după alții doar până la Odessus.

Însă în ciuda incertitudinilor şi divergențelor de interpretare de mai sus, consider că există trei argumente deosebit de solide care dovedesc că piatra a fost într-adevăr cioplită la Byzantium, de unde ea a ajuns la Constanța în prima jumătate a sec. XX:

a1. Deşi Strzygowski şi Pfuhl-Möbius interpretează divergent orientarea femeii ori obiectul pe care stă, este cert că ambele lucrări prezintă un monument funerar pe care este figurată scena banchetului funebru, cu aceleaşi elemente

[26] De pildă, în Grecia Centrală şi de Nord (Attica, Delphi, Thessalia, Macedonia, insule), în Ionia, Africa (mai ales în Egipt) etc.

[27] Astfel, în inscripția *Miletos 140* (sec. III-II a. Chr.) găsim o Ἀντιγόνα Μηνοφίλου Μά[γνησα], cetățeană a unei cetăți ioniene, dar originară din Magnesia Thessaliei.

[28] Firatli, Robert 1964, 36 et *passim*.

[29] Bordenache 1965, 258: „tipo che potremmo definire «pontico»”.

iconografice. Astfel stând lucrurile, prezența calului dedesubtul scenei[30] identifică în mod unic inscripția descrisă de Strzygowski cu cea de care ne ocupăm aici.

a2. Cu toate că motivul banchetului funerar apare într-adevăr pe o arie mai largă[31], modelul folosit pentru basorelieful acestei inscripții, detaliile scenei, aşezarea personajelor şi a obiectelor, uneori realizarea plastică, finisajul şi chiar forma monumentului se întâlnesc cu o mai mare frecvență în oraşe de la Propontis: la Byzantium, dar şi în Cyzicus, Dascyleion, Calchedon[32] ş.a.

Fig. 10. Scena banchetului funebru în IByz 240.

a3. Pentru originea de la Byzantium pledează şi o statistică a distribuției lui ζῇ „este în viață". Acest cuvânt este relativ rar utilizat în inscripțiile din Tracia, unde el apare de doar 27 de ori dintre cele peste 550 de ocurențe globale ale lui în inscripțiile greceşti. Dintre aceste 27 de ocurențe, 20 sunt la Byzantium ori în imediata apropiere (Selymbria, Ergiske, Bizye)[33]. Dimpotrivă, participiile prezente folosite de obicei cu această funcție în alte părți sunt aici extrem de rare, masculinul ζῶν întâlnindu-se de doar două ori, iar femininul ζοῦσα niciodată în inscripțiile din acest oraş.

§8. Datarea. Deşi scrierea este neîngrijită şi neregulată, formele clasice ale literelor, simplitatea textului ca şi motivele şi calitatea basoreliefului pledează pentru o datare cel mai probabil din sec. I p. Chr., cum apreciază Stoian; după Bordenache 1965, 258 de la începutul acestui secol; după Conrad 2004, 125 de la mijlocul lui.

[30] Pfuhl-Möbius 421 citează din Strzygowski „*Darunter ein Pferd*".

[31] Cf. IGB I^2 221 de la Odessus, dar şi IG II^2 12091 de la Athena (II p. Chr.) ori BCH 83 (1959) p. 635-636 (fig. 11) de la Kalamai.

[32] Cf. *IMT Kyz Kapu Dağ* 1598, 1662, *IMT Kyz LDascyl* 2055, *IKalchedon* 49 şi 58 etc.

[33] IByz 177, 207, 208, 226, 228, 232, 238, 248, 265, 269, 272, 308, 315, S34 = SEG 49:913, SEG 50:667, JÖAI 23 (1926) Bbl. 128, 23.

NOTE EPIGRAPHIQUE: DE NOUVEAU SUR L'ISM II, 165= IBYZ 370A

RESUME

L'auteur présente une meilleure photographie du monument. Il confirme la forme Αντιγόνα du nom de la femme, en proposant la lecture Αυλοζανις pour le deuxième nom, avec un Z rétrograde, au lieu d' Αυλοσανις. Pour le premier mot de la deuxième ligne, lu [γυ]νὴ par l'éditeur, l'auteur constate que la seule lecture acceptable est ζῇ „qui vive, qui est en vie". Ensuite, il observe que le texte est organisé d'une part et de l'autre d'un axe médian de symétrie, ainsi qu'on doit lire Αντιγονα ζῇ à gauche (le nom de la femme vivante) et Αυλοζανις Σευθη à droite (le nom du mari defunt), un thrace venu probablement de la *Thracia propria*, car les noms en *-zenis* font absence de la Thrace propontique. À la fin l'auteur soutient lui-aussi l'origine byzantine du monument.

BIBLIOGRAPHIE

Bordenache 1965	Bordenache, G., *Temi e motivi della plastica funeraria di eta Romana nella Moesia inferior*, Dacia N. S. 9, 1965, 255-257.
Brixhe 2001	Brixhe, C., în *Bulletin Épigraphique*, REG 114, 2001, 308.
Brixhe 2010	Brixhe, C. *Linguistic Diversity in Asia Minor during the Empire: Koine and Non-Greek Languages*, în Bakker, E.J. (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, Malden-Oxford-Chichester, 2010, 228-252
Conrad 2004	Conrad, S., *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchung zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig, 2004, nr. 125.
Cuvigny *Coresp.*	Cuvigny, Hélène, responsabilă cu programul de cercetare *Ostraca du désert Oriental* al *Institutului de Papirologie* de la Sorbona şi membră a consiliului ştiinţific al IFAO din Cairo, într-o scurtă corespondenţă email cu autorul, pe marginea unor nume în *zenis* atestate în ostraca din Egipt.
Dana 2006	Dana, D., *Les noms de facture thrace dans LGPN IV: les noms fantômes et d'autres corrections*, ZPE 157, 2006, 127-142.
Dana *Coresp*	Dana, D., într-o corespondenţă email privată.
FD III-6	Valmin, N. (ed.), *Fouilles de Delphes, III. Épigraphie*. Fasc. 6: *Inscriptions du théâtre,* Paris 1939.
Firatli, Robert 1964	Firatli, N. Robert, L., *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Paris, 1964.
IByz	Łajtar, A. *Die Inschriften von Byzantion. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 58, Bonn, 2000.
IKalchedon	Merkelbach, R., Dörner F. K., Şahin, S., *Die Inschriften von Kalchedon*. *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien,* 20, Bonn, 1980.
IKlaud	Becker-Bertau, F., *Die Inschriften von Klaudiu Polis. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 31, Bonn, 1986.

IMS I	Mirković, M., Slobodan Dušanić, S. (eds.), *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Beograd, 1976.
IMT Kyz Kapu Dağ	Barth, M., Stauber, J. (eds.), *Inschriften Mysia & Troas* [*IMT*], Leopold Wenger Institut, Universität München. Version of 25. 8. 1993 (Ibycus). Packard Humanities Institute CD #7, 1996 (Mysia, «Kyzikene, Kapu Dağ», nr. 1401-1856).
IMT Kyz LDascyl	Barth, M., Stauber, J. (eds.), *Inschriften Mysia & Troas* [*IMT*], Leopold Wenger Institut, Universität München. Version of 25. 8. 1993 (Ibycus). Packard Humanities Institute CD #7, 1996 (Mysia, «Kyzikene, Lacus Dascylitis», nr. 2011-2104).
IMT LApollon/Milet	Barth, M., Stauber, J. (eds.), *Inschriften Mysia & Troas* [*IMT*], Leopold Wenger Institut, Universität München. Version of 25. 8. 1993 (Ibycus). Packard Humanities Institute CD #7, 1996 (Mysia, «Lacus Apolloniatis & Miletupolis», nr. 2150-2417. Include şi Elmar Schwertheim, *Miletupolis. Inschriften und Denkmäler*,. *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 26. Bonn, 1983.
ISM II	Stoian, I., *Inscripţiile din Scythia Minor greceşti şi latine*. *2 (Tomis)*, Bucureşti, 1987 ş
Łajtar	Łajtar, A., *Die Inschriften von Byzantion. Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien*, 58, Bonn, 2000, 251–252.
Mihailov 1943	Mihailov, G., *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943.
Miletos	McCabe, D. F., *Miletos Inscriptions*. *Texts and List.* «The Princeton Project on the Inscriptions of Anatolia», The Institute for Advanced Study, Princeton, 1984.
O.Krok.	Cuvigny, H., *Ostraca de Krokodilô. La correspondance militaire et sa circulation*. *Praesidia du désert de Bérénice. II*, Fouilles de l'IFAO, Cairo, 2005.
O.Max.	Ostraca nepublicate de la Maximianon (Al-Zarqua, Egipt), cu număr de inventar.
Olteanu 2004/2007	Sorin Olteanu, pagina web http: //soltdm. com/inscr/ism/ism2_165. htm din 2004, refăcută şi mutată în 2007 la http: //soltdm. com/inscr/ism/2_165/ism2_165. htm.
Pfuhl-Möbius 1979	Pfuhl, E., Möbius, H., *Die ostgriechischen Grabreliefs*, 2. 1, Mainz, 1979.
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*
Tomitana	Stoian, I., *Tomitana. Contribuţii epigrafice la istoria cetăţii Tomis*, Bucureşti, 1962.
Schwyzer 1939	Schwyzer, E., *Griechische Grammatik*, erster Band, München, 1939.

« LA PLUS MERVEILLEUSE DES MERS » : RECHERCHES SUR LA REPRÉSENTATION DE LA MER NOIRE ET DE SES PEUPLES DANS LES SOURCES ANTIQUES, D'HOMÈRE À ÉRATOSTHÈNE*

ANCA DAN**

Lorsqu'on parcourt les descriptions spatio-temporelles du monde qui précèdent la « géographie » inventée par Ératosthène, on comprend qu'à cette époque préhellénistique le Pont-Euxin n'est pas encore un concept géographique : les lieux, les peuples et les actions mythiques, littéraires et historiques situées dans la région de la mer Noire relèvent, pour les Grecs de l'époque archaïque et classique, soit d'un certain Au-delà indéfini, soit d'un vague Septentrion de l'œkoumène méditerranéen, soit d'autres Hellades non-égéennes soit, enfin, d'un *arc scythe*, figure géométrique à portée géographique, ethnographique et historique, dont nous écrivons ici l'histoire. Des références pontiques – ou interprétées comme telles, à différents moments de l'Antiquité – présentes dans les épopées textualisées du *Cycle Troyen* jusqu'aux données numériques précises du pourtour européen et asiatique de la mer Noire attribuées à Ératosthène, nous réécrivons une histoire culturelle grecque, l'histoire des perceptions, des constructions et des représentations des espaces liés à la mer Noire, de notre point de vue postérieur.

---

* Thèse soutenue à l'Université de Reims en 2009, sous la direction de MM. les Professeurs Carlos LÉVY (Université de Paris IV-Sorbonne) et Didier MARCOTTE (Université de Reims) et présentée devant Mme et MM. les Professeurs Alexandru AVRAM (Université du Maine), Jean-Louis FERRARY (Académie des Belles Lettres-EPHE), Patrick GAUTIER-DALCHÉ (EPHE-IRHT), Carlos LÉVY, Didier MARCOTTE, Christel MÜLLER (Université de Reims) et Francesco PRONTERA (Università di Perugia). Prix de la thèse en lettres et sciences humaines de la Chancellerie des Universités de l'Académie de Reims (2010). Thèse disponible auprès de l'Atelier national de réproduction des thèses, Lille (http://www.diffusiontheses.fr/59483-these-de-dan-anca-cristina.html). Le livre *« La plus merveilleuse des mers ». Recherches sur la représentation de la mer Noire et de ses peuples dans l'Antiquité I. D'Homère à Strabon* est sous presse chez Brepols, dans la collection Terrarum Orbis.

** Exzellenzcluster 264 Topoi, Deutsches Archäologisches Institut, Berlin ; e-mail : anca.dan01@gmail.com

SCIVA, tomul 63, nr. 1-2, Bucureşti, 2012, p. 153-163

Cette histoire de la science géographique grecque concernant le Pont-Euxin tire les arguments de ses explications des domaines aussi différents que la linguistique et la philologie gréco-latine, la tradition littéraire antique et, sur quelques points précis, médiévale, l’histoire ancienne et toutes ses sciences connexes, ainsi que l’archéologie pontique. Deux de nos soucis permanents ont été de réfléchir à une nouvelle terminologie, plus adéquate à la complexité des visions antiques que l’espace unidimensionnel popularisé par la thèse de Pietro JANNI, et, pour chaque texte pris à part, aux origines des démarches « géographiques » et « ethnographiques », aux rapports avec le contexte littéraire et scientifique. Pour chaque auteur, considéré dans le cadre d’un chapitre ou seulement dans quelques lignes, nous avons entrepris une recherche globale, étant consciente non seulement que le but de cet auteur n’était jamais particulièrement « pontique » ou « géographique », mais aussi que la succession de regards pontiques que nous étions en train de constituer ne s’inscrivait guère dans une chronologie progressiste, ni même cohérente avec elle-même. La forme que notre « histoire de l’arc scythe » pouvait prendre était celle des « recherches » aussi précises et approfondies que possible autour de chaque allusion pontique, tout en soulignant les éventuelles parentés dans une tradition extrêmement fragmentaire.

Nous avons structuré cette étude en cinq chapitres, organisés de manière thématique et chronologique, précédés par des « prolégomènes théoriques » et suivis par des « épilégomènes géographiques ». Les *Prolégomènes* proposent une réflexion sur la définition de la « géographie antique » en tant que « domaine culturel », somme de « cultures géographiques », de « faisceaux de connaissances » qui se caractérisent par l’« hétérogénéité » des regards (artistiques, techniques, scientifiques) portés sur un espace, par la « transgénéricité » du discours géographique (présent dans tous les genres, en vers et en prose), par le conservatisme du savoir sur des lieux et des peuples éloignés du centre grec et, conséquence directe de ce conservatisme, par le déterminisme des « géographes », qui reproduisent à des degrés de fidélité différents les mêmes renseignements. Nous avons également tenté de répondre à la question de l’absence d’un genre géographique chez les théoriciens antiques, proposant une nouvelle classification qui tient compte à la fois du cadre ancien d’Aristote et de Ptolémée – pour une géographie en tant qu’*ekphrasis* aristotélicienne et que forme d’expression spatiale supérieure à la *topographie* et à la *chorographie* ptoléméennes – et des principes de la psychologie cognitive moderne. En fonction du nombre de dimensions d’un espace transposé en discours textuel ou imagé, et en fonction du caractère fixe ou mobile du regard porté sur cet espace, nous identifions une dizaine de « genres » ou de « modes » ekphrastiques. Dans cette classification, les anciens concepts de *périple*, de *périégèse* et de *périodos* (correspondant à un regard mobile sur un espace artificiel unidimensionnel), de *tableau-eikôn* (pour un regard fixe sur un espace bidimensionnel, *topographique* dans le sens ptoléméen) et de *géographie* voire de *cosmographie* (pour un regard ubiquiste, sur quatre dimensions), côtoient

les concepts nouveaux d'« hodologie » et d'« hodographie » (pour un regard fixe ou mobile qui suit une seule ligne [*cf.* grec « *hodos* », « chemin »]), de « topologie », de « topographie » (pour un regard qui s'intéresse à deux dimensions d'une région [*cf.* grec « *topos* », « lieu »]) et d'« œkouménologie » et d'« œkouménographie » (pour un regard panoptique, démiurgique, d'en haut, perpendiculaire sur un point ou sur une infinité de points de l'orbe terrestre [*cf.* grec « *oikouménè* », « monde habité »]). Enfin, pour écrire une histoire des perceptions spatiales des Anciens, nous nous sommes intéressée également à leur mise en scène littéraire : on a vu des aèdes qui prêtaient leur savoir aux Muses aux historiens heuristes, des voyageurs réels ou prétendus, en vertu d'un rôle désormais primordial de l'*autopsie* (dans le sens antique, premier du terme).

En nous appuyant sur cette base terminologique, nous proposons un raisonnement sur l'espace désigné postérieurement comme « pontique » (car « lié au Pont-Euxin »), qui va de l'*atopie* homérique à la mise en « place » (« *topos* »), c'est-à-dire à la *topicalisation* de l'époque coloniale archaïque, à l'idéalisation en *utopies* et *dystopies* jouées sur la scène classique et à l'individualisation, à la transformation en *topoi*, en lieux communs, historiques, géographiques et ethnographiques et puis, finalement, jusqu'à l'identification de ces lieux-*topoi* avec certaines *Hellades*, parties du monde d'Alexandre le Grand, « cartographié » par Ératosthène.

Notre chapitre homérique est structuré en deux parties : la première concerne les mythes présents dans l'épopée archaïque et, plus précisément, dans l'*Iliade*, l'*Odyssée*, l'*Éthiopide* et les *Chants Cypriens* ; après une discussion historique dans laquelle nous voulons prouver que l'implication de la région pontique dans une hypothétique guerre mycénienne n'est qu'une supposition devenue certitude chez certains Modernes, nous discutons tout d'abord les résonances de cette région dans l'*Iliade* et l'*Odyssée*, c'est-à-dire la présence des Thraces (selon nous, exclusivement égéens, non pontiques), l'existence d'*Argonautiques* pré-homériques (plutôt en forme folklorique, orale, partageant des motifs avec les créations du même type mais à sujet troyen) et l'invention du peuple homérique des Cimmériens (qui ne garde de l'histoire qu'un nom et, peut-être, l'écho indémontrable d'une vague perception géographique et ethnographique). Dans un second temps, nous étudions les mythes pontiques d'Achille sur l'Île Blanche, des Amazones de la Thrace européenne et asiatique et d'Iphigénie en Tauride, évoqués dans les résumés tardifs que nous avons conservés d'Arctinos de Milet et de Stasinos de Chypre. Utilisant les renseignements disponibles actuellement dans les domaines littéraire et archéologique, nous proposons une réflexion sur la transposition d'un espace historique et d'un espace mythique préexistants et interdépendants, en un espace épique qui sert de base à la création d'un espace interprétatif, celui de tous les auteurs postérieurs qui ont fait référence au Pont-Euxin d'« Homère », et d'un espace mythologique et parfois même sacré, inventé dans la mer Noire précisément sur la base de ces œuvres littéraires. En d'autres

termes, ce n'est pas seulement la réalité historique qui détermine le discours géographique ; les œuvres orales et les cultes ont également la force de façonner le monde hellénique. La seconde partie de ce premier chapitre concerne les vers de l'*Iliade* 2.851-855 et 13.3-6 : dans le premier cas, nous nous penchons sur l'authenticité homérique des alliés troyens, Paphlagoniens, Énètes et Alizônes venus du sud de la mer Noire ; faute de preuves archéologiques pour reconstituer l'espace historique auquel pouvait se référer un Homère entre le VIIIe et le VIe siècle, nous étudions en détail la très riche tradition interprétative de ces hexamètres, du VIe siècle av. J.-C. au Ve siècle apr. J.-C. Pour les vers 3-6 du XIIIe livre de l'*Iliade*, nous poursuivons le regard de Zeus à partir du mont Ida sur les Thraces et les supposés Scythes, dissimulés sous les noms – si problématiques d'un point de vue morphologique pour toute l'Antiquité – des *Agauoi*, des *Hippêmolgoi* et des *Abioi*. L'idée forte de cet excursus est le statut de « père de la géographie », mérité par « Homère » non seulement selon les Stoïciens, mais aussi selon nous, Modernes, qui lisons en lui les premières descriptions spatiales grecques structurées hodologiquement (comme les *Catalogues des Achéens* et *des alliés troyens*), topologiquement (comme ce regard de Zeus à partir de l'Ida) et œkouménologiquement (sur le *Bouclier d'Achille*), ainsi que les premières allusions à la mer Noire, non nommée comme telle dans les épopées, sans doute par souci d'éviter l'anachronisme, mais reconnues par des dizaines de générations d'érudits antiques.

En respectant la chronologie traditionnelle, nous abordons, après Homère, la poésie et la prose archaïques, généralement reconnues comme contemporaines des mouvements coloniaux gréco-orientaux vers les littoraux septentrionaux. Cinq auteurs font des références suffisamment consistantes à cette région pour être discutés ici, Hésiode, Eumèle de Corinthe, Hipponax, Aristéas de Proconnèse et d'Hécatée de Milet. Trois passages confèrent à Hésiode, Ionien d'Ascra en Béotie, une place de choix dans l'histoire des connaissances grecques de la région pontique : nous proposons de voir dans l'embrouillé *Catalogue des fleuves* de la *Théogonie* (v. 337-345) le résultat d'une longue tradition poétique orale, dans laquelle des fleuves du nord-ouest de l'Asie Mineure (plutôt que du sud-ouest du Pont-Euxin, comme le Sangarios, le Parthénios et même le Ladôn) ont été identifiés avec des fleuves importants de la Grèce. La présence de l'Istros et du Phase ainsi que l'histoire littéraire dans laquelle nous pouvons inscrire l'Aldêskos indiquent que nous sommes en présence d'un premier *circuit* (« *périodos* ») du monde, en format de catalogue hydronymique. D'ailleurs, l'Hésiode du *Catalogue des femmes* met en scène une telle *périodos*, sous la forme d'un catalogue ethnographique qui mélange des repères historiques et mythiques – comme dans toute la géographie prémoderne. Dans les fragments conservés par la tradition indirecte et par les papyrus, on distingue la première attestation du nom des Scythes et, selon certaines lectures plus anciennes, même d'un éventuel Skythès, lié peut-être à l'invention du fer. La mise en scène est celle du vol divin des

Boréades, qui poursuivent les Harpyes en délivrant ainsi Phinée : malheureusement, l'état très fragmentaire de cette œuvre ne nous permet pas de savoir si leurs *Argonautiques* étaient pontiques. Celles de la *Théogonie* (v. 956-962, 992-1002) ne le sont pas non plus et, aussi surprenant que cela paraisse aujourd'hui, c'est à un barde corinthien que l'on attribue l'identification du Pays de la Toison d'Or et de Médée avec la Colchide. Malheureusement, peu d'échos nous ont été transmis des créations que les Anciens lui attribuaient, mais ils sont suffisants pour nous informer sur l'usage des figures anthropomorphiques de l'espace, appartenant au domaine religieux et mythologique et jouant un rôle historique de plus en plus important, au cours des siècles, dans le monde grec : il s'agit de la présence dans ces *Argonautiques* d'une mystérieuse nymphe Sinôpè, fille d'un grande fleuve Asôpos et, éventuellement, éponyme de la très importante ville pontique, ainsi que d'une nymphe Borysthénis dont le nom scythe, apparenté à celui du Dnjepr, trahit une fréquentation de la mer Noire à l'époque de la fixation de ces poèmes corinthiens.

Le VIe siècle av. J.-C. voit pourtant apparaître d'autres formes poétiques à contenu géographique : dans les ïambes d'Hipponax (et, peut-être d'Archiloque), on distingue un espace pontique désormais tangible et même vécu par une partie du public auquel ces créations étaient destinées. C'est un espace suffisamment connu pour faire l'objet à la fois d'allusions ethnographiques – que l'on peut inscrire d'ores et déjà dans la tradition des lieux communs pontiques, comme la sauvagerie des Thraces de Salmydessos – et de jeux lexicaux à base ethnonymique et à portée pornographique (dans le sens antique du terme), comme dans l'association des Sindes et des Koraxes pour dessiner le Bosphore Cimmérien en forme de vagin. À cette même époque où l'on crée, selon nous, une première cartographie mentale, anthropomorphisante, de la région pontique, Aristéas de Proconnèse invente l'épopée fantastique et se décrit probablement en train de voler dans les airs au-dessus de la mer Noire, jusque chez les Issêdones, voisins des Arimaspes, eux-mêmes situés directement sous les Hyperboréens. Ce premier voyage pontique est, à notre sens, purement littéraire : autant que l'on puisse juger d'après les quelques fragments difficilement compréhensibles et d'après les maigres échos tardifs, il devait s'agir d'une compilation savante de connaissances historiques et mythiques sur le nord-est de l'œkoumène, mise dans le cadre justificatif d'un voyage guidé par Apollon. On apprend ainsi à quel contexte littéraire devaient réagir les Ioniens et un penseur-descripteur de l'espace comme Hécatée de Milet, auteur d'un premier *Circuit de la terre* et, implicitement, d'une première description abstraite, objectivée, de la région pontique. Plusieurs conclusions se détachent de notre discussion détaillée des très maigres fragments hécatéens : nous avons tenté comprendre le mécanisme du choix et de la transmission des passages du Milésien dans la tradition postérieure et nous avons conclu sur l'étrangeté de ses toponymes, retenus par les lexicographes très souvent comme des hapax. Nous avons essayé de saisir les traces de l'ancrage de la Thrace d'Hécatée dans la contemporanéité de la

première campagne européenne de Darius et, d'un point de vue littéraire, les éventuels éléments qui feraient penser que le premier périodographe était déjà un commentateur d'Homère. En définitive, tout en approfondissant le statut premier d'Hécatée dans le cadre de la science antique des inventaires œkouméniques, nous avons voulu relativiser l'importance que ses témoignages prennent aux yeux des archéologues pontiques : la présence d'un toponyme chez Hécatée atteste l'ancienneté d'une fondation, mais aussi la bizarrerie de son nom et, avec elle, la diminution de son importance à des époques plus tardives.

Avec les utopies et les *dystopies* du Ve siècle, on entre dans les festins panhelléniques de Pindare et on monte sur la scène attique d'Eschyle, de Sophocle et d'Euripide. La lecture des vers lyriques du Thébain procure, avant tout, la découverte d'une première attestation du nom du Pont-Axin, précisément dans un contexte argonautique. Mais l'information géographique proprement dite reste allusive, limitée à quelques mythes, certes désormais définitivement ancrés dans l'espace pontique (comme l'île d'Achille), ou à des échos épiques résolument identifiés avec des entités historiques (comme les Scythes nomades). La familiarité du public avec ce genre d'évocations d'un espace œkouménique littérarisé est prouvée, indirectement, par les expressions de la polarité Nord (Phase, Hyperboréens) *versus* Sud (Nil). Bien qu'aucune indication ne soit donnée sur la diversification de ce Septentrion entre un Istros occidental et un Phase indéfini, des itinéraires divins comme celui esquissé dans la troisième *Olympique* prouvent, à notre sens, un certain développement des connaissances qui façonnent ce Nord poétique d'époque classique.

L'espace littéraire des tragiques, dans leurs monologues, est à la fois plus complexe et plus présent : Eschyle mérite ici la place d'honneur. Tout d'abord, nous avons essayé de rendre compte, dans le cadre d'un clivage entre le monde égéen, historique, et les confins pontiques, réservés aux mythes, des coupures frontalières signalées par le poète entre l'Europe et l'Asie (au niveau réel du Halys, du Bosphore Thrace et du Strymon et, imaginaire, du Bosphore Cimmérien et du Phase). Dans un deuxième temps, cette ambivalence égéo-pontique nous a paru transparaître dans les catalogues, tangibles – pour ce qui est du cercle égéen des *Perses* – ou irréels pour les *Suppliantes*. Enfin, dans un troisième temps, les variations de l'itinéraire d'*Iô* entre les *Suppliantes* et le *Prométhée enchaîné* – autrement dit entre l'étymologisation du Bosphore Thrace et celle du Bosphore Cimmérien, entre le pourtour de l'Anatolie et les bordures du Pont – rendent compte de la versatilité des références spatiales retenues par un auteur tragique et, en définitive, de la malléabilité des trajectoires mythologiques dont on doit tenir compte lorsque l'on essaie de dissocier les auteurs de ces pièces. Quant au détail de l'itinéraire de l'héroïne dans le *Prométhée enchaîné*, il peut trouver une explication logique d'un point de vue moderne si l'on prend conscience d'une confusion possible, à l'époque du dramaturge comme dans les études de certains savants modernes, entre la Scythie nord-pontique, hérodotéenne, Scythie par excellence à

partir de l'époque grecque classique, et une Scythie sud-est pontique, située à la jonction de l'Anatolie et de la Colchide, connue dès l'époque archaïque mais oubliée sous l'oronyme des Skythénè dans l'œuvre de Strabon. Situant les Scythes nomades et les Chalybes sur un schéma mental au nord-ouest du Pont, avant un fleuve Hybristès lié au Caucase et, en conséquence, identifiable avec le Phase, le poète invente un monde bipartite, partagé entre une Europe à visages humains et une Asie à contenu monstrueux (puisque réservée aux Gorgones, aux Phorkides et aux Griffons). Ce monde, dont Eschyle choisit précisément la Scythie comme décor de son *Prométhée enchaîné* et le Caucase pour son *Prométhée délivré* (aujourd'hui fragmentaire), relève à la fois de la tradition épique et post-épique ainsi que des connaissances des réalités contemporaines. Malheureusement, la perte de la plus grande partie de la poésie archaïque et classique nous prive de la base indispensable pour toute appréciation plus tranchante au sujet de l'intérêt porté par Eschyle à l'érudition toponymique et ethnonymique.

Tout en marquant la différence d'ampleur des excursus géographiques dans les tragédies de Sophocle et d'Euripide, nous avons tenu, pour ce qui concerne le premier, à analyser les références argonautiques de l'*Antigone*, et, pour le dernier, à mettre l'accent sur l'usage – presque exclusif – des clichés et des symboles qui caractérisent à la fois son texte et son contenu géographique et ethnographique. Sous la forme d'un appendice à ce chapitre consacré à la tragédie, nous avons traité le cas du *Rhésos*, tragédie que nous estimons homonyme d'une tragédie d'Euripide et que nous proposons, à titre d'hypothèse, de dater du milieu du IVe siècle av. J.-C., sur la base de ses allusions historiques à l'espace pontique.

Le quatrième chapitre, dont le titre renvoie à tous les sens possibles du terme « *topos* » (en tant que lieu désormais clairement établi, mais aussi en tant que lieu commun littéraire), est consacré aux *Histoires* d'Hérodote et aux fragments des autres logographes méconnus ainsi qu'au traité *Airs, eaux, lieux* d'Hippocrate. Après une analyse des difficiles échos pontiques conservés d'Hellanikos de Lesbos, nous structurons notre exposé hérodotéen en trois parties : la première, ethnographique, traite tout d'abord de la spécificité paradoxographique du discours hérodotéen, ensuite d'une « toile d'araignée » qui reflèterait la concordance entre une certaine perception de l'altérité des peuples, structurée en quatre cercles concentriques, et une carte mentale sur laquelle « loin », « plus loin » et « extrêmement loin » sont synonymes de degrés de plus en plus avancés de barbarie. La synthèse complète des critères ethnographiques qui dessinent ces cercles – dont nous avons voulu retrouver les fondements philosophiques et historiques – met également en avant, d'une part, l'exclusion des êtres monstrueux et surnaturels de l'œkoumène et, d'autre part, l'existence de peuples, comme les Thraces et les Micrasiatiques ou bien les Agathyrses et les Libyens et, encore plus loin, les Issêdones, qui se retrouvent sur les confins communs de deux mondes contigus. En nous appuyant sur une connaissance aussi approfondie que possible des théories structuralistes et post-structuralistes des dernières décennies, nous

avons cherché, dans le troisième temps de cette étude sur l'ethnographie pontique d'Hérodote, de saisir le moment même de la naissance littéraire de l'identité pontique et, par la suite, de comprendre ce qui fait que, pour Hérodote, un Scythe est scythe, un Thrace thrace, que le Septentrion pontique reste le miroir du Sud et que les Colchidiens sont des Égyptiens, en dépit des fondements rationalistes de la pensée de l'Halicarnassien. Les structures ethnographiques mentales discutées antérieurement nous permettent maintenant d'expliquer la constitution d'une identité scythe qui allait s'imposer, dans sa forme – pour nous – hérodotéenne, tout au long de l'histoire. Les excursus de mythologie comparée réalisés par le Père de l'histoire tirent leurs racines des manières traditionnelles de définir une identité ethnique, de l'intérieur, de l'extérieur proche et de l'extérieur lointain. Mais c'est l'articulation du savoir ethnographique, géographique et historique qui soutient cette construction mentale exceptionnelle, extrêmement complexe, du monde d'Hérodote.

Ainsi avons-nous réservé la deuxième grande partie de cette étude à la « géographie » et, plus exactement, aux trois types de perceptions et de formes mentales permettant la mise en discours de l'espace : sous le titre de la linéarité, de l'hodologie, nous avons mis les catalogues des satrapies de Darius (3.89*sq.*) et le catalogue des armées de Xerxès réunies à Doriskos sur l'Hèbre (7.61-95), comparés avec les catalogues des peuples achéménides dans les fameuses inscriptions de Darius de Behistoun, de Suse et de Naqš-i Rustam. On aboutit ainsi à un tableau plus complet des *périodoi* ethnonymiques achéménides et à une meilleure compréhension du travail effectué par les sources grecques d'Hérodote, et par Hérodote lui-même, sur ces cartes mentales dont il ne pouvait guère connaître les principes symboliques et historiques. Cette solution de lecture d'ensemble nous permet de formuler une hypothèse sur la décomposition de l'espace pontique dans le catalogue du troisième livre et de proposer l'existence de confusions qui ont associé, dans le texte conservé, les Arméniens aux Indiens de Paktyikè et les Ligyes aux Bactriens.

Dans la catégorie des topologies hérodotéennes, nous analysons le passage même qui a donné le titre de cette thèse et qui décrit le regard porté par Darius sur le Pont-Euxin et sur le Bosphore (4.85-88). Après des considérations de géographie historique qui ont comme but d'éliminer toute ambiguïté sur le choix du Hiéron comme lieu de la prise de vue, nous abordons la question des estimations numériques des distances pontiques et propontiques. Leur cohérence avec le reste des informations géographiques des *Histoires* et la manière de faire de l'historien, son invention d'un scénario où la narration historiographique inclut des informations périplographiques (susceptibles, chez Hécatée, et plus tard, chez Ératosthène, de devenir des bases de raisonnements géométriques) sont au cœur de cette analyse. Enfin, le troisième type de prise de vue, œkouménographique, nous amène à discuter d'autres manières de présenter un savoir géographique : Hérodote s'inscrit indiscutablement dans la tradition de ceux qui critiquent la mappemonde

mentale en vogue à son époque (où à l'époque de ses sources). À ce titre, nous avons proposé sous la forme d'une hypothèse qui mérite des vérifications plus détaillées, de retrouver une géométrisation du monde, d'origine archaïque ou, du moins, démocritéenne, dans l'alignement « scientifique » du Nil et de l'Istros, les deux grandes fleuves de l'œkoumène qui se font face traditionnellement. En prêtant à Hérodote la connaissance des résultats des recherches compatibles avec celles d'un Hippocrate de Chios, nous avons supposé qu'au Ve siècle av. J.-C. on savait que les distances en cabotage entre Sinope et Istros ainsi que Nil et Issos étaient à peu près égales ; aussi, les distances des traversées directes entre ces points étaient potentiellement connues comme identiques. Des géomètres auraient donc pu tirer la conclusion que les deux triangles formés par Sinope, Istros et les Dardanelles ainsi que par le Nil, le golfe d'Issos et la presqu'île d'Halicarnasse étaient isomètres, tout en étant situés d'une part et de l'autre d'une Asie Mineure susceptible d'avoir, dès cette époque, la forme d'un trapèze isocèle. Se faisant ainsi face et étant au moins équivalents, ces triangles auraient pu illustrer d'une part l'alignement de deux de leurs pointes, représentées par l'Istros, par Sinope, par Issos et par le Nil et, d'autre part, auraient justifié le calcul géométrique de la distance terrestre entre Sinope et Issos qui, en dépit de son caractère profondément erroné, a survécu à plusieurs siècles de recherches scientifiques anciennes.

Outre les formes hodologiques, topologiques et œkouménologiques d'organisation spatiale, la géographie hérodotéenne mérite l'intérêt de l'historien moderne pour le rôle qu'elle joue dans l'invention de l'histoire même. C'est ainsi que nous analysons les passages consacrés aux poursuites scytho-cimmériennes, de grande importance pour les historiens et les archéologues pontiques, ainsi que la très problématique expédition de Darius en Europe. À chaque fois, il s'agit d'une volonté, de la part d'Hérodote, d'aménager le déroulement des événements en fonction de son savoir sur l'espace, ce qui l'amène à faire marcher les mêmes Scythes nord-pontiques jusqu'en Égypte et le Grand Roi jusqu'à l'Oaros/Volga (?) ou Kuban (?).

C'est dans le troisième et dernier temps de ce chapitre hérodotéen que nous étudions en détail l'espace nord-pontique de l'historien : nous tentons d'apporter quelques éclaircissements sur des *loci desperati* de la critique moderne, comme l'identification et la logique représentative des fleuves scythes et les calculs, une fois de plus géométriques, qui se retrouvent à la base de la construction du carré scythe. Pour finir cette partie, en restant fidèle au projet de reconstitution du cadre culturel et scientifique dans lequel devait se situer le discours hérodotéen, nous discutons les lieux communs du froid et de la stupidité pontique. Ces sujets nous offrent d'ailleurs une ouverture sur le traité hippocratique *Airs, eaux et lieux*, lu comme un manuel de médecine, à contenu géographique et surtout ethnographique, et à fondement philosophique. Partant d'un même cadre de pensée démocritéenne et sophistique, l'auteur – qui pourrait être cette fois-ci Hippocrate lui-même – organise sa série d'*exempla* sur les relations entre milieu de vie et pathologies selon

un schéma qui suit, en même temps, un périple pontique dextrogyre (des Macrocéphales chez les Phasiens, chez les Sauromates et chez les Scythes) et une variété des rapports possibles entre nature et culture. Il s'agit là d'un exemple qui peut servir de conclusion pour la complexité des approches qui forment ce que l'on appellerait aujourd'hui la connaissance géographique du Pont-Euxin au Ve siècle av. J.-C.

En revanche, le IVe siècle av. J.-C. pose au chercheur moderne des problèmes tout à fait différents : la raison principale en est la perte des principaux auteurs qui se sont inscrits dans la continuité d'Hérodote et qui ont contribué à faire progresser la connaissance du Pont, comme Éphore, Eudoxe, Théopompe et Callisthène, Timée et même Andrôn de Téos. En échange, nous, Modernes, avons conservé et avons même érigé au rang de travaux fondamentaux dans le domaine de la géographie historique l'*Anabase* de Xénophon et un obscur périple attribué, dans une tradition manuscrite par ailleurs très pauvre, à Scylax de Caryanda. C'est en réponse à ces idées encore largement diffusées de nos jours que nous avons rédigé ce chapitre : nous inscrivons le récit de Xénophon dans la tradition d'un genre autobiographique – et, en conséquence, subjectif. Partageant en trois le contenu géographique de ces sept livres, nous tentons dans un premier temps de donner une image aussi précise que possible du trajet suivi par les Dix Mille, entre Counaxa et Pergame. Dans un deuxième temps, nous discutons les problèmes ecdotiques des bilans chiffrés présents dans le texte de Xénophon, en partie discordants par rapport à l'information générale. Enfin, nous mettons l'accent sur la manipulation de l'espace en commentant de plus près les passages où Xénophon met en scène ses propres actions et projets coloniaux.

Quant au *Périple* du Pseudo-Scylax, nous souhaitons en faire un manuel d'apprentissage géographique de l'hellénisme (idéologie propre à la fin de l'époque classique), quand ce texte a été, selon nous, élaboré. Présentant de manière succincte tous les problèmes littéraires et historiques posés par les passages pontiques dont nous fournissons ici une nouvelle édition, nous cherchons à assurer une base nouvelle pour la discussion détaillée de chaque toponyme, ethnonyme et distance pontique. Outre la date – qui peut être fixée après les dernières décennies du Ve siècle av. J.-C. –, l'identification philologique et historique de quelques noms géographiques et une tentative d'explication de la cohérence partielle de ce texte, nous avons voulu mettre l'accent sur son aspect faussement simpliste : les évaluations chiffrées des différentes distances régionales et des pourtours de la Méotide et du Pont-Euxin reflètent, sans l'ombre d'un doute, la connaissance, par l'anonyme athénien, de données géométriques dont nous avons tenté de reconstituer les raisonnements. Sa place dans le tableau final des périmètres antiques du Pont-Euxin, placé dans les *Épilégomènes géographiques* consacrées aux références pontiques d'Ératosthène, est incontestable.

La conclusion de cette thèse, conçue comme une histoire des perceptions et des représentations de la mer Noire dans son contexte œkouménique grec,

autrement dit comme une histoire des processus intellectuels qui ont mené à la représentation du Pont-Euxin comme un arc scythe, à un moment inconnu de l'époque ératosthénienne ou post-ératosthénienne, comprend deux parties : la première rappelle les principaux acquis de notre démarche pluridisciplinaire, chapitre par chapitre. La deuxième se veut être une ouverture vers la problématique de l'identité pontique, que nous avons abordée de manière incidente tout au long de ces pages et à laquelle nous avons consacré des études indépendantes. Plus généralement, c'est vers une réflexion consacrée aux permanences, antiques et modernes, des perceptions culturelles du Pont dans le domaine politique, économique et de l'histoire des savoirs, que pourront à l'avenir se tourner nos recherches.

« THE MOST BEAUTIFUL OF THE SEAS » : RESEARCHES ON THE REPRESENTATION OF THE BLACK SEA AND ITS PEOPLES IN ANCIENT SOURCES, FROM HOMER TO ERATOSTHENES

ABSTRACT

A reading of the geographical and historical descriptions written in Greek before the time of Eratosthenes shows that, for all these authors, the Euxine Pontus was not yet a geographical concept : places, peoples and actions, mythical, literary and historical, which from a modern perspective would be located in the region of the Black Sea, were situated by the Greeks of the Archaic and Classical periods in the 'Beyond', whether in the North of the *oekoumene*, or in some other non-Aegaean *Hellas*, or in a Scythian world; it is the history of this geographical (as well as ethnographic and historical) conceptualisation which constitutes the main focus of the present research. I begin with some theoretical "*prolegomena*", in which I shall suggest, amongst other things, a new taxonomy of ancient spatial perceptions, including "hodological", "topological", and oekoumenological" conceptions of space beyond human sight, as well as a definition of ancient geography based upon notions of heterogeneity, transgenericity, conservatism, and determinism. With this terminological foundation established, and employing a combination of evidence (linguistic, ancient and mediaeval literature, history, iconography, and Pontic archaeology), in the five chapters that follow I shall analyse the Pontic references to be found in the Homeric epics, in Hesiod, Eumelus of Corinth, Hipponax, Aristeas of Proconnesus, Hecataeus of Miletus, Pindar, Aeschylus, Sophocles, Euripides, Herodotus's *Histories*, Hipprocrates' *De aere*, Xenophon's *Anabasis*, Pseudo-Scylax's *Periplus*, and the fragments of Eratosthenes. This dissertation will thus present a history of the perceptions and representations of the Black Sea region and, more broadly, of the Greek *oekoumene* in Archaic and Classical times.

CULTUL LUI APOLLO ÎN COLONIILE GRECEȘTI DIN MAREA NEAGRĂ[*]

FLORINA PANAIT-BÎRZESCU[**]

Direcțiile de cercetare în istoria cultelor greceşti s-au concentrat fie pe studiul unei singure divinități venerate în toată lumea greacă, fie pe cel al tuturor cultelor dintr-o regiune. Însă creşterea volumului de descoperiri arheologice, pe de o parte, iar pe de altă parte, diversificarea abordării acestora au dus adesea la o limitare asupra cultului unei singure divinități într-o regiune anume. Din această categorie face parte şi lucrarea de față, ce priveşte cultul lui Apollo în coloniile greceşti din Marea Neagră. Apollo este divinitatea principală a celor mai multe colonii pontice, cultul său fiind „moştenit" din cetățile de origine, în primul rând Miletul şi Megara, determinantă pentru rolul său important în coloniile pontice fiind şi implicarea oracolelor de la Delphi şi Didyma. Tratarea coloniilor pontice în ansamblul lor a fost impusă în primul rând de unitatea geografică a Mării Negre, în jurul căreia sunt aşezate, iar în al doilea rând de originea, milesiană sau megariană, care presupune existența unui „bagaj" comun de tradiții cultice al coloniilor din acest spațiu. Scopul unei astfel de lucrări este în primul rând de a desprinde cultul divinității de fundalul staturii sale panelenice pentru a evidenția şi valorifica particularitățile locale. Au fost avute în vedere evidențele epigrafice, iconografice şi arheologice pentru a urmări formele de manifestare ale cultului său din întreg spațiul pontic pe întreaga perioadă de existență a acestuia, începând cu momentul fondării coloniilor până în secolul al IV-lea p. Chr. Întinderea mare a perioadei şi a ariei avute în vedere presupune o seamă de schimbări radicale de la o epocă la alta, precum şi existența unor particularități regionale în interiorul spațiului pontic, rezultate în urma evoluției ulterioare întemeierii coloniilor, la care şi interacționarea cu mediul local a contribuit. O altă problemă urmărită priveşte măsura în care se raportează cultul lui Apollo din colonii față de cel din metropolă şi, de asemenea, măsura în care se distanțează de restul lumii greceşti.

[*] Rezumat al tezei de doctorat susținute public pe data de 19.01.2012 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române. Comisia a fost formată din acad. Alexandru Vulpe, CŞ I Maria Alexandrescu-Vianu, coordonatoarea tezei de doctorat, şi din următorii membri: prof. Alexandru Avram, CŞ II Mihaela Mănucu-Adameşteanu şi CŞ II Livia Buzoianu

[**] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: florina12@gmail.com

SCIVA, tomul 63, nr. 1-2, Bucureşti, 2012, p. 165-170

Diversitatea şi complexitatea, pe de o parte, a categoriilor de materiale analizate, iar pe de altă parte, a problematicii în sine a subiectului au impus o structurare a lucrării în cinci capitole. Un prim capitol introductiv priveşte stadiul cercetării, problematica şi sursele analizate. Interesul pentru cunoaşterea cultului lui Apollo s-a manifestat încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea – începutul secolului trecut prin articole dedicate în mod deosebit unor inscripţii, baze de statui sau reprezentări monetare, însă progrese reale nu au fost făcute decât în ultima jumătate de secol, odată cu creşterea numărului de descoperiri, care au prilejuit reluarea problematicii referitoare la cultele cetăţilor pontice. De cele mai multe ori, tema cultului lui Apollo a fost tratată în articole, rareori fiindu-i dedicate capitole de monografii. Dintre puţinele lucrări de acest tip amintim capitolul dedicat cultului lui Apollo din coloniile pontice de origine milesiană din monografia lui Norbert Ehrhardt *Milet und seine Kolonien* (Frankfurt/Main 1988), sau cel al lui Krister Hanell pentru cele megariene, în *Megarische Studien* (Lund 1934), aceştia urmărind cultul din colonii din perspectiva relaţiei cu metropola. Recent, Dobrinka Chiekova a dedicat un capitol cultului lui Apollo din cetăţile de pe coasta de vest a Mării Negre (*Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VIIe-Ier siècles avant J.-C.)*, Berna, 2008), iar Anna Rusjaeva un alt capitol despre cultul lui Apollo într-o monografie despre cultele de la Olbia (*Religija i kul'ty antičnoj Ol'vii*, Kiev, 1992); întreprindere pe care a reluat-o în 2005, extinzând-o la coloniile din întregul bazin pontic într-o monografie dedicată cultelor din acest spaţiu (*Religija pontijskih ällinov v antičnujue epokhu*, Kiev, 2005).

Noutatea lucrării de faţă, care reia studiul cultului lui Apollo din toate coloniile Marea Neagră, rezidă nu numai în amploarea abordării, ci şi în metoda aplicată. Astfel, cultul este urmărit într-o primă etapă, anume în capitolul II, din punct de vedere topografic, pentru fiecare cetate în parte, începând din colţul sud-vestic al Mării Negre cu Apollonia, şi mergând în jurul Mării Negre în sensul acelor de ceasornic, terminând cu cetăţile de pe coasta de sud; acestea sunt grupate pe regiuni ale Mării Negre, determinate de cele patru puncte cardinale, regiuni care constituie totodată şi un criteriu de împărţire în subcapitole. În această etapă s-a avut în vedere în principal o trecere în revistă a evidenţelor, cu punctarea unor probleme legate de perioada de manifestare a cultului şi de formele luate de acesta pentru fiecare cetate în parte, anume sanctuare, amplasarea lor şi formele de manifestare arhitecturală, oficianţii cultului şi locul lor între magistraţii cetăţii, diferitele tipuri de ofrande atestate, epiclezele de cult şi originea lor, în fine tipurile iconografice atestate în diferite medii (sculptură, statuete, reprezentări monetare).

Toate acestea, comentate punctual pentru fiecare cetate în parte în capitolul II, au fost reluate într-o abordare sintetică în capitolul următor. S-a acordat o atenţie deosebită: sanctuarelor, ofrandelor, epiclezelor, iconografiei şi interferenţelor cultuale, acestea constituind de altfel problematica celor cinci subcapitole, ce formează substanţa capitolului III.

Limitele cercetării în ceea ce priveşte studiul sanctuarelor şi al inventarului acestora sunt date în primul rând de caracterul *săpăturilor sistematice sau de salvare*, existând o mare disproporţie între unele situri cercetate sistematic în ultimul secol, precum Olbia şi Histria, şi alte situri a căror cercetare este aproape imposibilă din cauza suprapunerii oraşului modern, aici încadrându-se o serie de situri de pe toate coastele Mării Negre. Acestea au suferit distrugeri nu numai din cauza locuirii continue, ci şi din cea a *modificării peisajului geografic*, anume prăbuşiri de faleze, sau submersia unor porţiuni ale siturilor, modificarea peisajului geografic făcând în cel mai rău caz imposibilă identificarea unor situri: Phasis, spre exemplu, cetate despre a cărei existenţă doar sursele literare mai stau mărturie.

Cu toate acestea, din evidenţa arheologică şi epigrafică de care dispunem, pe de o parte, şi din analogiile cu sanctuare ale lui Apollo din restul lumii greceşti, pe de altă parte, în special din metropolele coloniilor pontice, reiese faptul că sanctuarul lui Apollo era de regulă amplasat relativ central, pe un loc impunător, acropolă sau promontoriu, în apropiere de agora şi de alte construcţii cu caracter public. Acesta adăpostea pe lângă altare şi monumente care serveau cultul zeului, sub una sau mai multe epicleze, şi sanctuarele altor divinităţi, formate în principal din altare şi ofrande, uneori şi temple, toate acestea înconjurate de regulă de o incintă.

Cel mai bine documentate sunt sanctuarele de la Olbia, la acestea adăugându-se identificarea ipotetică a sanctuarelor de la Histria, Odessos şi Pantikapaion. Judecând după stadiul actual al săpăturilor în prima fază de existenţă a coloniilor, locurile de cult au avut un aspect modest, din care au rămas urme răzleţe, uneori dificil de interpretat. Sanctuarele din Marea Neagră au căpătat un aspect monumental spre sfârşitul perioadei arhaice şi începutul celei clasice, cunoscând mai multe faze de distrugere şi refacere în perioadele următoare, şi o notabilă fază de degradare în perioada elenistică. Începutul perioadei romane se caracterizează, pentru unele dintre coloniile nord şi vest pontice, prin încetarea funcţionării ariilor sacre deja consacrate şi relocarea lor după refacerea acestor cetăţi.

Din inventarul sanctuarelor lui Apollo din Marea Neagră, atestate epigrafic şi arheologic, amintim vasele de lustraţie din marmură, *perirrhanteria*, aşezate de regulă la intrarea în sanctuar (Olbia şi Tyras); mesele sau băncile destinate meselor sacre în comun, o posibilă astfel de *bathra* este atestată la Odessos, *kline* şi *tricliniu* atestate epigrafic la Olbia în perioadă romană. Acestea mobilau foarte probabil un *estiatorion* aflat în apropierea templului, unde se ţineau mesele cu ocazia sacrificiilor publice. Din vesela folosită cu acest prilej, inscripţiile menţionează la Olbia dedicarea unor tripoduri şi a unor fiale din metal preţios, însă este de presupus că o bună parte din vesela de cult sau votivă era din ceramică. Cea mai mare parte a graffitilor, care menţionează numele sau iniţialele lui Apollo, este scrisă pe vase ceramice precum: cupe, căni, farfurii, ulcioare, amfore, cratere, oinochoai. Într-un singur caz este menţionat şi conţinutul vasului. Este vorba de dedicaţia unui anume Anaperres, fiul lui Anachyrsos, din neamul scoloţilor, de pe gâtul unei amfore clazomeniane, din al treilea sfert al sec. VI a. Chr. Acesta oferă din propria cheltuială o amforă cu miere lui Apollo Boras.

Peisajul sacru din cetățile pontice era împodobit şi de alte monumente, stele, statui, reliefuri, dintre care făceau parte şi statuile dedicate lui Apollo, din care s-au păstrat bazele descoperite la Apollonia, Labrys, Hermonassa, Histria, Olbia, Pantikapaion şi Phanagoria sau în regiunea cetăților vest-pontice unde o serie de reliefuri cu reprezentarea cavalerului trac au fost dedicate lui Apollo. Sunt de amintit de asemenea atelierele pentru diverse tipuri de obiecte: din teracotă sau metal, care asigurau producția de votive a sanctuarului şi chiar producția de monede. Este de presupus că sanctuarul lui Apollo a avut rolul şi de autoritate monetară, primele emisiuni monetare fiind bătute, respectiv turnate aici. Astfel, se explică şi forma primelor emisiuni cu valoare monetară, de vârf de săgeată – frunză de laur, respectiv delfinaş din cetățile vest-pontice: Apollonia, Histria, Olbia, şi legenda AΠOΛ pe o serie de emisiuni monetare din Pantikapaion.

Este de remarcat faptul că, spre deosebire de alte divinități, care primesc numeroase ofrande de tipul statuetelor din teracotă (în special divinitățile feminine), Apollo nu este cunoscut în coloniile din Pont, ca şi în restul lumii greceşti, decât prin ofrande puține, dar prețioase, care arată ataşamentul față de cultul său al unei categorii sociale avute. Din rândurile acesteia se alegeau preoții, familia sacerdotală de la Histria sau membrii dinastiei bosporane, care au deținut funcția de preot, indicând acest lucru.

Cel de-al treilea subcapitol al secțiunii de sinteză este dedicat epiclezelor, prezentate pe categorii derivate de la etiologia numelui. Dintre acestea, Ietros şi Delphinios sunt atestate în majoritatea coloniilor pontice de origine milesiană, existența alăturată a celor două culte fiind asigurată pentru Olbia şi postulată pentru Odessos şi Hermonassa, probabil după un model similar Olbiei. Originea ioniană a epiclezei Ietros, pentru care în metropolă nu există decât argumente de ordin indirect şi care constituie o particularitate a cultului lui Apollo din coloniile pontice, este susținută şi argumentată în mod deosebit printr-un indiciu iconografic. Motivul arborelui şi păsării, pe care îl întâlnim pe o serie monetară de la Apollonia, ce reproduce statuia lui Apollo Ietros, îi este atribut constant şi asociat în iconografia divinităților oraculare de pe coasta anatoliană, aparținând unui substrat pregrecesc, cretano-carian. Prin urmare este posibil ca oracolul de la Didyma să fi recomandat coloniştilor drept divinitate protectoare pe Apollo Ietros, divinitate de care nu erau străini şi ale cărei virtuți vindecătoare erau în mod deosebit cerute de condițiile de mediu întâlnite pe coastele Mării Negre. Alegerea acestei epicleze rare, ce insistă asupra virtuților vindecătoare, trimite la ideea de epidemie, care poate fi înțeleasă atât în sensul strict al cuvântului, în strânsă legătură cu mediul în care au fost întemeiate coloniile, dar şi în cel mai larg, în care epidemia este văzută ca un rău ce afectează echilibrul social. Astfel, se explică de ce Ietros apare în coloniile pontice ca divinitate poliadă. De altfel, şi alte epicleze atestate în coloniile pontice, ca Hegemon la Phasis, Prostates la Olbia, precum şi formulările de tipul Ἰστρομεδέοντι, πόλεως μεδέοντι Λαβρυτῶμ, şi probabil Βορυσθένεος μεδέων Ἰητρός, exprimă funcția de protector al coloniştilor şi în acelaşi timp de întemeietor

de cetăţi. Aceasta este principala calitate pentru care a fost venerat Apollo în coloniile pontice. Indiferent dacă epicleza de cult face referire la o funcţie anume (Ietros, Prostates), derivă de la un toponim local, pontic sau extra/pontic (Karabasmos, Milesios sau Aiginetos), de la un mit etiologic (Delphinios, Boreas, Eos), Apollo apare ca divinitate supremă, venerat în primul rând pentru calitatea de protector al cetăţii.

În ceea ce priveşte *iconografia* zeului, aceasta urmează în linii generale tendinţele tipologice şi stilistice ale reprezentărilor zeului din lumea greacă. O afinitate mai mare o are cu centrele artistice din cetăţile est-greceşti, dar şi cu cele din Atica. Atestarea unor sculptori şi a unor modele predilecte din aceste zone indică o influenţă ateniană în perioada clasică şi una est-grecească în cea elenistică. În epoca romană, coloniile pontice, îndeosebi cele vestice, tind să intre în sfera iconografiei roman-provinciale, fapt observabil în calitatea artistică slabă a reprezentărilor şi în preferinţa pentru modelele romane din iconografia zeului.

În fine, cel de-al cincilea subcapitol este dedicat interferenţelor cultuale dintre greci şi autohtoni, Este vorba de trei studii de caz: coloniile greceşti din mediul trac, Olbia în perioada romană şi reprezentările lui Apollo descoperite în sanctuare cu pronunţat caracter negrecesc din nordul (Crimeea) şi estul Mării Negre (Vani). În cazul coloniilor de pe coasta vestică a Mării Negre, se poate vorbi cel mult de o influenţă a iconografiei divinităţii greceşti asupra celei a heros-ului local, reliefurile, respectiv inscripţiile atestă o legătură între Apollo şi divinitatea locală tracă redată sub forma unui călăreţ, reprezentând un procent nesemnificativ raportat la numărul total al acestor tipuri de monumente.

Un alt caz de manifestare a cultului în mediu barbar îl reprezintă Olbia în perioada romană. Aici constatăm o proporţie considerabilă a numelor negreceşti, de origine iraniană, probabil sarmaţi, printre strategii care îl venerează în mod deosebit pe Apollo Prostates. De asemenea, este de notat faptul că iconografia lui Apollo din Olbia romană indică tendinţe spre conservatorism, o serie de reprezentări monetare redându-l pe zeu în maniera *kouroi*-lor arhaici. Continuarea acestei tradiţii iconografice a fost probabil determinată nu numai de ataşamentul olbienilor faţă de originile milesiene; aspectul războinic al zeului arcaş cu plete se bucura probabil de o apreciere mai mare printre barbari, decât efeminatul Kitharodos. În fine, al treilea caz discutat este cel al reprezentărilor de divinităţi greceşti în sanctuare cu pronunţat caracter negrecesc, anume un sanctuar extraurban aflat pe înălţimea de la Gurzuf Sedlo din Crimeea, aparţinând foarte probabil sciţilor din regatul cu capitala la Neapolis, şi sanctuarul colchidian de la Vani. Aceste reprezentări, statui din bronz şi statuete din bronz sau argint, au fost probabil preluate de populaţiile indigene pentru a servi cultului divinităţii barbare echivalente. O astfel de echivalare este confirmată de un pasaj din Herodot, despre obiceiurile şi credinţele sciţilor, spre exemplu. Herodot aminteşte numele scitic sub care era venerat Apollo – Goitosyros. Cu toate acestea, istoricul ţine să precizeze faptul că „statui, altare şi temple nu au obiceiul să înalţe decât lui Ares". În acest

context, nu poate fi vorba decât de un scit elenizat, elenizarea caracterizându-se în acest caz prin preluarea obiceiului grecesc de a reprezenta divinitatea şi prin folosirea imaginilor produse într-o cetate greco-romană. O situaţie similară trebuie să fi existat şi în Colchida. O altă posibilitate de interpretare a reprezentărilor lui Apollo în mediu barbar are în vedere practica grecilor de a dedica statui ale propriei divinităţi în sanctuare aflate în afara lumii greceşti.

Principalele teze ale lucrării, evidenţiate în special în capitolul destinat abordării sintetice, sunt prezentate într-un capitol de concluzii. Acesta este urmat de un capitol tip catalog, în care sunt descrise şi comentate documentele epigrafice şi iconografice, care au stat la baza lucrării, unele dintre ele inegal valorificate anterior. O primă parte a acestuia este destinată inscripţiilor şi graffitilor, iar cea de-a doua surselor iconografice: sculpturi, reliefuri, statuete din metal şi teracotă, geme şi monede. Cu excepţia monedelor, pentru care catalogul are doar caracter selectiv, toate celelalte au fost pe de-a întregul studiate şi ilustrate. Această metodă a facilitat nu numai cercetarea exhausitvă a documentului în sine, ci a eliberat în acelaşi timp lucrarea de informaţii excedentare. Bibliografia constituie şi ea un capitol reprezentativ în economia lucrării, rezultată ca urmare a sistemului de notare folosit (autor, an), sistem ales tot în ideea simplificării aparatului critic şi eliberării spaţiului destinat textului propriu-zis al lucrării.

MUNTENIA ŞI OLTENIA ÎN SECOLELE VI – VII P. CHR.

ANDREI MĂGUREANU∗

Lucrarea mea de doctorat, intitulată *Muntenia şi Oltenia în secolele VI - VII p.chr.*[1], a vrut să fie o monografie arheologică a spaţiului dintre Carpaţi şi Dunăre. De altfel, cu un scurt capitol referitor la *Cadrul geografic* (capitolul I) începe lucrarea, precizându-se succint datele esenţiale ale regiunii analizate.

Următorul capitol a fost dedicat studierii istoriografiei (capitolul II). Au fost trecute în revistă aspecte referitoare la istoricul problemei continuităţii romanice în teritoriul analizat, insistându-se asupra discuţiilor din anii '50, definitorii pentru evoluţia ulterioară a cercetării epocii.

În cadrul aceluiaşi capitol, dedicat istoriografiei, a urmat o comparaţie între textele *Tratatelor de istorie* din 1960[2] şi 2001[3], editate de către Academia Română, respectiv cartea *The Making of the Slavs* scrisă de Florin Curta[4], volume considerate drept cele mai importante sinteze pentru epoca şi teritoriul studiate. Analiza acestora a fost structurată în jurul a patru teme: *Sursele antice, Evoluţia evenimentelor politice, Relevanţa etnică a materialelor arheologice, Dimensiunea socială şi etnică*, care corespund celor urmărite de semnatarii respectivelor texte.

∗ Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: arheologiemedievala@yahoo.com.

[1] Teza a fost susţinută public în data de 18 octombrie 2010 la Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan", Bucureşti, sub conducerea ştiinţifică a C.S. I dr. Radu Harhoiu. Comisia de doctorat a fost alcătuită din: prof. dr. Alexandru Barnea (Universitatea Bucureşti), C.S. II Ioan Stanciu (Institutul de Arheologie şi Istoria Artei Cluj) şi C.S. II dr. Gheorghe Alexandru Niculecu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti).

[2] Maria Comşa, *Perioada de trecere la feudalism,* capitolul IV. *Slavii*, în *Istoria României* I, Bucureşti, 1960.

[3] Textul tratatului din 2001 face parte din În principal din volumul II *Daco-romani, romanici, alogeni,* partea a V-a *Perioada de trecere la Evul Mediu,* capitolul IV *Populaţia autohtonă din regiunile extracarpatice în secolele V-VII,* text semnat de D.Gh. Teodor şi capitolul V, *Populaţiile migratoare pe teritoriul Daciei. Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI – VII,* text semnat de asemenea de D.Gh.Teodor. Informaţii şi puncte de vedere sunt exprimate şi în volumul III *Genezele româneşti,* partea 1 *Începuturile medievale,* capitolul 1. *Zorii unei noi epoci (secolele VII – VIII),* subcapitolul 2 *Spaţiul carpato-dunăreano-pontic în a doua jumătate a mileniului 1 (secolele VII – IX)* texte semnate de: Eugenia Zaharia, M. Rusu, R. Popa, Z. Szekely, O. Iliescu şi Şt. Olteanu.

[4] F. Curta, *The Making of Slavs: history and archaeology on the Lower Danube Region, cca 500-700,* Cambridge University Press, 2001.

SCIVA, tomul 63, nr. 1-2, Bucureşti, 2012, p. 171-175

Următorul capitol (capitolul III) a încercat să sintetizeze, foarte pe scurt, *Situația politico-militar* din zona analizată, prin punctarea principalelor momente care au avut un impact asupra acesteia. De asemenea, a fost făcută o încercare de a vedea dacă acțiunile imperiului au sau nu un impact arheologic în teritoriile de la nord de Dunăre.

Analiza descoperirilor arheologice începe cu un capitol (capitolul IV) dedicat aşezărilor din secolele VI – VII p. Chr. dintre Carpați şi Dunăre. Structurat pe mai multe subcapitole, acesta debutează cu menționarea celor câteva informații din izvoarele literare antice referitoare la caracteristicile unei aşezări sau ale unei locuințe. Deşi lacunare, aceste mențiuni reuşesc să ne ofere detalii relevante cu privire la organizarea aşezărilor şi la arhitectura locuințelor.

Ca tip de locuință, numărul celor amenajate la nivelul solului (locuințe de suprafață), care au fost cercetate, este infim față de cele adâncite în pământ. O comparație statistică ne arată clar acest lucru: complexele de suprafață reprezintă 6,79% din ansamblul descoperirilor. Cu siguranță, acest raport nu oglindeşte o realitate istorică, ci este determinat de faptul că un astfel de tip de locuință este greu de surprins arheologic şi puternic expus oricăror intervenții distructive ulterioare abandonării sale.

Interesant, în cazul locuințelor de suprafață, este faptul că, spre deosebire de alte zone, limitrofe, în spațiul analizat au fost identificate şi cercetate aşezări alcătuite numai din astfel de complexe.

Dacă, referitor la sistemul constructiv, nu au putut fi identificate diferențe majore, cu excepția unui complex din aşezarea de la Copăceanca, în ceea ce priveşte modul de realizare al instalației de foc s-au putut face mai multe observații, notându-se o mare diversitate în amenajarea acestora.

O bază de date mult mai bine documentată s-a putut întocmi pentru complexele adâncite sub nivelul antic de călcare. Mult mai numeroase, acestea suferă, însă, şi ele, de mari lacune în ceea ce priveşte publicarea, astfel că doar circa o treime din totalul celor cercetate, cam 100 de complexe, au putut fi luate în considerare pentru o discuție cât mai completă. Au fost făcute observații referitoare la diferite caracteristici ale complexelor, cum ar fi adâncimi şi suprafețe, amenajări ale spațiului interior, elemente de suprastructură, intrare/ieşire, insistându-se asupra instalațiilor de foc, observându-se particularități zonale în ceea ce priveşte detaliile constructive ale cuptoarelor.

O încercare de centralizare a caracteristicilor avute la dispoziție atât pentru complexele de suprafață, cât şi pentru cele adâncite, organizată pe trei paliere: suprastructură, instalație de foc, amenajări interioare, a făcut posibilă realizarea unei tipologii a locuințelor din spațiul geografic analizat. În ciuda numărului mare de detalii de care ține cont, aceasta evidențiază atât particularitățile zonale, cât şi numeroase elemente comune cu spațiile limitrofe, toate sugerând că varianta arhitecturală a locuințelor din NE Munteniei aparține unui model predominant estic, prezent în Moldova, în timp ce în restul Munteniei ea se apropie de modelul răspândit în Oltenia.

Desigur, aşezările epocii nu erau formate doar din locuinţe, astfel că, mai departe, au fost analizate diferitele alte componente cum ar fi cuptoarele pentru ars ceramica, instalaţiile de foc în „aer liber", gropile, cuptoarele metalurgice, magaziile etc.

Inventarirea prezenţei acestor amenajări în cadrul aşezărilor conduce la observaţii de genul: în timp ce pentru spaţiul basarabean prezenţa gropilor menajere constituie o caracteristică, în aşezările de la sud de Carpaţi ele sunt aproape absente. Pentru această zonă sunt caracteristice alte complexe: cuptoarele de olar, cuptoarele metalurgice, cuptoarele în aer liber cu groapă de acces. Aşezările din Moldova par cele mai modeste, procentul de *alte complexe* în afara celor considerate de locuire fiind foarte redus. Desigur, la capătul unei astfel de analize, nu putem să nu ne întrebăm dacă prezenţa mai numeroasă a diferitelor tipuri de complexe, altele decât cele considerate drept locuinţe, în aşezările dintre Carpaţi şi Dunăre, nu se datorează măcar într-o anumită măsură şi proximităţii imperiului.

Un alt grup de complexe analizate îl constitue *Descoperirile funerare* (capitolul V). Din păcate, în spaţiul dintre Carpaţi şi Dunăre au fost identificate puţine descoperiri funerare care să poată fi datate în secolele VI – VII p. Chr.

Cel mai bine reprezentate sunt mormintele de incineraţie, graţie necropolei de la Sărata Monteoru, dar nepublicarea numeroaselor complexe din acest sit sărăceşte foarte mult analiza fenomenului funerar. Practic, avem un alt exemplu despre felul în care cantitatea materialului arheologic şi importanţa sa sunt anulate prin nepublicarea acestuia.

În acest context, pentru analiză am lărgit cercul ariei investigate, constatând că lacunaritatea cunoaşterii fenomenului funerar caracterizează, în epocă, spaţii vaste, aflate atât la nord, cât şi la est faţă de zona de referinţă, cea de la sud de Carpaţi. Ca urmare a acestei carenţe documentare, încercări de a analiza probleme precum expresivitatea socială sau etnică, considerate a fi importante în literatura epocii, au fost sortite eşecului.

Problemele privind interpretarea mormintelor de înhumaţie sunt cel puţin la fel de mari, atât din cauza rarităţii descoperirilor, cât şi prin efectul veşnicei probleme a precarităţii publicării. Mai mult, datele publicate recent, aparţinând unui text inedit scris de V. Teodorescu, referitoare la descoperirile de la Ceptura, nu au făcut decât să limiteze şi mai mult informaţia de care dispunem pentru analiză. Rămâne, practic, un singur complex, mormântul de la Târgşoru Vechi, posibil de a fi analizat, fiind şi singurul publicat complet; din pacate, acesta aparţine secolului al VIII-lea, după cum ne sugerează elementele de inventar funerar, ieşind din cadrul cronologic al lucrării.

Analiza materialului arheologic (capitoul VI) a urmat o schemă clasică, începând cu cea mai numeroasă categorie – ceramica –, continuând cu piesele de port şi podoabă, piesele de armament, piesele de harnaşament, uneltele şi ustensilele.

În ceea ce priveşte stadiul publicării materialului ceramic, am observat o situaţie dezastruoasă: din cele peste 1500 de fragmente ceramice citate în literatură, doar pentru 5% avem date relativ complete.

În cadrul acestui capitol, o aplecare specială am avut asupra ceramicii descoperite la Târgşoru Vechi, precum şi asupra comparaţiei acesteia cu descoperirile ceramice din diferite situri din Câmpia Munteană sau din Oltenia.

Încercarea de a observa ceea ce este particular lotului de la Târgşoru Vechi şi cum se integrează acesta (sau nu) în liniile generale ale ceramicii dintre Carpaţi şi Dunăre, ne-a arătat că lotul ceramic de la Târgşoru Vechi confirmă, cel puţin din punctul de vedere al formei vaselor, notele de unicitate identificate şi de alţi autori. Din punct de vedere al raportului dintre tehnicile de modelare, se poate spune că Târgşoru Vechi parte dintre aşezările în care predomină ceramica lucrată la roata rapidă sau că forma principală este oala, formă aproape unică în epocă. De asemenea, din punctul de vedere al dimensiunii vaselor, cele de la Târgşoru Vechi se înscriu în valorile măsurate şi pentru celelalte situri. Lotul iese din peisajul general al ceramicii atunci când este vorba despre decor, utilizarea lui fiind foarte redusă pe ceramica fie ea la roată, fie ea lucrată cu mâna, lipsind total alveolările sau decorul cruciform.

Ceramica a fost analizată din punctul de vedere al funcţionalităţii, al proporţiilor, al diferitelor caracteristici ale vasului (decor, culoare, mod de producţie). O analiză separată a fost dedicată pieselor ceramice considerate drept importuri: amfore, opaiţe, vase cu smalţ, căni ş.a.

Analiza *Pieselor de port şi podoabă*, care reprezintă o parte importantă a capitolului VI, a fost structurată în subcapitole dedicate diverselor obiecte identificate în spaţiul de care ne ocupăm. Discuţia asupra fiecărei piese a fost una cât mai exhaustivă, încercându-se identificarea tuturor analogiilor, stabilirea unei cronologii, identificarea unor posibile centre de producţie, precum şi discutarea valenţelor care ar putea indica elemente etnice, ale statutului social sau de gen. Din acest punct de vedere, singurele piese, care au oferit o bază de discuţie mai amplă, au fost fibulele, descoperite într-un număr destul de mare între Carpaţi şi Dunăre. O altă categorie de piese discutată mai amplu o formează tiparele (subcapitolul *Unelte şi ustensile*).

În capitolul VII, ce urmează analizei materialului arheologic, am abordat problemele legate de identificarea ocupaţiilor sugerate de diferitele piese sau complexe arheologice: reducerea minereului de fier, atelierele, cultivarea plantelor sau creşterea animalelor.

Descoperirile numismatice au alcătuit cel de al VIII-lea capitol al lucrării. Cu această ocazie, după unele consideraţii generale referitoare la sistemul monetar de la Dunărea de Jos, am abordat problema tezaurelor descoperite la nord de Dunăre pe baza numeroaselor sugestii de interpretare propuse: avere personală, materie primă pentru meşteşugari, semne ale unor evenimente militare, plată pentru unele produse sau servicii, rezultatul unor fenomene economice precum inflaţia. De asemenea, discutarea unor aspecte privind circulaţia monetară nu au fost evitate.

În scurte capitole am formulat ipoteze referitoare la *Drumuri – căi de comunicaţie* (capitolul IX), am discutat *Reprezentările umane sau zoomorfe de pe piese descoperite la nord de Dunăre* (capitolul X), insistând, în cadrul capitolului XI, asupra unor *aspecte*

referitoare la modul cum au fost încadrate cultural descoperirile dintre Carpaţi şi Dunăre, observând că, în literatura arheologică, care acoperă secolele VI – VII, este prezent un număr mare de denumiri şi interpretări. Termeni precum cultură, grup, aspect, facies, complex cultural sau orizont cultural, sunt folosiţi de diferiţi autori, câteodată în aceeaşi lucrare, referindu-se la aceleaşi descoperiri.

O sinteză asupra tuturor evidenţelor cu semnificaţie cronologică care apar în lucrare la discutarea materialelor arheologice este cuprinsă în capitolul al XII-lea, dedicat *Cronologiei*, capitol în care am încercat să racordez elementele din spaţiul studiat la cronologia central europeană.

Următorul capitol cuprinde *Consideraţii asupra atribuirii etnice* (capitolul XIII) în care am căutat să abordez o temă mult întâlnită în literatura arheologică românească dedicată epocii. Trebuie spus că temeiurile acestei atribuiri nu au fost niciodată argumentate, tot aşa cum nu s-a discutat vreodată viabilitatea unui astfel de demers.

Ulterior, am analizat elementele care ar putea sugera aspecte sociale ale vieţuirii dintre Carpaţi şi Dunăre, atât din sfera funerarului, cât şi din cea cotidiană (capitolul XIV). De asemenea, o discuţie separată a constituit-o problema reprezentativităţii elitelor (capitolul XV), care, chiar dacă sunt departe de expresivitatea celor din secolul al V-lea sau de cea din kaganatul avar, credem că poate fi identificată mai ales la nivelul cronologic al secolului al VII-lea.

O altă temă mult amintită în literatură, dar şi foarte vizibilă în expoziţiile muzeale, cel puţin în cele organizate în jurul anului 2000, este cea a religiei, în general, cea a creştinismului nord-dunărean, în particular. Un capitol special a fost dedicat acestei teme (capitolul XVI). După un scurt excurs privind aspectele demografice (capitolul XVII) m-am oprit asupra migraţiei slave, detaliind problematica modelelor de răspândire a slavilor întâlnite în literatura arheologică (capitolul XVIII).

În acestă lucrare mi-am propus să valorific ştiinţific cât mai multe dintre datele referitoare la secolele VI – VII p. Chr. pe care cercetarea arheologică le-a scos la lumină, în spaţiul dintre Carpaţi şi Dunăre. Am încercat să identific, printr-o analiză pe diferite paliere, ceea ce este caracteristic acestui teritoriu, concluzia fiind una ce conturează un teritoriu asupra căruia se exercită influenţe din spaţii diverse. Din acest punct de vedere, am descoperit o lume a importurilor, de idei, de mode, de obiceiuri, de obiecte, de semnificaţii sociale, de tehnologie. Este o lume de graniţă, o lume aflată la periferia centrelor de putere – Imperiul, la sud de Dunăre, gepizii şi avarii din Pannonia, spaţiul nord-pontic. O lume care se manifestă mult prea puţin prin descoperiri funerare, fiind o lume pe care o cunoaştem mai ales prin aşezări şi descoperiri întâmplătoare.

Lumea secolelor VI – VII p.Chr. dintre Carpaţi şi Dunăre a fost şi rămâne o provocare pentru cercetarea istorică şi arheologică.

F. Fahlander, T. Oestigaard (eds.), *The materiality of death. Bodies, burials, beliefs*, BAR International Series 1768, Oxford, 2008, 160 p.

Volumul a fost publicat în urma sesiunii cu acelaşi nume, organizată în anul 2006, în cadrul celei de-a XII-a întâlniri anuale EAA, ce s-a desfăşurat în Cracovia. Principala problemă dezbătută în acest context reprezintă unul dintre cele mai cercetate subiecte ale arheologiei: moartea. Modul de abordare propus trece peste ideile cunoscute în legătură cu perceperea morţii de către societate, folosindu-se şi în acest sens conceptul de „materialitate"/„materialităţi", definite ca obiecte materiale ce influenţează dezvoltarea socială (p. 4). Prin urmare, termenul de materialitate a morţii tratează, în cazul de faţă, o panoplie de subiecte: materialitatea corpului; materialitatea practicii (a ritualurilor); materialitatea îngropării (având-se în vedere inventarul funerar, ce este divizat din punctul de vedere al apartenenţei în obiectele personale ale defunctului şi daruri funerare); materialitatea memoriei (a monumentelor); materialitatea schimbării sociale (stabilirea ierarhiilor şi a moştenirilor); materialitatea vârstei, sexului şi genului; materialitatea eternităţii (cu referire la strămoşi şi lumea de apoi).

Din punct de vedere cronologic, contribuţiile în cadrul acestui volum ocupă o perioadă întinsă de timp, fiind discutate situaţii arheologice ce datează încă din mezolitic (F. Fahlander, I. Zagorska) până la probleme existente în prezent (L. N. Stutz). Toate studiile prezentate pot fi considerate exemple ce ilustrează diferitele atitudini faţă de moarte ale comunităţilor umane, impresionanta diversitate şi lipsa de limitare în răspunsul dat aceluiaşi punct culminant al existenţei. Studiile sunt împărţite în funcţie de subiectul abordat în trei categorii: *Bodies* (unde sunt încadrate capitolele 2-5), *Burials* (capitolele 6-11) şi *Beliefs* (capitolele 12-16).

Primul studiu, *The materiality of death. Bodies, burials, beliefs*, aparţinând editorilor, reprezintă introducerea şi explicarea punctului de legătură al lucrărilor din cadrul volumului. Acesta pune problema interpretării prin care cercetarea arheologică explică fenomenul înmormântărilor, discută semnificaţia cenotafelor, a mormintelor de animale, arătând că un mormânt nu se referă, în mod exclusiv, la depunerea unui corp uman.

Capitolul 2, *More than Methaphor: Approaching the Human Cadaver in Archaeology*, critică modul în care corpul şi părţile sale au fost abordate, în ultimele decenii, într-un mod abstract în arheologie, ca produse sociale şi culturale, în absenţa unor teorii care să trateze identitatea lor biologică şi însemnătatea acestora *per se*. Autorul propune o viziune bivalentă în ceea ce priveşte arheologia funerară, prezentând corpul uman atât ca pe un construct social cât şi ca pe o realitate biologică. În studiul de caz prezentat, analizând în amănunt defuncţii cimitirului mezolitic de la Skateholm, se consideră că poziţiile acestora le-ar imita pe cele ale indivizilor vii.

Capitolul 3, *A piece of the Mesolithic. Horizontal Stratigraphy and Bodily Manipulations at Skateholm*, discută metode şi teorii ale arheologiei funerare folosind ca studiu de caz tot înmormântările din Skateholm. După stabilirea fazelor cronologice şi a stratigrafiei orizontale, se analizează atât problema înmormântărilor de câini şi legătura acestora cu mormintele de copii, cât şi aspectul manipulărilor post-mortem al înmormântărilor şi al defuncţilor. O idee foarte interesantă pusă în evidenţă în cadrul acestui studiu o reprezintă explicaţia inventarului funerar ca daruri depuse de membrii comunităţii şi nu ca bunuri ale defuncţilor, având în vedere că au fost identificate morminte de câini cu inventar.

Capitolul 4, *Excavating the Kings' Bones: The Materiality of Death in Practice and Ethics Today*, aduce în discuţie problema moralităţii investigaţiei arheologice în ceea ce priveşte resturile funerare preistorice punând pe acelaşi plan exemple contemporane. Întrebarea pe care A. Kaliff & T. Oestigaard o adresează la începutul studiului este în ce moment un mormânt încetează a fi un loc de odihnă al rămăşiţelor umane devenind astfel o sursă culturală şi istorică. În încercarea de a stabili reperul ce ar separa aceste două stadii, autorii au investigat din punct de vedere arheologic resturile osteologice ale regelui Birendra şi prinţului Dipendra, ucişi în timpul masacrului din Kathmandu din 2001, incineraţi şi depuşi ulterior în râul Bagmati (spaţiu funerar destinat persoanelor regale). Reacţiile preoţilor nepalezi nu au indicat niciun interes în cercetarea

osemintelor regale de către arheologi, în accepţia acestora resturile cinerare fiind deja componente ale naturii, fără a mai aparţine persoanelor incinerate. Concluzia acestui experiment a fost că a transpune gândirea etică vest-europeană asupra altor culturi reprezintă în fapt o nouă formă de colonialism, iar întrebarea inevitabilă acestui caz este cine poate stabili în prezent ce înseamnă *etic* în raport cu cercetarea mormintelor preistorice atât timp cât mentalitatea şi practicile religioase pre-creştine nu pot fi stabilite.

Capitolul 5, *From Corpse to Ancestor: The Role of Tombside Dining in the Transformation of the Body in Ancient Rome,* prezintă necropola Isola Sacra ce datează din secolele II-III şi practica banchetului funerar în lumea romană. Studiul analizează mormintele colective identificate prin termenul de „house tomb" ca pe un tip de monument construit în scopul de a crea şi evoca memorie. Ritualul banchetului funerar este atestat atât prin documente arheologice, cât şi prin conţinutul surselor scrise (Petronius, Cicero sau surse creştine care aduc în discuţie continuarea acestei tradiţii în cadrul practicilor creştine timpurii). Ritualul funerar nu avea un caracter privat, definindu-se în relaţie cu spaţiul public şi fiind creat cu scopul de a atrage un vast auditoriu. Motivul acestui comportament funerar şi social a fost explicat prin intenţia de a crea memorie asupra evenimentului mortuar.

Partea a doua a volumului, intitulată *Burials*, are ca studiu iniţial *Cremations, Conjecture and Contextual Taphonomies: Material Strategies During the 4th to 2th Millenia BC in Scotland*. Autorii redefinesc viziunea ritului incineraţiei pe parcursul mileniilor menţionate în titlu, folosind ca experiment mai multe situri scoţiene, în principal Pencraig Hill. Concluzia formulată în urma acestui studiu a fost că, pe parcursul acestei perioade vaste de timp şi în ceea ce priveşte exemplele propuse, s-a putut observa fragmentarea corpului (prin dezmembrare şi chiar descărnare) anterior momentului incineraţiei, iar tradiţia prin care s-a considerat că individul a fost depus (în aceste cazuri) în poziţie întinsă pe rugul funerar trebuie reconsiderată.

Capitolul 7, intitulat *Ritual and Remembrance at Archaic Crustumerium: The Transformations of Past and Modern Materialities in the Cemetery of Cisterna Grande (Rome, Italy)*, discută procesele post-depoziţionale ce au afectat de-a lungul timpului complexele funerare ale suprafaţei săpate în cadrul proiectului *Remembering the Dead*. Din punct de vedere cronologic, mormintele aparţin în principal perioadei arhaice. Studiul prezintă efectele acestor situaţii asupra comportamentului uman, expunând şi conceptul de istorie post-depoziţională ca parte din istoria complexului funerar.

Capitolul 8, *Reuse in Finnish Cremation Cemeteries under Level Ground-Examples of Collective Memory*, prezintă problema producerii memoriei colective ca parte a arheologiei funerare, în ideea că cimitirele pot fi înţelese şi ca agenţi în crearea şi în menţinerea acesteia. Practica construirii cimitirelor de incineraţie din perioada mijlocie şi târzie a epocii fierului peste niveluri de aşezare şi înmormântare mai vechi este analizată în cadrul acestui studiu. De asemenea, se explică prezenţa numărului redus de morminte de înhumaţie în cadrul acestor cimitire dintr-o perioadă mai târzie, fiind fie predecesoare primei faze a procesului de creştinare, fie datând din această primă fază. Prezenţa acestor prime morminte de înhumaţie în cimitire mai vechi de incineraţie sunt înţelese ca un efect al adoptării unor idei noi, dintr-o perioadă de tranziţie spre creştinare. Această practică a fost abandonată după o scurtă perioadă de timp, urmând preluarea ritului de înhumaţie şi stabilirea altor locaţii pentru noile cimitire. Refolosirea cimitirelor de incineraţie a fost văzută ca un mijloc de creare şi menţinere a memoriei colective şi a unei punţi de legătură cu trecutul şi identitatea sa.

Capitolul 9, *Life and Death in the Bronze Age of the NW of Iberian Peninsula*, analizează practicile funerare din regiunea denumită în titlul studiului, tradiţia monumentelor megalitice şi semnificaţia atribuită statuilor-menhir. Începând încă din perioada bronzului mijlociu, dar observându-se mai ales în etapa succesivă, autorii au argumentat adoptarea treptată a ritului incineraţiei ca marcând o scădere a importanţei materialităţii corpului neînsufleţit, predominând, conform noii ideologii, sfera lumii vii.

Capitolul 10, *Norwegian Face-Urns: Local Context and Interregional Contacts*, pune în discuţie un aspect deosebit al ritului incineraţiei. Practica depunerii resturilor cinerare în urne cu formă de chip uman este răspândită în diferite spaţii din nordul Europei (Norvegia, Danemarca, nordul Germaniei, Polonia, câteva în Suedia),

precum şi în spaţiul etrusc. După criteriul tipologic, aceste urne cu formă de chip uman au fost datate la sfârşitul epocii bronzului şi începutul epocii fierului. Două dintre exemplarele din Norvegia au putut fi identificate prin analizele carbon asupra oaselor calcinate conţinute, ca datând în jur de 950 î. Chr. S-a sugerat că apartenenţa acestor exemplare a fost restricţionată unui număr redus de invidizi, urnele fiind uşor de asociat corpului uman, iar incidenţa descoperirilor pe arii diferite a fost pusă în legătură cu circulaţia bunurilor şi contactele dintre comunităţi.

Ultimul capitol al acestei serii de studii, *The Use of Ochre in Stone Age Burials of the East Baltic*, prezintă cimitirul de la Zvejnieki (nordul Letoniei), a cărui folosire se întinde pe o perioadă ce acoperă patru milenii din Mezoliticul Mijlociu până în Neoliticul Târziu (începând cu mileniul 9- până în mileniul 5). Practicile funerare sunt diverse pe parcursul unei perioade de timp atât de vaste, iar folosirea ocrului ca parte componentă a ritualului de înmormântare a variat de la o etapă la alta. O remarcă interesantă este faptul că, în acest caz, ocrul nu a fost folosit în stare naturală, ci reprezintă un produs preparat special, sub diferite consistenţe, în scop funerar, fiind presărat peste defunct, iar uneori chiar depus separat ca parte componentă a inventarului. S-a putut stabili că, în mezoliticul mijlociu şi târziu, ocrul a fost folosit cu preponderenţă pentru a fi presărat peste defuncţi, în timp ce, o dată cu începutul Neoliticului, s-a observat o concentrare mai mare pe anumite părţi ale corpului, în principal în zona capului. Odată cu creşterea numărului de înmormântari colective din neoliticul mijlociu, s-a constatat şi o intensificare în folosirea ocrului, practică abandonată odată cu apariţia depunerii în poziţie chircită în neoliticul târziu.

Primul studiu al ultimei părţi din volum, capitolul 12, *„Death Myths”: Performing of Rituals and Variations in Corpse Treatment during the Migration Period in Norway*, pune în discuţie una dintre cele mai neverosimil explicate situaţii arheologice: alternanţa în cadrul aceluiaşi cimitir/aceluiaşi tumul a înhumaţiei şi incineraţiei. În urma analizei mai multor exemple din vestul Norvegiei, s-a putut susţine faptul că această variaţie a ritualului de înmormântare nu poate fi sugerată de diferenţe sociale, de gen, economice, de raporturi etnice sau de restricţii religioase. În consecinţă, autorii ridică problema diferenţelor legate de cauze ale morţii, avansând astfel ideea axiomatică prin care „in death we are not equal”. De aceea, cauze diferite prin care indivizii părăsesc viaţa determină tipuri diferite de ritual conduse de cei vii. Conceptul de „mituri ale morţii” este introdus în această discuţie, cu scopul de a explica această situaţie des întâlnită în arheologie, fiind definit ca un set de posibile ritualuri pe care cei rămaşi în viaţă le compun spre a fi compatibile cu cauzele morţii sau cu rezultatele aşteptate în urma înmormântării.

Capitolul 13, *Reproduction and Relocation of Death in Iron Age Scandinavia*, adresează întrebări despre credinţele prin care morţii interacţionează cu lumea viilor într-o concepţie ce reia viziunea lui B. Olsen despre lucruri ca „members of collectives”, apropiindu-se de ideile dezbătute deceniul trecut, ale lui B. Latour, despre Actor Network Theory. Studiul foloseşte ca surse literatura islandeză din secolele XII-XIII, încercând să se îndepărteze de imaginea creştină asupra morţii şi a materialităţii sale (în tratarea epocilor precedente creştinării), prin care defunctul este văzut ca un întreg, punând apoi întrebarea dacă, în general, putem arăta că întregul corp a fost incinerat, în cazul folosirii acestui ritual (situaţie arheologică care poate părea familiară ţinând cont de multele exemple din epoci variate în care resturile cinerare sunt amestecate şi cu alte depuneri decât cele umane sau când se identifică resturi cinerare de la mai mulţi indivizi depuse împreună).

Capitolul 14, *A Road for the Viking's Soul*, tratează construcţiile reale de „punţi” pentru facilitarea călătoriei sufletului pe celălalt tărâm. De asemenea, aceste „punţi” sunt amintite în câteva zeci de inscripţii runice din Suedia. Autorul pune problema legăturii dintre aceste monumente şi înmormântări. Tradiţia pre-creştină şi noua morală a călătoriei sufletului sunt astfel sintetizate prin materialitatea acestui tip de construcţie.

Tratând aceeaşi idee precum studiul precedent, următorul capitol prezintă săpăturile arheologice efectuate asupra unei „punţi” din perioada vikingă, arătând legătura cu un cimitir

apropiat, aproximativ contemporan, înmormântările caracterizând perioada de trecere la creştinism. Studiul foloseşte de asemenea ca surse exemple ale mitologiei nordice, inscripţii runice şi obiceiuri creştine în sugerarea ideii că „punţile” vikinge au avut o funcţie simbolică de facilitare a călătoriei spirituale către lumea de apoi.

Ultimul capitol, *Stones and Bones: The Myth of Ymer and Mortuary Practices with an Example from the Migration Period in Uppland, Central Sweden,* face legătura între ritualul funerar practicat în cadrul cimitirului de incineraţie ce datează din epoca migraţiilor de la Sylta şi mitul viking al lui Gylfaginning despre crearea lumii de către uriaşul Ymer. Studiul analizează prezenţa depunerii de cuarţ în cadrul mormintelor, fiind transportat dintr-un alt spaţiu la locul înmormântărilor. Asemănarea dintre cuarţul zdrobit şi resturile cinerare umane este susţinută de culoarea şi consistenţa comună, precum şi de modul în care au fost tratate, autoarea conectând, în această ordine de idei, lumea viilor cu cea a morţilor şi al unui trecut mitic, în care corpul uman şi peisajul naturii se materializau într-o lume comună, în care barierele între cele două entităţi nu erau cu certitudine trasate.

Volumul atrage atenţia asupra diferitelor atitudini ale comunităţilor umane în raport cu moartea şi materialitatea sa, reliefând încă o dată preocuparea caracteristică a arheologiei faţă de acest stadiu ireversibil al vieţii. Multitudinea volumelor tipărite şi recurenţa sesiunilor ştiinţifice pe teme de arheologie funerară arată puterea inepuizabilă de exemple existente în cercetare. Prima întrebare formulată în volum este „Ce reprezintă un mormânt?”, arătându-se limitarea intrinsecă şi de neînlăturat a significantului prin care atribuim sensul cuvintelor. După cum s-a argumentat în primul studiu, scopul arheologiei funerare nu este acela de a găsi o explicaţie universală şi o metodă singulară în tratarea problematicilor sale. Tocmai de aceea, diversitatea cazurilor prezentate, abordările diferite prin care subiectele au fost tratate, sugerează imposibilitatea de a găsi o lege universală în această privinţă şi inutilitatea unui atare efort. Expunerea materialităţii specifice fiecărui exemplu atrage atenţia unor particularităţi ce nu pot fi generalizate, chiar dacă, deşi situate în perioade şi spaţii diferite, credinţele în raport cu moartea pot fi similare. Prin urmare, premisa de a fi procesualist în abordare, post-modernist deconstrucţionist sau de a da explicaţii cultural-istorice nu îşi pretinde argumente antagonice. Fiecare caz prezentat şi metodele de cercetare folosite au ridicat probleme relevante pentru cunoaşterea arheologică având totodată şi limitele imanente unui domeniu pentru care nu s-au inventat posibilităţi de documentare perfecte, ţinând cont de scopul dificil propus.

Având în vedere atributul său implacabil şi reamintirea efemerităţii vieţii şi condiţiei umane, moartea a fost întotdeauna o obsesie, dar şi o sursă de inspiraţie atât pentru literatură, artă, religie, cât şi pentru domeniile de cunoaştere preocupate în general de încercarea de acceptare şi înţelegere a acestui proces ineluctabil ce caracterizează umanitatea. Continua nevoie umană de depăşire a propriei condiţii, de scăpare din prizonieratul terestru, aşa cum a fost definit de H. Adendt, sunt strâns legate de realitatea morţii. Incapacitatea de a o accepta a condus umanitatea în a crea mecanisme de schimbare ale sensului morţii. Astfel, aceasta este văzută ca o trecere spre o existenţă indefinibilă, cauzată de obsesia sfârşitului, necunoscutului. Moartea poate fi dorită atunci când existenţa devine insuportabilă sau, dimpotrivă, se vrea amânată, în limitele posibilului. De asemenea, poate fi negată, aşa cum se întâmplă în ficţiunea lui J. Saramago (printr-o umanizare optimistă): „Moartea se întoarse în pat, îl îmbrăţişă pe bărbat şi, fără să înţeleagă ce i se întâmpla, ea care nu dormea niciodată, simţi că somnul făcea să-i cadă suav pleoapele. A doua zi nu a murit nimeni.” (*Intermitenţele morţii*, 2007, Polirom, p. 269).

Cu toate acestea, transformarea defuncţilor în „obiecte” prin convenţionalismul şi standardizarea metodelor arheologiei în virtutea unei încercări de reprezentare a trecutului induce spre o formă de cunoaştere unică: unică nu pentru că este singurul domeniu de cercetare preocupat de răspunsul oamenilor din trecut dat morţii, dar unică pentru că reprezintă singura modalitate prin care oamenii din prezent au o atitudine în raport cu moartea din

trecut. Reflectarea prin mecanizarea şi obiectivizarea prezentă a morţii din trecut poate fi considerată o atitudine rar imaginabilă. Ceea ce o face cu totul singulară este faptul că arheologia nu are nici pretenţii romantice de transcendere spre planuri ireale, nici nevoia de îmbunare sau negare a morţii, fiind lipsită de trăiri proprii în raport cu realitatea sa; dimpotrivă, materialitatea morţii îi este imanentă, fiind ceea ce susţine, în mod necesar, definirea unora dintre obiectivele sale.

Alexandra Ghenghea
Doctorand, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti,
alexandraghenghea@yahoo.com

Elena Renţa, *Prima epocă a fierului pe cursul râului Ialomiţa*, Târgovişte, 2008, 164 p. (incl. rezumat în franceză şi engleză), 154 figuri separate (planuri, hărţi, material arheologic).

Lucrarea se încadrează în studiile ce sunt destinate descoperirilor arheologice din cuprinsul unor zone geo-morfologice distincte, în cazul de faţă, bazinul Ialomiţei, al cărui curs străbate, în mare parte, o întinsă parte din stepa fertilă a Câmpiei Române, *Bărăganul*. Acum vreo 15 ani eram puţin sceptic în ceea ce priveşte posibilitatea de a scrie o disertaţie având drept temă cea pe care o discut aici. Dar Elena Renţa ne-a dovedit contrariul. În cartea de faţă se prezintă suficient material care să justifice demersul ei, iar descoperirile arheologice sunt în măsură să scoată în evidenţă specificul acestei zone, în comparaţie cu situaţiile din bazinele râurilor învecinate: al Argeşului la vest şi al Buzăului la nord-est. Este totuşi de remarcat faptul că autoarea se mărgineşte, cum o precizează în titlu, doar la *cursul* Ialomiţei, nu, din păcate, şi la întreaga arie a bazinului acestui râu (contrar celor afirmate în *Cuvântul înainte*, semnat de Valentin Vasiliev, care recomandă lucrarea ca fiind „prezentarea globală a descoperirilor din bazinul Ialomiţei"). Acest fapt o dispensează de a lua în discuţie şi importantele descoperiri din bazinul Prahovei, afluentul principal al Ialomiţei şi care i-ar fi permis o abordare mai completă asupra acestei zone.

Cartea este structurată pe modelul studiilor de profil: după o scurtă introducere, în care se include o succintă descriere a cadrului geografic şi a istoricului cercetării, urmează repertoriul descoperirilor. Acestea cuprind şi cele 26 de situri atribuite sfârşitului epocii bronzului. Cele mai multe situri au fost atribuite ceramicii (*culturii* în carte) de tip Coslogeni. Toate acestea se situează în plin Bărăgan. Este interesant de remarcat că cele câteva staţiuni aflate în zona de dealuri şi de munte a cursului Ialomiţei nu au putut fi mai precis încadrate cultural, datorită aspectului mai degrabă atipic al ceramicii (Moreni, de ex.). Este o problemă frecvent întâlnită în siturile din aria Subcarpaţilor Meridionali, iar explicaţia fenomenului nu cred că se datorează doar factorului de mediu, mai acid, ce afectează prin coroziune suprafaţa cioburilor, ci ţine, mai degrabă, de rolul pe care ceramica l-a jucat în sânul acestor comunităţi; de altfel, problema nici nu este atinsă în lucrarea de faţă şi, deci, nu voi insista aici.

Partea consistentă a repertoriului (39 de situri) se referă, cum era de aşteptat, la staţiunile din prima epocă a fierului. O atenţie specială este acordată săpăturilor efectuate chiar de autoare, respectiv în aşezările de la Bucu şi Platoneşti, jud. Ialomiţa. Din păcate, descoperirile din importanta staţiune de la Dridu-„Metereze", situată într-o poziţie dominantă la confluenţa râurilor Prahova şi Ialomiţa, n-au putut fi corespunzător valorificate, ca urmare a calităţii dubioase a rezultatelor raportate de către coordonatoarea acelor cercetări, V. Enăchiuc-Mihai. Acest fapt este cu atât mai regretabil cu cât din acest sit provine un interesant depozit de bronzuri (respectivul depozit a fost desenat de Alina şi Tudor Soroceanu, care l-au datat în Ha B2[1],

[1] Enăchiuc 1995.

precum şi ceramică decorată cu caneluri, dar şi cu decor de tip Basarabi).

Toate aceste descoperiri sunt apoi analizate în capitolul dedicat habitatului (cap. III), unde se discută în parte tipurile de aşezări, de locuinţe şi de descoperiri cu caracter funerar. Acestea din urmă, relativ puţine la număr (14), prezintă un interes mai special datorită problemei pe care o ridică prezenţa, inegal reprezentată în cea mai mare parte a teritoriului României, a înmormântărilor din prima epocă a fierului. Este un fenomen asupra căruia am atras în repetate rânduri atenţia: puţinătatea, ca să nu spun lipsa descoperirilor funerare, mai ales a celor organizate în necropole, rămâne o manifestare observabilă chiar de la începutul epocii fierului (ceea ce, în tradiţia şcolii româneşti, înseamnă încă din secolul al XII-lea a. Chr.). Autoarea nu cunoaşte sau nu citează acest punct de vedere al meu, menţionat încă în *Istoria Românilor*[2]şi care, cred eu, oglindeşte un fenomen cu evidente implicaţii în ideologia religioasă (o reformă?) a întregii epoci a fierului în aria carpato-danubiană.

În zona studiată de Elena Renţa, aproape toate cele 14 morminte, cele mai multe de inhumaţie – doar trei de incineraţie –, au fost descoperite în interiorul unor aşezări care, prin tipurile inventarului ceramic, pot fi alăturate ariei cu descoperiri de tip Babadag. Un caz cu totul ieşit din comun este mormântul tumular de la Ciulniţa, în care a fost identificată o bogată structură lemnoasă (bârne de stejar dispuse radial), precum şi o amforă de Samos, datată între sfârşitul secolului al VII-lea şi al treilea sfert al secolului al VI-lea a. Chr., aşezată lângă scheletul unui copil, împreună cu oase disparate de la cinci cai; din păcate, mormântul central a fost jefuit. Autoarea îl numeşte „monument funerar scitic” şi citează analogii din zona nord-vest pontică. De asemenea, nu exclude o posibilă datare mai târzie. Deşi nu comentez aici ce ar fi înţeles Elena Renţa prin etnonimul „scitic”, consider încadrarea descoperirii, atât din punct de vedere cronologic, cât şi cultural, corect făcută. Această descoperire, precum şi altele, din Câmpia Brăilei, reflectă foarte probabil ideologia unei populaţii, observabilă în practicile funerare, pe care condiţiile prielnice ale mediului ambiant – în cazul de faţă, păşunile Bărăganului – le oferă unei economii predominant pastorale, asemănătoare celei din stepele nord-pontice.

În următorul capitol (30 p.) este analizat inventarul arheologic, în cuprinsul căruia ceramica ocupă un loc de frunte. În afara dscoperirilor de tip Coslogeni, atribuite sfârşitului epocii bronzului, 24 de staţiuni au fost considerate a data din Hallstattul timpuriu (Ha A şi B, în terminologia din România). Dintre acestea, autoarea atribuie trei aşezări „culturii” cu ceramică de tip Corlăteni-Chişinău, după clasificările lui László[3] şi a lui Leviţki[4] Cea mai mare parte a materialului provine de la Dridu-„Metereze”, aşezare despre care, cum spuneam mai sus, nu posedăm informaţii clare asupra condiţiilor descoperirilor.

Majoritatea siturilor cercetate în aval de confluenţa cu Prahova, deci din bazinul inferior al Ialomiţei, a dat la lumină forme ceramice care, prin decorul lor, se apropie mult de tipul ceramic Babadag. O situaţie specială o constituie ceramica de la Bucu-„Pochină”, provenită din săpăturile efectuate chiar de autoare, mai mulţi ani în şir. Deşi prezintă „unele forme de manifestare materială şi spirituală” comune ariei culturale Babadag, este considerată ca reprezentând un aspect cultural aparte „în rândul aşezărilor din perioada timpurie a primei epoci a fierului”. Cred că acest punct de vedere este justificat şi ilustrează tocmai aspectul specific al olăriei epocii hallstattiene timpurii în bazinul inferior al Ialomiţei. De asemenea, cred că şi în acest caz se poate susţine un relativ sincronism între cele două aspecte culturale ale Hallstattului timpuriu din aria respectivă.

În lucrare se menţionează, fără a se şi ilustra, prezenţa unor vase cu decor de tip Basarabi, care ar proveni de la Dridu-„Metereze”, fapt de altfel plauzibil. De asemenea, sunt citate şi câteva descoperiri

[2] A. Vulpe, *Istoria Românilor*[1], vol. I, 2001, 386 şi 442 (reluat în ed. 2010, 367 şi 458).

[3] László 1994.

[4] Leviţki 1994.

atribuite Hallstattului târziu şi încadrate în carte ca fiind de tip Ferigile-Bârseşti. Este semnificativ faptul că toate siturile citate, atribuite acestei din urmă perioade, se situează în partea superioară a bazinului Ialomiţei, în zona de dealuri sub-carpatice. Limitându-se doar la *cursul* râului, autoarea se pare că nu cunoaşte sau nu vrea să citeze necropola de tip Ferigile de la Ploieşti-„Triaj”, descoperire care i-ar fi completat tabloul arheologic al Bazinului mijlociu al Ialomiţei şi i-ar fi permis tragerea de concluzii corespunzătoare. Tot acestei limitări a ariei de studiu se datorează şi lipsa unor concluzii mai pertinente despre bronzurile din regiune. Singurul depozit de bronzuri este cel mai sus menţionat, de la Dridu. Poate ar fi fost interesant de aflat dacă numărul consistent de obiecte ce compun respectivul depozit ar fi putut încăpea într-un vas de dimensiuni relativ mici (25 cm)[5]. Personal, nu sunt convins că va fi fost cu adevărat vasul depozitului. Alte descoperiri de bronzuri, de mult publicate şi discutate, cum este, de ex., depozitul de la Drajna de Jos şi altele, ulterior descoperite şi publicate, nu sunt abordate în lucrare, desigur deoarece nu se află pe „cursul” Ialomiţei, ci doar în Bazinul acestui râu.

Sub denumirea de *manifestări artistice şi spirituale* se prezintă, în cap. V, între altele, şi o serie de gropi, considerate a fi „complexe arheologice de cult”. Este cazul mai multor asemenea obiecte, special amenajate cu chirpici şi pământ ars, cercetate cu îngrijire de către autoare, în care s-au găsit oase de animale, bucăţi de vatră, într-un caz (Băleni, jud. Dâmboviţa) chiar şi oase calcinate (nu se specifică natura lor).

Ultimele două capitole – *Încadrare cronologică şi culturală* şi *Consideraţii istorice* – constituie, de fapt, concluziile cărţii. În acest demers, autoarea a utilizat în mare măsură material comparativ, mai ales din zonele estice ale spaţiului carpato-dunărean, din aria Corlăteni-Chişinău şi Babadag, fiindu-i mai puţin accesibile descoperirile din vestul Munteniei, ce-i drept, multe încă inedite sau incomplet publicate. În general, manifestările culturale ale Hallstattului timpuriu se cuprind, în zona studiată, în intervalul secolelor XI–IX a. Chr., depozitul de la Dridu-„Metereze” constituind, potrivit Elenei Renţa, un reper important. Atât acest punct de vedere cât şi interpretările istoricizante privind evoluţia culturală din zonă se încadrează în ceea ce este, în general, concepţia arheologilor români despre astfel de fenomene şi care este prezentată ca atare şi în sinteza perioadei timpurii a Hallstattului din *Istoria Românilor*, în capitolul semnat de A. László. Puţinătatea descoperirilor de orizont Basarabi şi Ferigile-Bârseşti o dispensează pe autoare să discute şi transformările culturale petrecute în Hallstattul mijlociu şi în cel târziu.

Un consistent material ilustrat în cele 150 de planşe şi un bun plan al sitului de la Bucu-„Pochină” oferă cititorului o imagine completă a stadiului actual al cercetărilor arheologice din zona aleasă spre studiu, în special a celei de pe cursul inferior al Ialomiţei. Apreciată ca atare, cartea Elenei Renţa este o contribuţie binevenită la întregirea cunoaşterii primei epoci a fierului din această parte a României. O bibliografie consistentă, compusă în marea sa majoritate din lucrări în limba română, încheie cartea de faţă.

BIBLIOGRAFIE

Enăchiuc 1995, V. Enăchiuc, *Der Bronzefund von Dridu, Kr. Ialomiţa*, în T. Soroceanu (ed.), Bronzefunde aus Rumänien, PAS 10, Berlin.

László 1994, A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi*, Bibliotheca Thracologica VI, Bucureşti.

Leviţki 1994, O. Leviţki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpaţi*, Bibliotheca Thracologica VII, Bucureşti

.

Alexandru Vulpe
Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan” al Academiei Române, Bucureşti; e-mail: mavulpe@yahoo.com

[5] Enăchiuc 1995, fig. 15.

Adela Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior şi Thracia (secolele I-III p. Chr.)*, Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti, 2011, 526 p., 14 planşe şi 4 hărţi.

Lucrarea de faţă, publicată în seria Monografii, reprezintă versiunea revizuită a tezei de doctorat a autoarei, prezentată, în 2005, la Universitatea Bucureşti sub conducerea profesorului Al. Suceveanu, cel care semnează, de altfel, şi prefaţa volumului (p. 11-12).

Subiectul lumii rurale romane în zona Dunării de Jos a mai fost atins în literatura de specialitate (Al. Suceveanu 1977, *Viaţa economică în Dobrogea romană*; M. Bărbulescu 2001, *Viaţa rurală în Dobrogea romană*; V. H. Baumann 1983, *Ferma romană în Dobrogea*; Gerov 1988, *Landownership in Roman Thracia and Moesia* etc), toate aceste lucrări limitându-se însă la studiul antichităţilor romane din interiorul graniţelor moderne ale României şi Bulgariei (!), sau la anumite chestiuni punctuale! Cu monografia de faţă, prima de acest gen în literatura românească, aceste bariere au fost depăşite, autoarea ocupându-se de mediul rural din două provincii învecinate, *Moesia Inferior* şi *Thracia*, extrem de diferite, deşi anterior cuceririi romane ele aparţineau unui spaţiu unitar.

Structura lucrării este următoarea: Capitolul 1: *Moesia Inferior* şi *Thracia*. Istorie politică şi organizare administrativă p. 15-130, cu subcapitolele: 1. Peninsula balcanică înainte de cucerirea romană (cadrul geografic, noţiunea de *Thracia*, istoria Traciei antice până în secolul al II-lea a. Chr, principalele populaţii din *Thracia*: denumire, teritoriu, istorie, *Thracia* până la cucerirea romană (caracteristici politice, sociale, economice şi religioase), 2. *Thracia* în cadrul Imperiului Roman (cucerirea regiunii *Thracia* şi istoria ei până la începutul secolului al IV-lea p. Chr), *Moesia Inferior*, *Thracia*), 3. Organizarea administrativ-teritorială a provinciilor *Moesia Inferior* şi *Thracia* (Organizarea administrativ-teritorială a provinciei *Moesia Inferior*, Organizarea administrativ-teritorială a provinciei *Thracia*); Capitolul 2: Structuri rurale, categorii sociale şi tipuri de proprietate în lumea rurală a provinciilor *Moesia Inferior* şi *Thracia* p. 131-186, cu subcapitolele: 1. Structuri rurale în lumea romană (*canabae/kanabae, civitas, kome* (gr.), *emporion, locus/topos* (gr.) (obşte), *oppidum, pagus, vicus, villa, varia*), 2. Structuri rurale în *Moesia Inferior* (atestări epigrafice), 3. Structuri rurale în *Thracia* (atestări epigrafice), 4. Structuri rurale în *Moesia Inferior* şi *Thracia* (atestări arheologice), 5. Structuri sociale şi implicarea lor în exploatarea terenului agricol; Capitolul 3: Viaţa economică, spirituală şi cotidiană în lumea rurală a provinciilor *Moesia Inferior* şi *Thracia*; Concluzii (p. 211-216); rezumat în limba engleză (summary, p. 217-230); Anexe: I. Izvoare literare (p. 231-234), II. Catalog epigrafic (pentru fiecare provincie în parte, organizat alfabetic şi prezentând pentru fiecare aşezare urbană capitală de teritoriu inscripţiile privitoate la teritoriu, sat, villa, canabae, locus) (p. 235-292), III. Tabele (*Moesia Inferior* şi *Thracia*) (p. 293-406), IV Catalog arheologic, pe tipuri de structuri, pentru fiecare provincie în parte: vile, aşezări rurale, varia (p. 407-274); Bibliografie (p. 475-512); Indici (p. 513-524); Lista ilustraţiilor în limba engleză (List of illustrations, p. 525); Lista prescurtărilor (p. 526); Planşe I-XIV şi hărţi 4, nenumerotate, adăugate la sfârşitul volumului.

Principala sursă de informaţii folosită de autoare este materialul epigrafic, la care se adaugă surse scrise şi cercetări arheologice.

Capitolul I, *Moesia Inferior şi Thracia istorie politică şi organizare administrativă* debutează cu prezentarea cadrul geografic, fiind evidenţiate trăsăturile reliefului, cursurilor de apă, a zonelor propice agriculturii. Este capitolul cel mai întins al lucrării, aici fiind expusă în detaliu istoria şi organizarea celor două provincii. Capitolul este împărţit în mai multe subcapitole în care sunt pe rând examinate aspecte legate de istoria politică sau geografia istorică a zonei. Autoarea îmbină pasajele de prezentare cronologică a evenimentelor politico-militare care determină evoluţia istorică a zonei cu cele de investigare aprofundată a surselor ce fac referire la populaţiile din zonă, la modul de organizare al acestora etc. Analiza debutează cu definirea noţiunii de Thracia, printr-o prezentare cronologică a izvoarelor, din punct de vedere etnic, geografic şi politic (p. 23 şi următoarele), concluzia fiind aceea că din punct de vedere

politic se poate observa o prefigurare a organizării politico-administrative din epoca romană. Evenimentul major care marchează istoria zonei este colonizarea greacă (p. 24-25), coloniile fiind prezentate pe criteriul geografic şi nu cronologic. Ulterior (p. 28 şi următoarele), sunt enumerate principalele populaţii, elementele urmărite de autoare fiind denumirea, teritoriul ocupat de fiecare dintre acestea şi istoria lor politică, atât cât este cunoscută pe baza informaţiilor din sursele scrise. Cum va fi fost organizată regiunea *Thracia* în această perioadă este greu de spus. Autoarea se bazează în expunerea sa, în primul rând, pe informaţiile mai complete furnizate de Xenophon, conform cărora se poate afirma existenţa mai multor structuri, ce se păstrează în linii mari până la cucerirea romană, denumite: *polis, horion, teihos, kome* (gr.) (p. 35-36). Ceea ce caracterizează raporturile dintre traci şi greci în această epocă sunt relaţiile de pace şi prietenie; sunt identificate diferite paliere de influenţă reciprocă: tehnica de construcţie a cetăţilor, înfiinţarea de emporia (mai bine cunoscut şi cercetat este *emporium Pystiros* p. 39-40), veleităţile de basilei ale dinaştilor locali etc. (p. 37-38). În momentul pătrunderii romanilor. Thracia este un spaţiu fragmentat, locuit de o mulţime de clanuri şi triburi, cu propriile identităţi şi obiceiuri, cu puternice influenţe greceşti şi slab urbanizată (p. 42-44). Paginile următoare sunt dedicate expunerii cronologice a evenimentelor politice şi militare care duc la cucerirea *Thraciei*: confruntările cu diverse triburi, evenimentele petrecute în regatul odrys. O menţiune aparte trebuie făcută în ceea ce priveşte *ripa Thraciae*, un organism admnistrativ intermediar care există până la formarea Moesiei Inferior şi a Thraciei (p. 50). Cei care vor definitiva organizarea politică şi administrativă a zonei vor fi împăraţii Traian şi Hadrian. În vremea lor vor fi stabilite graniţele provinciei şi vor dispărea strategiile (p. 54-56). O analiză minuţioasă a acestora, pe baza izvoarelor, încercând o analiză critică a acestora, deoarece transmit cifre mult diferite, este realizată de autoare câteva pagini mai jos, într-un subcapitol separat (p. 64-74). Reţinem însă că strategiile vor fi preluate iniţial de romani şi integrate sistemului lor de organizare administrativă, dar vor fi pe rând eliminate prin fondarea de noi aşezări (de multe ori în imediata vecinătate a unora deja existente) în paralel cu redarea libertăţii oraşelor greceşti. După prezentarea *Thraciei* până la transformarea ei în provinciei romană, autoarea întreprinde o analiză identică pentru *Moesia (Inferior)*. *Moesia versus Mysia?* Analiza ligvistică şi de geografie istorică pe baza confruntării surselor reprezintă demersul pe care-l întreprinde autoarea în încercarea de a răspunde la întrebarea: ce reprezintă *Moesia*? Dar *Mysia*? este viitoarea provincie, o regiune geografică sau zona locuită de *moesi*? *Mysia* reprezintă provincia *Moesia* (p. 57-58). Formarea acesteia este datată în jurul anilor 1-4 d. Chr., cu menţiunea că este iniţial mai aproape de *Thracia*, urmând ca zona de lângă Dunăre, *ripa*, să fie anexată ulterior, organizare desăvârşită în vremea lui Vespasian. Ulterior, vom asista la apariţia a două provincii, *Superior* şi *Inferior*. Ca şi în cazul *Thraciei,* organizarea politico-administrativă şi militară a provinciei este iniţiată în timpul lui Traian şi definitivată de către Hadrian (p. 62-64). Abia după acest moment, aşa cum atestă şi sursele scrise şi epigrafice, putem vorbi despre apariţia şi organizarea de elemente specifice vieţii rurale, mai exact odată cu domnia lui Antoninus Pius (p. 74).

După ampla prezentare a zonei ocupate de cele două provincii, de la primele menţiuni în surse şi ajungând până la transformarea lor în provincii romane autoarea, trece la prezentarea centrelor urbane din *Moesia Inferior*, în ordinea alfabetică a denumirilor antice, evidenţiind pentru fiecare în parte structurile din teritoriu, graniţele acestuia şi statutul juridic: *Abrittus, Aegyssus, Appiaria, Argamum, Arubium, Ausdecensium, Axiopolis, Beroe, Callatis, Capidava, Carsium, Cius, Dianensium, Dimm, Dionysopolis, Durostorum, Halmyris, Histria, (L)ibida, Marcianopolis, Melta, Montana, Nicopolis ad Istrum, Nigrinianis-Candidiana, Novae, Noviodunum, Odessos, Oescus, Sacidava, Sucidava, Sexaginta Prista,Tomis, Transmarisca, Troesmis, Tropaeum Traiani* (p. 81-109).

Acelaşi demers, mult îngreunat datorită lipsei informaţiilor, este realizat şi pentru *Thracia*, nu înainte însă de a sublinia diferenţele majore dintre cele două provincii: numărul foarte mic de centre de tip roman nu modifică structura generală a provinciei, Traian fiind

nevoit să fondeze cetăți după model grecesc (p. 111), adaptându-se astfel unei realități deja existente şi încercând prin alte măsuri să atragă populația către acestea; în ordinea alfabetică a denumirilor antice sunt apoi prezentate cetățile: *Abdera, Ainos, Alepekonnesos, Ancialos, Apollonia, Apri, Augusta Traiana, Bisanthe, Bizye, Byzyntium, Coela, Deultum, Dikaia, Dyme, Elaious, Flaviopolis/Lysimacheia, Hadrianopolis, Imbros, Kabyle, Kallipolis, Madytos, Maroneia, Messembria pontică, Messembria egeeană, Nicopolis ad Nestum, Orthagoreia, Pautalia, Perinthos, Philippopolis, Plotinopolis, Samothrace, Serdica, Sestos, Thasos, Topirus, Traianopolis* (p. 111-130).

O dată cu Capitolul II: *Structuri rurale, categorii sociale şi tipuri de proprietate în lumea rurală a provinciilor Moesia Inferior şi Thracia* (p. 131-186), intrăm în subiectul propriu-zis al lucrării. Pentru început sunt enumerate trăsăturile generale ale structurilor rurale din lumea romană, prezentate în ordine alfabeltică şi nu în funcție de importanța lor: *canabae (kanabae)* – structuri apărute în preajma fortificațiilor, atestate exclusiv epigrafic, *civitas* – incluzând aici aşezările indigene, *kome* – termen cu multiple sensuri care în epocă romană reprezintă traducerea fidelă a termenului de *vicus*, *emporion* – din punct de vedere etimologic termenul defineşte locul unde se face comerț; este o aşezare cu statut propriu şi cu puține atestări epigrafice, *locus/topos* (obşte) reprezintă comunitățile autohtone pe care admnistrația romană nu le desființează, *oppidum* – în perioada Imperiului desemnează orice aşezare cu aspect urban, *pagus* – unitatea administrativă cu teritoriu propriu şi magistrați aleşi anual, *vicus* – în perioada Imperiului defineşte două realități majore: un cartier al unui oraş sau un sat propriu-zis, o comunitate rurală pe teritoriul unui oraş, *villa* – în lumea romană desemnează o proprietate agricolă formată dintr-o locuință izolată şi pământul aferent acesteia, *varia: burgus,/pyrgos, castellum, mansio, phrourion/turris.*

Structurile rurale atestate epigrafic în Moesia Inferior (harta 2) sunt: sat, *villa, canabae, locus/topos* şi *emporion.* Din analiza a 94 de documente reiese că cea mai des întâlnită structură este cea de tip sat (54 de cazuri, fiind atestate *vicus* – 43 sau *kome* – 11), urmată de *villa* (19 atestări), *locus/topos* (6), *canabae* (5), *emporion* (3). Fiecare dintre aceste structuri beneficiază în anexele lucrării de câte un tabel separat. Atestările de *kome* în teritoriile oraşelor greceşti sunt în număr de 7 şi de 4 în cele romane; doar termenul este grecesc căci documentele epigrafice atestă puternic şi clar influența romană în modul de organizare, iar structura populației este grecească sau autohtonă (p. 141-143).

Pentru *vicus* sunt 20 atestări în teritoriile oraşelor greceşti şi 19 cazuri pentru cele romane; pe baza inscripțiilor pot fi clasificate în 3 grupe: sat roman cu organizare quasi-municipală (condus de doi primari şi doi casieri, cu nume de origine romană şi populație formată din cetățeni romani – veterani sau civili); sat roman cu organizare simplă (conducerea era exercitată de un primar), sat autohton definit cu termen latin (între acestea şi satele greceşti nu se poate face nicio deosebire, un singur element pare a le diferenția, şi anume, posibilitatea de recrutare a unor indivizi, inclusiv pentru gărzile pretoriene) (p. 143-149).

Villae-le sunt atestate în 19 cazuri pentru *Moesia Inferior*, pe baza inscripțiilor care-i menționează pe proprietari sau arendaşi, la acestea adăugându-se alte 12 *villae* documentate pe cale arheologică; se observă că sunt mult mai puține decât *vici*; marea majoritate sunt deținute de cetățeni romani, iar mari proprietăți pot fi cele de la Madara şi cele de lângă Montana (p. 149-151)

Pe cale epigrafică sunt cunoscute 5 *canabae*, dar este de presupus că numărul lor era mai mare; termenul de *canabae* defineşte deopotrivă structurile născute în jurul castrelor legionare, cât şi al celor auxiliare; există o diferențiere observabilă pe cale epigrafică, şi anume: cele auxiliare sunt urmate de toponimul aşezării adiacente şi se poate presupune pentru ele o formă de administrare din partea militară, iar cele legionare sunt urmate de numele legiunii şi par a avea un caracter urban (p. 151-153).

Locus/topos sunt structuri rurale definite fie prin conducător – *princeps loci* – 4 atestări, fie prin numele clanului – 2; ceea ce au comun este titlul de *princeps*; dacă în teritoriile oraşelor greceşti acestea au putut fi menținute şi integrate admnistrativ din rațiuni economice, despre cele din teritoriile oraşelor romane este mai greu de făcut precizări suplimentare. Ceea ce se ştie

despre ele este că *princeps* primește cetățenia romană, își păstrează teritoriul, iar membrii comunității sunt integrați din punct de vedere social in categoria *dediticii*-lor (p. 153-155).

În categoria *incerta* au fost introduse 4 structuri: *Laikos Pyrgos, Giridava, Casianus, Perburidava/Buricodava* (p. 155).

Structurile rurale atestate epigrafic în *Thracia* (harta 3) sunt: sat, *villa, emporion* și *komarchia*. Au fost analizate 66 inscripții; în 69 de cazuri este atestat satul, din care 49 menționează *kome*, 20 fiind referiri la *vicus*; pentru *villa* avem 10 atestări, pentru *emporion* 4 și pentru *komarchia* 4 .

Cele 20 de atestări pntru *vicus* se referă la soldați din teritoriul cetății *Philippopolis* înrolați în gărzile pretoriene. Un caz aparte analizat de autoare este cel al *vicus Agatopara* unde sunt atestați *cives usdicenses* (p. 156-157).

Inscripțiile care conțin termenul *kome* au în plus toponimul tracic. Doar câteva dintre ele dau informații ceva mai substanțiale pe baza cărora se poate spune că toate așezarile poartă nume autohtone; onomastica este și ea preponderent tracică. Termenul definește o așezare rurală, mai multe structuri de acest tip formând o *komarchia;* populația aparține categoriei *peregrini*-lor, un număr destul de mare dintre ei dobândește cetățenia romană sau o moștenește (p. 157-160).

Atestările epigrafice pentru *villa* sunt în număr de 10, la care se adaugă alte 10 documentate cert pe cale arheologică; mai există alte 21 de puncte pentru care s-ar putea bănui astfel de structuri, dar informațiile nu permit o catalogare certă a vestigiilor de aici (p. 160-162).

Emporion reprezintă o structură de sine stătătoare, cu organizare proprie, cu rezidenți și proprietari de loturi, care aveau ca ocupație de bază comerțul. Sunt 4 astfel de structuri atestate epigrafic. Ele provizionau teritoriul cetății în care se aflau și erau conduse prin oficialități ale orașului respectiv (p. 162-164).

În categoria *incerta*, în provincia *Thracia* au fost incluse structurile rurale de la: *Aquae calidae, Kisadza, Blaesianus, anonimă în teritoriul cetății Bizye, Geupasa, Mouserdes, Sekina, Gnkirisouans* (p. 164).

Structurile rurale din cele două provincii atestate arheologic (p. 165) sunt reprezentate pe harta 4; din acest punct de vedere, diferențierea se poate face doar între așezările rurale și *villae*. Catalogul arheologic atașat acestui capitol cuprinde doar punctele în care s-au făcut cercetări arheologice, indiferent de natura lor: sistematice, preventive, de salvare sau sondaj, încercându-se conturarea unei imagini a acestui tip de structură.

Complexele de tip *villa* sunt de două categorii: ansambluri cu parte impozantă de locuit și anexe modeste, toate aparținând unui singur corp și ansambluri cu corpuri de clădiri dezvoltate în jurul unei curți interioare. Așezările rurale nu au fost cercetate integral, dar pot fi catalogate pe provincii. Astfel, în *Moesia Inferior* pot fi deosebite două categorii de așezări: cu locuințe de suprafață și cu bordeie; primei categorii ar putea să-i corespundă satele romane (*vici*), iar celei de-a doua așezările autohtone, indiferent de forma de organizare (p. 166-169). În *Thracia* este documentat un singur tip de așezare, cu locuințe de suprafață (p. 169-171).

Din punct de vedere al structurilor sociale implicate în exploatarea terenului agricol, se poate afirma, pe baza analizei inscripțiilor, că în *Moesia Inferior* peste 75% din populație este română sau romanizată (p. 173). Ponderea populației romane și romanizate determină și ponderea unui anume tip de proprietate, aici *ager adsignatus* (p. 175). Epigrafic sunt atestați 102 veterani și 893 cetățeni romani dintr-un total de 1168 de persoane catalogate. Datele despre *peregrini* sunt puține și nu se pot face prea multe precizări despre ei, cu excepția faptului că dețineau proprietăți sub formă de *agri stipendiarii.*

În *Thracia* se constată un echilibru la nivelul populației între peregrini și cetățeni romani; în total avem 560 peregrini și 519 cetățeni romani, atestați epigrafic, echilibru reflectat și de ponderea tipurilor de proprietate: *ager stipendiarius* și *ager adsignatus*. Veterani se cunosc foarte puțini, doar 26, la care se adaugă cele 8 inscripții care menționează pretorieni și alți 21 de soldați documentați prin diverse epigrafe (p. 176-186).

În Capitolul III *Viața economică, spirituală și cotidiană în lumea rurală a provinciilor Moesia Inferior și Thracia,* autoarea realizează o expunere sintetică a principalelor trăsături ale economiei, vieții cotidiene și religioase în cele două provincii. La baza încheierilor la care

ajunge autoarea stau informațiile din sursele scrise şi arheologice pe care le-a reunit în cataloagele şi tabelele care alcătuiesc Anexele lucrării. În ceea ce priveşte economia, ramura principală era agricultura, alături de care se aflau creşterea animalelor, şi mai puțin documentată activitatea meşteşugărească, pentru care există informații privind producția ceramică – vase şi material tegular, prelucrarea pietrei, dar şi extragerea şi prelucrarea minereurilor de fier. Dovezi pentru comerțul la mare distanță au fost furnizate de descoperirile arheologice, în vreme ce un schimb pe baza surplusului obținut în gospodărie este de presupus a fi existat (p. 187-192).

Analiza vieții spirituale se face pe două direcții. Pe de o parte, sunt analizate statistic atestările diferitelor zeități, iar de partea cealaltă, sunt urmărite fenomenele de *interpretatio Romana* şi sincretism religios. Divinitățile Pantheonului roman sunt cele mai numeroase în *Moesia Inferior*, în timp ce în *Thracia* ponderea o are panteonul grecesc, cu epitete de rezonanță tracică şi cu practici de influență romană (p. 193-204). Capitolul se încheie cu prezentarea unor aspecte legate de viața de zi cu zi din mediul rural roman. Autoarea reuşeşte realizarea unor caracterizări, pentru fiecare structură rurală analizată, care merg dincolo de cifrele statisticilor anterior menționate (p. 205-210).

În capitolul de concluzii (p. 211-216) sunt prezentate extrem de sintetic rezultatele cercetării lumii rurale din *Moesia Inferior* şi *Thracia,* bazate în cea mai mare parte pe informațiile oferite de materialul epigrafic. Partea a doua a lucrării cuprinde catalogul epigrafic, al surselor şi arheologic, precum şi o serie de 14 tabele.

Parcurgerea lucrării Adelei Bâltâc ne-a demonstrat că ne aflăm în fața unei cărți de referință bine concepută şi prezentată din toate punctele de vedere. Ea realizează o adevărată o radiografie a lumii rurale romane din cele două provincii. Cu o documentație demnă de toată admirația şi o bibliografie quasi-exhaustivă, lucrarea de față reprezintă un important instrument de lucru, aici regăsindu-se informații dintre cele mai utile, cum ar fi structura populației, funcții, demnități şi divinități adorate în mediul rural, precum şi detalii legate de tipologia şi aspecte ale vieții cotidiene din lumea rurală. Corpul de documente epigrafice şi arheologice este împărțit în cataloage şi tabele având la bază criterii tipologice, admirabil realizate. Pe parcursul lucrării maniera sintetică de expunere se îmbină cu discuția detaliată, fără însă a împieta asupra stilului clar de prezentare, ce asigură cititorului o lectură plăcută. Cu siguranță, cartea aceasta va trezi interesul istoricilor antichității romane, epigrafiştilor şi arheologilor. Nu putem decât s-o felicităm pe autoare şi să-i sugerăm publicarea cât mai rapidă a unei variate (eventual restrânse) a cărții într-o limbă de circulație internațională.

Adriana Panaite
Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: apanaite@yahoo.com

Nicoleta Man, *Aşezarea romană de la Cristeşti,* Bibliotheca Musei Marisiensis 3, Cluj-Napoca, 2011, 447 p. (text, ilustrație şi rezumat în lb. engleză).

În ultima vreme, în peisajul istoriografic românesc au văzut lumina tiparului o serie de monografii de castre şi aşezări romane, cele mai multe dintre ele tipărite la Editura clujeană Mega (amintim aici doar câteva: *Castrul roman de la Feldioara*[6]*; Castrul roman de la Răcari*[7]*; Ad Vatabos. Monografie arheologică a localității Războieni-Cetate*[8]). Printre acestea se numără şi lucrarea Nicoletei Man, *Aşezarea romană de la Cristeşti*, asupra careia vom face aici câteva comentarii.

După cum se specifică în Cuvântul înainte (p. 7-10), semnat de Dumitru Protase, şi în

[6] Gudea 2008.
[7] Bondoc, Gudea 2009.
[8] Popovici, Varga 2010.

Prefață (p. 11-12), lucrarea constituie o variantă actualizată a tezei de doctorat, susținute de autoare, în anul 2002, la Universitatea „Babeș-Bolyai" din Cluj. Structural, lucrarea este împărțită în două părți, dintre care prima cuprinde șapte capitole (I-VII), iar a doua, două capitole (VIII-IX).

Primul capitol („Așezarea în literatura arheologico-istorică și stadiul cercetărilor"; p. 13-26) prezintă o retrospectivă a cercetărilor, pornind de la primele mențiuni ale așezării până la săpăturile cele mai recente, din anul 2007.

Al doilea capitol („Așezarea geografică și importanța strategică și economică a zonei"; p. 26-32) este menite să ne introducă în cadrul geografic și istoric în care dezvoltat așezarea de la Cristești; prezentând poziția geografică a sitului, evenimentele politice, rolul castrului de la Cristești și importanța economică a zonei.

Evenimentele politice sunt reconstituite pe baza tezaurelor monetare descoperite în zona Cristeștiului. Astfel, potrivit opiniei autoare, tezaurul de la Dâmbău (jud. Mureș) ar fi fost îngropat în timpul atacurilor dacilor liberi din anul 143 p. Chr., cele de la Sălașuri (jud. Mureș) și Sighișoara (jud. Mureș) în 157-158 p. Chr., ca urmare a altor atacuri venite tot din partea dacilor liberi, iar cel de la Tibodu (jud. Harghita, nu jud. Mureș cum apare în lucrare) în timpul atacurilor marcomanice. Corelarea ultimelor emisiuni monetare din tezaurul de la Dâmbău cu data evenimentele petrecute în timpul împăratului Antoninus Pius (anul 143 p. Chr.) a fost respinsă mai de mult de către C. C. Petolescu. Acesta a arătat, pornind de la izvoarele literare, epigrafice, dar invocând și tezaurul amintit, că atacurile din anii 142-143 au afectat doar provincia Dacia Inferior, iar autorii lor au fost sarmații roxolani și nu dacii liberi[9]. Opinia a fost împărtășită și de Mihai Bărbulescu, fiind expusă de acesta, cu argumentele cercetătorului mai sus amintit, în *Istoria Românilor*, vol. II, lucrare pe care autoarea nu o citează[10].

În privința castrului de la Cristești, sunt expuse argumentele deja cunoscute despre existența acestei fortificații și rolul ei în cadrul sistemului defensiv al provinciei Dacia[11]. Hazardată ni se pare opinia potrivit căreia fortificația, încă neidentificată în teren, a rămas în faza de pământ până la abandonarea provinciei (p. 29).

Despre importanța economică, se apreciază, corect, că așezarea de la Cristești era situată într-o zonă cu potențial agrar ridicat, numărul mare de unelte și depozite de unelte constituind o dovadă în acest sens. Nu putem să trecem cu vederea câteva greșeli pe care autoarea le comite în enumerarea și descrierea tipurilor de unelte, mare parte dintre ele datorate bibliografiei folosite[12].

Pentru coasă, chiar dacă din punct de vedere tipologic sunt întâlnite mai multe variante, în limba latină nu există decât un singur termen care desemnează acest tip de unealtă – *falx foenaria*. *Falx sirpicula* (nu *simpicula*, cum apare în textul lucrării, probabil o greșeală de tipar, p. 30) nu este o coasă, ci un tip de cosor pentru tăiat stuf[13]. Pentru tipul de unealtă din depozitul de la Mărculeni, mai corectă ar fi fost utilizarea termenului de „săpăligă cu colți" în loc de „săpăligă cu furcă" (în limba latină pentru a descrie cei doi colți fiind folosit termenul *bidens*)[14]. Unealta desemnată drept tăietor de paie este, de fapt, un tăietor de glii (*caespites*), denumit în terminologia utilizată în literatura germană de specialitate *Rasenstecher*[15].

Pe lângă agricultură, ca ocupații sunt enumerate: creșterea animalelor; extracția sării; prelucrarea pietrei (atelierul de la Cristești, fiind singurul din zonă atestat epigrafic); bineînțeles, olăritul, destul de bine reprezentat la Cristești – important centru ceramic, dar și la Brâncovenești. Despre ateliere de fierărie, autoarea afirmă că, deși în zonă nu se găsea materia primă pentru producerea uneltelor și armelor, descoperirea în număr mare a unor astfel de piese o face să considere că ateliere de reparații trebuie să fi funcționat.

Capitolul III „Planul așezării", p. 33-45) tratează locuințele, atelierele și cuptoarele de ceramică, rețeaua stradală și necropola așezării.

---

[9] Petolescu 2007, 108-112.
[10] Bărbulescu 2001, 79.
[11] Gudea 1997, p. 103, nr. 98.
[12] Glodariu, Zrinyi, Gyulai 1970, 221.
[13] White 1967, 90, 98-100.
[14] White 1967, 66-68.
[15] Pietsch 1983, 64.

În cazul discuției asupra locuințelor, autoarea tratează mai întâi maniera în care a fost abordată cercetarea de către cei care au făcut săpături arheologice în așezare (sunt omise din acest cadru, săpăturile lui A. Zrinyi, care a cercetat la Cristești șase locuințe, dar pe care le-a publicat fără datele tehnice necesare[16]), apoi sunt descrise complexele de locuire cercetate de A. Husar și N. Man în perioada 1994-2000. Construcția de mari dimensiuni, cercetată tot de A. Zrinyi în anul 1972 și considerată de acesta drept locuința unui proprietar de atelier pentru ceramică, este identificată de către Nicoleta Man cu edificiul termelor castrului de la Cristești. „Dovezi în acest sens", citând-o pe autoare, sunt „cărămizile și țiglele cu ștampilele alei *I Bosporanorum*, folosite la construcția edificiului, și planul de ansamblu al clădirii, care își găsește analogii probabile la termele mici ale castrului de la Ilișua (p. 33; ipoteză împărtășită și de Dumitru Protase – v. „Cuvânt înainte", p. 7).

Arheologic, atelierele de ceramică de la Cristești nu au fost identificate cert, situația acesta fiind întâlnită și la Micăsasa[17]. Au fost identificate trei posibile ateliere: o construcție de lemn din apropierea cuptoarelor de ars ceramică, cercetată de Aurel Filimon; o altă baterie de cuptoare legate de un atelier aflat în zona unde A. Zrinyi a săpat un cuptor, iar în săpăturile recente (1996) a fost cercetat un alt posibil atelier. Pe baza ștampilelor de pe opaițe și vase, se consideră că la Cristești își aveau *officinae*-le: *Caius Gemellus*, *Titus*, *CAI*, *Aonia* (*Avonianus)* și *Felix* (ștampilă pe peretele unui vas cu decor ștampilat).

În privința numărului cuptoarelor de olar, comparând toate datele publicate, autoarea ajunge la concluzia că, în așezarea de la Cristești, au fost identificate arheologic șase astfel de instalații pentru arderea ceramicii. Fiecare cuptor este descris și încadrat tipologic. De o amplă descriere beneficiază cuptorul de ars cărămizi, descoperit în anul 2007, în spatele RAR Târgu Mureș; în legătură cu prezentarea acestei descoperiri, este evident că ea constituie o transpunere integrală în limba română a unui articol publicat recent de către autoare în limba engleză[18], nesemnalată ca atare. Mai potrivit era ca în lucrare, fie să se fi specificat că textul în română reprezintă o transpunere integrală a respectivului articol, fie să se fi făcut o scurtă descriere a obiectivului arheologic, expunând pe scurt considerațiile de ordin tehnic și tipologic.

Identificarea drumurilor și dispunerea lor aduc, de cele mai multe ori, contribuții importante la determinarea tipului de așezare sau chiar la aprecierea modului în care o așezare s-a dezvoltat. Din păcate, cercetările arheologice de la Cristești nu au putut aduce astfel de precizări. S-a putut observa doar că drumul roman avea o traiectorie paralelă cu actuala șosea, iar trama stradală era compusă din artere pietruite: porțiunea unei astfel de artere fiind surprinsă arheologic, era lată de 4 m.

Necropola nu a fost identificată, singurele mărturii cu privire la aceasta fiind monumentele funerare din colecția contelui Teleki din Gornești și două morminte (locul de descoperire al unuia nu se cunoaște). Poziția mormântului descoperit de A. Zrinyi pe colina din fața combinatului Azomureș, cât și monumentele culese de conte după inundații o fac pe autoare să afirme că necropola nu se întindea doar pe colină, „ci și în lunca Mureșului, probabil înspre Mureșeni" (p. 45).

Capitolul IV, „Populația" (p. 47-50). În abordarea acestui subiect s-a pornit de la onomastica întâlnită în inscripții. Cele mai multe nume sunt romane, însă autoarea consideră că uneori sub ele se ascunde și o altă origine etnică, exemplificativ fiind considerat cazul lui Marcus Fabius de origine celtică, cu doi fii cu nume romane și o fiică cu nume greco-oriental. Sunt întâlnite și personaje cu origine italică, celtică și tracică. Indicative, cu privire la originea etnică, sunt considerate a fi și monumentele funerare, cu puternice accente norico-pannonice. Trebuie luat aici în discuție și un alt aspect, legat de aceste influențe și de circulația modelelor artistice în epocă, deci fără a putea fi strict raportate la originea etnică a comanditarilor.

Capitolul V, „Economia așezării" (p. 51-57), tratează meșteșugurile (producția ceramică, prelucrarea pietrei și a fierului), agricultura, circulația monetară și relațiile comerciale reflectate prin descoperirile de la Cristești.

Cum era și normal, un rol important în economia așezării l-a avut producția ceramică. Dovezi în acest sens aduc cuptoarele, tiparele și

[16] Zrinyi 1977, 93.
[17] Mitrofan 1998, 171.
[18] Man, Cioată, Crișan 2010, 85-94.

mărcile de meşter identificate. În atelierele de la Cristeşti erau produse toate tipurile de ceramică: *sigillata* locală, ceramică ştampilată, opaiţe – imitaţii după cele de tip *Firmalampen, terracottae* şi ceramică de uz, comună.

Atelierul de pietrărie de la Cristeşti este atestat epigrafic. Piesele cel mai bine reprezentate sunt monumentele funerare, iar ca stil de redare a acestora este preferat cel norico-pannonic. În tratarea atelierelor de fierărie şi agricultură, autoarea reia ideile expuse în capitolul III al lucrării.

În spaţiul alocat prezentării circulaţiei monetare sunt luate în discuţie atât tezaurele monetare (două) cât şi descoperirile izolate; este alcătuit un succint repertoriu al pieselor, în care se face repartiţia pieselor pe emitenţi. Autoarea observă că o intensificare a circulaţiei monetare se produce în secolul III, ceea ce concordă cu situaţia întâlnită la nivelul întregii provincii.

În continuare, autoarea se opreşte asupra relaţiilor comerciale. Pornind de la caracterul meşteşugăresc al aşezării – centru de producere a ceramicii, Nicoleta Man consideră, pe bună dreptate, că în zonă s-a dezvoltat o piaţă locală axată în special pe comerţul cu produse ceramice. Totodată, ea încearcă să stabilească şi provenienţa pieselor de import. Sigilatele veneau din atelierele de la Rheinzabern şi Gallia centrală, unele *lucernae* din nordul Italiei. De asemenea, la Cristeşti au ajuns şi piese de o calitate artistică remarcabilă: capul de alabastru al Iunonei, un tors de marmură, o statuie fragmentară de alabastru reprezentându-l pe Liber Pater, un cap de marmură al lui Liber Pater, statuia unui *genius*. O contribuţie importantă o reprezintă stabilirea zonei în care erau desfăcute produsele ceramice, în speţă aşezările învecinate: Moreşti, Unghieni, Band, Soporu de Câmpie, Iacobeni, Toldal, Iernut, Bogata, Cipău, Târgu-Mureş.

Capitolul VI, „Arta şi credinţele religioase" (p. 59-62). Alegerea de a trata arta şi religia împreună ni se pare foarte potrivită, cele mai multe dintre monumentele religioase fiind în acelaşi timp şi obiecte de artă. La Cristeşti sunt întâlnite, atât piese sculpturale cu o calitate şi o expresivitate artistică deosebită, cât şi piese mai modeste, realizate în atelierele locale, cum sunt teracotele. În privinţa divinităţilor atestate, cele mai multe fac parte din panteonul roman. Sunt atestate şi zeităţi orientale. Prezenţa vaselor decorate cu şerpi aplicaţi în aşezarea de la Cristeşti nu trebuie însă legată doar de cultul lui Mithras ci, aşa cum subliniază Viorica Rusu-Bolindeţ, ele pot fi atribuite în funcţie de context şi altor divinităţi[19].

Capitolul VIII, „Caracterul aşezării romane de la Cristeşti" (p. 63-65). Exceptând scurta introducere, capitolul reprezintă de fapt o transpunere a articolului privind acest subiect publicat de Nicoleta Man în „Revista Bistriţei"[20]. Autoarea consideră că aşezarea de la Cristeşti a fost un *vicus militaris*, pentru aceasta pledând diploma militară din 158, altarele votive şi monumentele puse de militari şi cărămizile ştampilate ale Alei *I Bosporanorum*.

Capitolul VIII, „Materialul arheologic descoperit în aşezare" (p. 67-236). Constituie partea cea mai amplă a lucrării, prezentarea fiind organizată, în cea mai mare parte, sub formă de catalog. Pentru fiecare categorie de material este făcută o scurtă introducere, ce cuprinde: consideraţii cu privire la modul în care a fost tratată categoria respectivă de material în istoriografie; tipologia şi funcţionalitatea pieselor. După fiecare asemenea prezentare urmează catalogul categoriei respective de piese.

Un spaţiu important în acest capitol a fost rezervat ceramicii (p. 67-189). Sunt tratate toate tipurile: *terra sigillata* de import şi locală, ceramica ştampilată, opaiţe, tipare, sigilii, ceramica de uz comun, vase cu destinaţie specială. În privinţa sigilatelor locale, autoarea stabileşte, pe baza studiului motivelor decorative comune, că au fost modelate în acelaşi atelier care produceau şi ceramică ştampilată, contribuţie recunoscută autoarei şi de Viorica Rusu-Bolindeţ[21]. Merită subliniat faptul ca prin analiza sa, autoarea stabileşte tipurile ceramice produse în atelierele de la Cristeşti (aproape toate categoriile, inclusiv *terracotae*).

În privinţa catalogului pieselor ceramice, ar fi de făcut câteva observaţii. În cazul ceramicii de uz comun, în trimiterea la analogii, considerăm că mai corect era să se specifice, în loc de „Oltenia", numele sitului din acest spaţiu, aşa cum autoarea a procedat în cazul siturilor din spaţiul intracarpatic al provinciei. De

[19] Bolindeţ 2007, 359-369.
[20] Man 2001, 117-120.
[21] Bolindeţ 2007, 279.

asemenea, pentru niciuna dintre piesele ceramice nu este specificat contextul în care a fost descoperită (se specifică faptul că vasele de tip *terra sigillata* şi cele cu decor ştampilat au fost descoperite în săpături mai vechi, dar este greu de crezut că în săpăturile mai recente nu a fost descoperită ceramica de uz!); de altfel, aceeaşi situaţie este întâlnită în cazul tuturor categoriilor de piese publicate în lucrare.

O a doua categorie de piese este cea a obiectelor de bronz (p. 194-198). Catalogul, pentru a înlesni folosirea sa, ar fi trebuit alcătuit pe tipuri de piese (fibule, piese de echipament militar etc.), aşa cum autoare a procedat în structurarea catalogului obiectelor de os (p. 229-236). Pentru analogii, dacă în cazul ceramicii, în catalog se specifica situl, cu trimitere la subsol la sursa bibliografică, pentru piesele de bronz, se indică în catalog direct sursa bibliografică, fără alte trimiteri la notele de subsol. Ar fi fost potrivit ca autoarea să fi reluat şi piesele de bronz publicate de Dorin Popescu, care au o scurtă descriere şi o ilustraţie relativ bună, cu scară (două chei, un pandantiv, o toartă de vas, un inel cu reprezentarea unui chip uman)[22].

A treia categorie, cea a pieselor de fier, mai puţin numeroase, cuprinde unelte, materiale de construcţie şi arme. Sunt omise din catalog două brăzdare de plug descoperite la Cristeşti, aflate în colecţia Muzeului Judeţean Târgu Mureş şi publicate de Corneliu Mărgărit Tătulea[23]. Considerăm că şi ele a fi trebuit reluate.

A patra categorie de piese catalogată este cea a obiectelor din sticlă, care surprinde prin numărul mare de recipiente descoperite la Cristeşti (52), chiar dacă toate sunt fragmentare.

Ultimele categorii de piese tratate sunt: materialele epigrafice, monumentele funerare şi sculpturale. În cazul primei categorii, lecturile inscripţiilor latine sunt preluate din IDR III/4[24].

Capitolul IX constituie concluziile lucrării, urmează apoi lista abrevierilor (p. 245-246), bibliografia generală (p. 247-262), rezumatul în limba engleză, structurat pe capitole (p. 263-275) şi, în final, planşele numerotate de la I la CLXIX (p. 279-447).

[22] Popescu 1956, 157-158, fig. 95/5-7, 95/21, p. 181, fig. 116/7.

[23] Tătulea 1987, 66-67, fig. 5/6-7, sunt indicate şi numerele de inventar.

[24] IDR III/4, 133-158.

În ciuda minusurilor pe care le-am subliniat, lucrarea constituie o apariţie editorială lăudabilă, pentru că adună aproape toată informaţia publicată despre aşezarea de la Cristeşti şi pune în circuitul ştiinţific o cantitate importantă de material, până acum inedit.

BIBLIOGRAFIE

Bărbulescu 2007, Bărbulescu, M., *Istoria politică*, în *Istoria Românilor*, vol. II, Editura Enciclopedică, Bucureşti, 73-97.

Bolindeţ 2007, Rusu-Bolindeţ, V., *Ceramica romană de la Napoca*, Editura Mega, Cluj-Napoca.

Glodariu, Zrinyi, Gyulai 1970, Glodariu, I., Zrinyi, A., Gyulai, P., *Le depot d'outils romains de Mărculeni*, Dacia, N.S., XIV, 207-231.

Gudea 1997, Gudea, N., *Der Dakische Limes Materialien zu seiner Geschichte*, Sonderdruck aus Jahrbuch des Römische-Germanischen Zentralmuseum Mainz.

Gudea 2008, Gudea, N., *Castrul roman de la Feldioara. Încercare de monografie arheologică,* Editura Mega, Cluj-Napoca

Man 2001, Man, N., *Aspecte privind caracterul aşezării romane de la Cristeşti,* Revista Bistriţei 15, 117-120.

Man, Cioată, Crişan 2010 Man, N., Cioată, D., Crişan, C., *A new brick kiln discovered in the roman settlement from Cristeşti*, Marisia 30, 85-94.

Mitrofan 1998, Mitrofan, I., *Marele centru ceramic de la Micăsasa*, în Napoca. *1880 de ani de la începutul vieţii urbane*, 166-173.

Popovici, Varga 2010, Popovici, P., Varga, R., *Ad Vatabos. Monografie arheologică a localităţii Războieni-Cetate*, Editura Mega, Cluj-Napoca.

Petolescu 2007, Petolescu, C. C., *Dacia la începutul domniei lui Antoninus Pius*, în *Contribuţii la istoria Daciei romane (I)*, Bucureşti, 108-112.

Pietsch 1983, Pietsch, M., *Die römischen Eisenwerkzeuge von Saalburg, Feldberg und Zugmental*, Saalburg Jahrbuch 39, 5-132.

Popescu 1956, Popescu, D., *Descoperiri arheologice în Transilvania (III)*, MCA 2, 153-195.

Tătulea 1987, Tătulea, C. M., *Contribuții la cunoaşterea tipologiei, evoluției şi răspândirii brăzdarelor romane în Dacia (Depozitul de fiare de plug de la Ghidici - Dolj)*, Oltenia 4, p. 47-85.

White 1967, White, K. D., *Agricultural implements of the Roman World*, Cambridge

Ion Dumitrescu
e-mail:
ion_dumitrescu09@yahoo.com
Muzeul Județean Argeş

ABREVIERI

AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Cluj
Acta MP – Acta Musei Porolisenssis, Zalău
AEM – Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena
AISC – Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AJAH – American Journal of Ancient History, Cambridge, Mass
ANRW – *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Berlin-New York
AnzeigerSBWien (SAWW) – Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, Viena
Apulum – Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchKorr – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArhMed – Arheologia Medievală, Reșița
ArhMold – Arheologia Moldovei, Iași-București
ArheologijaSofia – Arheologija. Organ na Arheologičeskija Institut i Muzej, Sofia
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BCCȘ – Buletinul Cercurilor Științifice Studențești, Alba Iulia
BMI – Buletinul Monumentelor Istorice, București
BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București
CAB – Cercetări Arheologice în București, București
CAMNI – Cercetări Arheologice, Muzeul de Istorie al R. S. România/Muzeul Național de Istorie a României, București
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București
Dacia N. S. – Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Nouvelle Série, București
EphemNap – Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Glotta – Zeitschrift für griechische und lateinische Sprache, Göttingen
GodišnikSeverna – Godišnik na Muzeite ot Severna Bălgarija, Veliko Târnovo
HSCPh – Harvard Studies in Classical Philology, Harvard
IzvestijaBAD – Izvestija na Bălgarskoto Arheologičesko Družestvo, Sofia
IzvestijaSeverozapadna – Izvestija na muzeite v Severozapadna Bălgarija, Sofia
IzvestijaSofia – Izvestija na Arheologičeskija Institut, Sofia
IzvestijaVarna – Izvestija na Narodnija Muzej (Izvestija na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo), Varna
MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, București
MatIstMuzBuc – Materiale de Istorie și Muzeografie, București
MittDAI, RömAbt – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung
PBF – Prähistorische Bronzefunde, München-Stuttgart
RadVM - Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RazPr – Razkopki i Proučvanija, Sofia
REA – Revue des Études Anciennes, Bordeaux
RÉSEE – Revue des Études Sud-Est Européennes, București
SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
StCl – Studii Clasice, București
UPA – Universitätsforschungen zur Prähistorische Archäologie, Bonn

SCIVA, tomul 63, nr. 1-2, București, 2012, p. 195-196

Paideuma
Author: Universität Frankfurt am Main. Frobenius-Institut.; Deutsche Gesellschaft für Kulturmorphologie.; Frobenius-Gesellschaft.
Publisher: Frankfurt am Main : Forschungsinstitut für Kulturmorphologie an der Johann Wolfgang Goethe-Universität, Leipzig : Otto Harrassowitz Bamberg : Bamberger Verlagshaus Meisenbach & Co. Leipzig : Otto Harrassowitz Wiesbaden : Franz Steiner Verlag Stuttgart : W. Kohlhammer 1938-

AnzeigerSBWien (SAWW) – Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, Viena
AJAH – American Journal of Ancient History, Cambridge, Mass

HSCPh – Harvard Studies in Classical Philology, Harvard

REVISTE PUBLICATE
ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE BEAUX-ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE" paraît 4 fois par an. Toute commande de l'etranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5–42, Bucureşti, România, 050 711, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06; Fax: 4021-318 24 44; E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; RODIPET S.A., Piaţa Presei Libere nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax: 4021-318 70 02, 4021-318 70 03 Tel. 4021-318 70 00, 4021-318 70 01, Bucureşti, România; ORION PRESS IMPEX, 2000 S.R.L., P. O. Box 77–19, sector 3, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-610 6765, Tel./Fax 4021-210 6787; Tel.: 0311 044 668; E-mail: office@orionpress.ro.

Adresse du Comité de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, RO-010 667, Bucarest, Roumanie, Tel. 4021-212 88 69, Fax: 4021-212 88 62 4021-212 88 62 E-mail: m.m.adamesteanu@gmail.com et redactie_iab@yahoo.com

LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ŞI DE ISTORIE VECHE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

D.M. PIPPIDI, **Inscripţiile din Scythia Minor** I, 1984, 544 p.

MIHAI SÂMPETRU, **Tropaeum Traiani. Monumentele romane,** 1984, 198 p.

I.T. DRAGOMIR, **Eneoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani-Aldeni,** 1984, 194 p.

DAN GH. TEODOR, **Civilizaţia romanică la est de Carpaţi în secolele V–VII e.n. Aşezarea de la Botoşana–Suceava,** 1984, 182 p.

N. CONSTANTINESCU, **Curtea de Argeş (1200–1400). Asupra începuturilor Ţării Româneşti,** 1984, 170 p.

GH. BICHIR, **Geto-dacii din Muntenia în epoca romană,** 1984, 188 p.

C. PREDA, **Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata,** 1986, 200 p.

EUGEN COMŞA, **Neoliticul pe teritoriul României. Consideraţii,** 1987, 198 p.

IORGU STOIAN, **Inscripţiile din Scythia Minor** II, 1987, 436 p.

MIHAIL ZAHARIADE, **Moesia Secunda, Scythia şi Notitia Dignitatum,** 1988, 200 p.

MIRCEA D. MATEI, **Civilizaţia urbană românească. Contribuţii (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea),** 1989, 222 p.

D.M. PIPPIDI, **Studii de istorie şi epigrafie,** 1990, 278 p.

GH. SĂULESCU, **Descrierea istorico-geografică a cetăţei Caput Bovis (Capul Boului seau Ghertina),** 1991, 128 p.

ALEXANDRU PĂUNESCU, **Ripiceni–Izvor. Paleolitic şi mezolitic,** 1993, 228 p.

M. MACREA, N. GUDEA, I. MOŢU, **Praetorium. Castrul şi aşezarea romană de la Mehadia,** 1993, 214 p.

ALEXANDRU SUCEVEANU, **Alexandru cel Mare,** 1993, 340 p.

EUGEN COMŞA, **Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României,** 1995, 224 p.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, MARILENA FLORESCU, ADRIAN C. FLORESCU, **Truşeşti. Monografie arheologică,** 1999, 842 p.

MIRCEA PETRESCU-DÎMBOVIŢA, **Realizări şi perspective în cercetarea culturii Cucuteni** (Discurs de recepţie), 2001, 40 p.

EUGEN COMŞA, GHEORGHE CANTACUZINO, **Necropola neolitică de la Cernica,** 2001, 254 p.

PETRE ALEXANDRESCU, **Histria VII. La zone sacrée,** 2005, 551 p., 124 pl., 75 fig., 15 pliante.

ADRIAN IONIŢĂ, **Spaţiul dintre Carpaţii Meridionali şi Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII,** 2005, 228 p.

CONSTANTIN C. PETOLESCU, **Inscripţii latine din Dacia (ILD),** 2005, 332 p.

ISSN 1220-4781

S C I V A, tomul 63, Bucureşti, 2012, p. 1–194